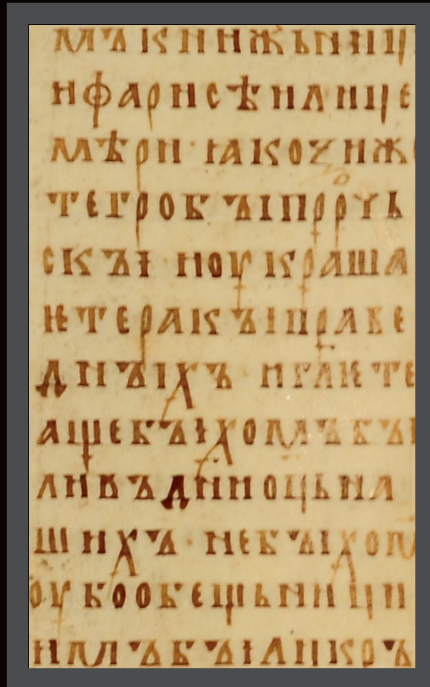


Йоанна Гетка
Віктор Мойсієнко

Спочатку було Слово...



Від мовного узусу –
до літературної норми

(Нарис генези української
літературної мови)



Спочатку було Слово...

Від мовного узусу –
до літературної норми

(Нарис генези української
літературної мови)

Йоанна Гетка
Віктор Мойсієнко

Спочатку було Слово...

Від мовного узусу –
до літературної норми

(Нарис генези української
літературної мови)



Рецензенти

Марцін Койдер

Марія Скаб

Головний редактор

Якуб Озімек

Редакторка

Тетяна Трофименко

Коректорка

Сніжана Чернюк

Проект обкладинки і титульних сторінок

Анна Гоголевська

Ілюстрація на обкладинці

Пандекти Никона Черногорця (XIII ст.)

Верстка

Дарюш Гурскі

Видано за фінансової підтримки Варшавського університету та факультету прикладної лінгвістики Варшавського університету.

Видання за ліцензією Creative Commons Із Зазначенням Авторства 3.0 PL (CC BY 3.0 PL) (<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode>).

Йоанна Гетка, Варшавський університет, ORCID: 0000-0001-5857-7257

Віктор Мойсієнко, Житомирський державний університет імені Івана Франка, ORCID: 0000-0002-8420-1947

ISBN 978-83-235-6700-4 (друк)

ISBN 978-83-235-6701-1 (pdf online)

ISBN 978-83-235-6702-8 (e-pub)

ISBN 978-83-235-6703-5 (mobi)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

PL 02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7

e-mail: wuw@uw.edu.pl

www.wuw.pl

1-ше видання, 2024

Друкарня

Totem.com.pl

*Українським воїнам,
яким культурно-історичну справедливість
доводиться захищати
не силою наукових аргументів,
а зброєю*

Зміст

1. ВСТУПНІ ЗАУВАГИ	13
1.1. Завдання дослідження	17
1.2. Засади дослідження	18
1.3. Джерела	24
2. У ПОШУКАХ ПРИЧИН: ОКРЕСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ З КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ	27
2.1. Діагностика проблеми та поточний стан	27
2.2. Наука на службі політики: філологія як інструмент російського культурного імперіалізму	33
2.3. Аналіз лінгвокультурної ситуації в Русі від часу появи найдавніших писемних пам'яток	46
2.4. Спроба виходу з глухого кута: методологічні пропозиції	50
3. У ПОШУКАХ „КЛЮЧА РОЗУМІННЯ”: МОВА – НОРМА – МОВНА НОРМА	57
3.1. Мовна норма в діахронії та синхронії	57
3.2. Тексти церковнослов'янською мовою як джерело для дослідження початків української літературної мови: російський і український контексти	65
4. У ПОШУКАХ НОРМИ: РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАЙДАВНІШИХ ПАМ'ЯТКАХ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ	76
4.1. ФОНЕТИЧНИЙ РІВЕНЬ	78
4.1.1. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	78
4.1.1.1. Підсистема вокалізму	78
4.1.1.1.1. Повноголосся	78
4.1.1.1.2. Друге повноголосся	81
4.1.1.1.3. Початкові <i>po-</i> , <i>lo-</i> із давніх <i>*ort-</i> , <i>*olt-</i>	83

4.1.1.1.4.	Український ікавізм	84
4.1.1.1.5.	Злиття давніх *i – *у в один звук і витворення українського [u]	95
4.1.1.1.6.	Відображення на письмі артикуляції задньоязикових	97
4.1.1.1.7.	Написання -ьїє-, -ьїа-, -ьїю- на місці південнослов'янських -ьїє-, -ьїа-, -ьїю-	99
4.1.1.1.8.	Вимова о з наближенням до у	101
4.1.1.1.9.	Зближення артикуляції ненаголошених [e], [u]	103
4.1.1.1.10.	Перехід e > o	105
4.1.1.1.11.	Поплутування при написанні у та в, що засвідчує появу губно-губного [ɥ]. Чергування у//в	109
4.1.1.1.12.	Доля початкового [i-]	112
4.1.1.2.	Підсистема консонантизму	114
4.1.1.2.1.	Відображення глоткового ɣ (h)	114
4.1.1.2.2.	Відображення твердості/м'якості передньоязикових перед історичними дієзними	116
4.1.1.2.3.	Зміни в праслов'янських групах приголосних під впливом [j]	118
4.1.1.2.4.	Відображення м'якості ɥ'	123
4.1.1.2.5.	Асимілятивно-дисимілятивні процеси	125
4.1.1.2.6.	Протетичні приголосні	130
4.1.1.2.7.	Поява епентетичних (вставних) приголосних	130
4.1.1.2.8.	Спрощення в групах приголосних	131
4.1.2.	ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	133
4.1.2.1.	Підсистема вокалізму	133
4.1.2.1.1.	Реалізація давнього *ě (ятя)	133
4.1.2.1.2.	Написання є на місці 'а після м'яких приголосних	136
4.1.2.2.	Підсистема консонантизму	137
4.1.2.2.1.	Відображення твердості етимологічно м'якого r'	137
4.1.2.2.2.	Зміна л > н	138
4.1.2.2.3.	Переставляння звуків с та в	139
4.1.3.	ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	139
4.1.3.1.	Підсистема вокалізму	140
4.1.3.1.1.	Реалізація ь, ь перед j [i], [u]	140
4.1.3.1.2.	Реалізація *e	142
4.1.3.1.3.	Рефлекси зредукованого в поєднанні з плавним у слові <i>скърбь/скєрбь</i> < (*skъrb-)	143
4.1.3.1.4.	Написання, пов'язані з існуванням та занепадом зредукованих	144
4.1.3.1.5.	Написання початкового оу відповідно до давнього ю	146

4.1.3.2. Підсистема консонантизму	147
4.1.3.2.1. Відображення на письмі звуків [ɛ], [ɜ], [жс], які стояли на межі префікса й кореня	147
4.1.3.2.2. Зміна <i>ч > ʧ</i> (явище цекання)	148
4.1.3.2.3. Поплутування <i>з – жс</i>	149
4.2. МОРФОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ	150
4.2.1. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ХІ–ХІV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	150
4.2.1.1. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ.	150
4.2.1.1.1. Іменникові закінчення давального відмінка <i>-ові, -еві</i>	150
4.2.1.1.2. Відображення форм кличного відмінка іменників.	152
4.2.1.1.3. Флексія <i>-ě (ъ > і)</i> у формах родового відмінка однини та називного – знахідного відмінків множини іменників <i>jā</i> -основ	155
4.2.1.1.4. Флексія <i>-ъ</i> у формах місцевого однини та називного – знахідного відмінків множини іменників чоловічого роду <i>jō</i> -основ	157
4.2.1.1.5. Аналогічне вирівнювання іменникових закінчень	158
4.2.1.1.6. Прикметникові (займенникові) форми родового відмінку однини жіночого роду із закінченнями <i>-ъ, -и, -е; -еъ, -еи, -ее</i> відповідно до <i>-еа, -ыа</i> в південнослов'янських протографах	160
4.2.1.1.7. Прикметникові (прислівникові) форми компаративів.	161
4.2.1.1.8. Префікс <i>пре-</i> для вираження надмірної ознаки	162
4.2.1.1.9. Форми особових та зворотного займенників у давальному та місцевому відмінках однини	162
4.2.1.1.10. Окремі займенникові утворення	164
4.2.1.1.11. Прикметникові (займенникові, дієприкметникові) стягнені відмінкові форми.	164
4.2.1.1.12. Окремі числівникові форми	166
4.2.1.2. Дієслівні утворення.	168
4.2.1.2.1. Дієслова з суфіксами <i>-ова-, -ува-</i>	168
4.2.1.2.2. Усічені дієслівні форми 2 особи однини теперішнього часу	169
4.2.1.2.3. Фіналь <i>-ть</i> у дієсловах 3 особи однини та множини, відповідно до <i>-ть</i> у давньоболгарських протографах	169
4.2.1.2.4. Дієслівні форми 3 особи однини та множини	171
4.2.1.2.5. Плутання форм наказового способу 2 особи однини від дієслів <i>дати (даждь)</i> і <i>даяти (даи)</i> та поступове злиття їх в одну – <i>даи</i>	173

4.2.1.2.6.	Наказовий спосіб дієслів у формі 1 особи множини із закінченням <i>-мо</i>	174
4.2.1.2.7.	Поява нових форм минулого часу	175
4.2.1.2.8.	Поява дієприслівників	176
4.2.1.3.	Невідмінювані частини мови	177
4.2.1.3.1.	Прислівникові утворення, підтримувані живомовним узусом	177
4.2.1.3.2.	Вигуки	178
4.2.2.	МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ХІ–ХІV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	179
4.2.2.1.	ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ	179
4.2.2.1.1.	Закінчення <i>-ов</i> (<*- <i>ojo</i>) іменників та займенників у формі орудного відмінка однини	179
4.2.2.1.2.	Закінчення <i>-ии</i> іменників <i>-ї</i> -основ у родовому відмінку множини	180
4.2.2.1.3.	Поява окремих займенникових форм	181
4.2.2.1.4.	Написання займенникової форми <i>ню</i> < <i>она</i> в знахідному відмінку однини після прийменника	181
4.2.2.2.	Дієслівні форми	182
4.2.2.2.1.	Уживання інфінітивного суфікса <i>-чи</i>	182
4.2.2.2.2.	Уживання <i>ся</i> в препозиції до дієслова та в постпозиції, але відірвано від дієслова	182
4.2.2.2.3.	Усечені закінчення дієслівних форм (без редукованого), що може свідчити про тверду вимову кінцевого приголосного	184
4.2.3.	МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ХІ–ХІV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	184
4.2.3.1.	Іменні частини мови	185
4.2.3.1.1.	Окремі числівникові форми	185
4.2.3.1.2.	Займенникові форми <i>котор-</i> з кореневим <i>-е-</i> <i>котер-</i>	185
4.2.3.1.3.	Редуковані флексії в дієслівних утвореннях 2 особи однини наказового способу	186
4.3.	ЛЕКСИЧНИЙ РІВЕНЬ	186
4.3.1.	ДЖЕРЕЛА ЗБЕРЕЖЕНОЇ ЛЕКСИКИ ТА ЇЇ РЕЕСТРИ	186
4.3.1.1.	Епіграфи	188
4.3.1.2.	Покрайні записи (маргіналії)	189
4.3.1.2.1.	Механізм творення російських лексикографічних мітів на основі українських писемних джерел	190
4.3.1.3.	Українська лексика в пам'ятках церковнослов'янської мови української редакції	197
4.3.1.3.1.	Лексеми з оригінальних українських пам'яток, які не ввійшли до історичних лексиконів	198

4.3.1.3.2. Внесок русько-українських книжників у розширення сфери вжитку церковнослов'янізмів	199
4.3.2. Українські назви місяців	207
4.3.3. Відображення в пам'ятках живомовних форм запозичених імен	209
5. ВИСНОВКИ	213
ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ, ВИКОРИСТАНІ В ДОСЛІДЖЕННІ	226
СЛОВНИКИ	230
ЛІТЕРАТУРА	231
ДОДАТОК 1. МОВНІ РИСИ, ЗАСВІДЧЕНІ В ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ, ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ	239
Анотація	248

1. Вступні зауваги

Біблійне „Спочатку було слово...” відображає конститутивне значення мови для життя людської спільноти. Саме завдяки слову – писемності/літературі – формувалися етноси. Питання мови, її походження та раннього періоду існування безпосередньо пов’язані з базовими культурологічними категоріями: ідентичністю, націєтворчими процесами, зокрема т. зв. мітами початку – найважливішими для кожного народу.

Проблема плотогенезу східнослов’янських мов – як національних мовних структур, так і так званих „літературних” мов – тривалий час визначалася в рамках панівного у слов’янознавстві погляду вчених, які переважно свідомо легітимізували започатковану російською царською владою, а потім підхоплену радянськими ідеологами геополітичну ідею „старшого брата” (так званої російської нації) і двох „молодших братів” (білоруської та української націй). Тепер, через понад 30 років після розпаду Радянського Союзу та відновлення незалежності Білоруси та України, проблема інтерпретації лінгвістичних фактів залишається відкритою та потребує повторного аналізу. Тому представлена читачеві монографія є науковим голосом у дискусії про генезу східнослов’янських національних і літературних мов. **Через складність розглянутих питань у цьому дослідженні зосереджуємо увагу на початках української мови та визнаємо, що в сучасній славистиці, яка все ще перебуває під потужним впливом російської та радянської науки, бракує ширшої перспективи, яка порушує усталені, але не завжди правильні судження. Тому ми хочемо розпочати міжнародний науковий діалог щодо слов’янських лінгвістичних догм.** Ця монографія є певною моделлю, що постала в результаті наукової дискусії двох дослідників із Польщі та України, тому вже за визначенням вимагає відкритості до різних поглядів і готовності до переосмислення власних думок.

Зазначаємо, що ідея постання окремих східнослов'янських мов на основі праслов'янської – не нова. Віддавна відомі гіпотези істориків мови, зокрема Степана Смаль-Стоцького, Олександра Колесси, Івана Огієнка, Пантелеймона Ковалева, Юрія Шевельова¹ та й інших учених, однак (через час і місце їх представлення: безпосередньо перед створенням СРСР або за кордоном) вони мало впливали на спростування аксіоми про одну давньоруську культурну колиску, а отже, і про спільну „давньоруську” мову для трьох окремих східнослов'янських народів Руси X–XIII ст. Як наслідок, у науці та публічному просторі досі поширена думка, що в Русі принаймні до XIV століття в усіх східних слов'ян була спільна мова – „давньоруська”². Варто підкреслити, що в останні десятиліття ця теза була спростована аргументами славістів, які продовжували наукову думку згаданих вище Смаль-Стоцького, Колесси, Огієнка, Ковалева та Шевельова. Славісти наразі довели походження

¹ С. Смаль-Стоцький, *Розвиток поглядів на сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення*, 2 доп. вид., Прага 1927, с. 40, 45, 90; О. Колесса, *Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921*, Прага 1924, с. 4; І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, Київ 1995, с. 55–65; П. Ковалів, *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, ред. К. Кисілевський, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1958, т. CLXVIII, Збірник філологічної секції, т. 29, с. 212–213; Ю. Шевельов, *Між праслов'янською і російською*, „Київська старовина”, 2001, №6, с. 2–19; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, переклад з англ. С. Вакуленка та А. Даниленка, Харків 2002, с. 54–55.

² В. Иванов, *Древнерусский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 143; *Большой энциклопедический словарь*, ред. А. Прохоров, Москва 1997, с. 375; Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. А. Молдован, С. Скорвид, А. Кибрик, Н. Рогова, Е. Якушкина, А. Журавлев, С. Толстая, Москва 2005, с. 418; В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки...*, op. cit., Москва 2005, с. 448; В. Крысько, *Древнерусский язык*, <https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2631460>; О. Жолобов, *Древнерусская грамматика: простые претериты и praesens historikum*, Казань 2017, с. 5. Анатолій Турилов узагалі продовжує єдину давньоруську книжну культуру до XVI ст., зауважуючи, що лише від другої половини XIV ст. можна говорити про її два варіанти – великоруський (московський) та українсько-білоруський: „Древнерусская книжная культура XI–XVI вв. (для последних полутора столетий следует говорить уже о двух ее вариантах – великорусском («московском») и украинско-белорусском) при сопоставлении с книжно-литературной традицией других славянских стран вполне может быть охарактеризована как культура-хранительница или культура-наследница”, див.: А. Турилов, *Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: этюды и характеристики*, Москва 2012, с. 192. У російській медієвістиці інші погляди на цю проблему – абсолютно поодинокі й подальшого розвитку не набули: „Единого и общенародного разговорного языка в Киевской Руси X–XII вв. не было, как не было и единого письменного языка, да и не могло быть. Об этом прямо свидетельствуют те отражения разговорной речи, какие извлекаются из памятников письменности разных уделов и разных жанров (летописей, грамот, переводов, дипломатических актов и т. д.)”, див.: Б. Ларин, *История русского языка и общее языкознание (избранные работы)*, Москва 1977, с. 168.

етномовних утворень від розпаду праслов'янської мовної спільноти на прикладах української³ та білоруської⁴ мов, а також новгородського ідіому⁵. Ми не знайшли наукових аргументів, заснованих на оригінальних письмових джерелах щодо існування російської мови після розпаду праслов'янської спільноти, що пояснюємо відсутністю письмових джерел, створених у найдавніший період (XI–XII ст.) на території, де утворилася Московська держава (Московське князівство).

Однак наукових доказів наразі виявилось недостатньо з огляду на вплив ідеологем, які пропагувалися за великих фінансових витрат та організаційної підтримки російської влади. Варто зазначити, що активізація цієї діяльності припала на кінець першого десятиліття XXI ст.: у 2008 році (тобто через рік після створення фонду „Русский мир”) започатковує роботу Комісія з протидії фальсифікації історії на чолі з Сергієм Нарішкіним (на той час главою Адміністрації Президента, вихідця з КДБ), згодом, у 2012 році, було створено Російське історичне товариство (РІТ) та Російське військово-історичне товариство (РВІТ), діяльність яких продовжила роботу комісії⁶.

³ О. Горбач, *Гене́за української мови та її становище серед інших слов'янських*, в: *Історія української мови: хрестоматія*, упоряд. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Київ 1996, с. 206–225; Ю. Шевельов, *Чому общерусский язык, а не белорусская мова*, в: Ю. Шевельов, *Вибрані праці. Мовознавство*, Київ 2009, кн. 1, с. 392–393; О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ 1998, с. 284; В. Німчук, *Походження української мови*, в: В. Баран, Л. Залізняк, В. Зубар, В. Німчук, В. Отрощенко, С. Сегеда, *Етнічна та етнокультурна історія України: у 3 т.*, Київ 2005, т. I, кн. 2, с. 440–448; К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, „Український тиждень”, 2012, № 39, с. 62; С. Николаев, О. Тер-Аванесова, М. Толстая, *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, в: *Славянское языкознание, XV Международный съезд славистов, доклады российской делегации*, Москва 2013, с. 117; Г. Півторак, *Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*, в: *Український глотогенез: матеріали Міжнародної наукової конференції*, Житомир 2015, с. 15–17.

⁴ П. Вэкслер, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004, с. 80–81; Г. Півторак, *Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя*, в: Г. Півторак, *Історико-лінгвістична славістика: вибрані праці*, Київ 2015, с. 320–324.

⁵ А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг., Москва 2004, с. 7–8.

⁶ До завдань Комісії входило не тільки виправлення російських та іноземних публікацій, які не узгоджувалися з офіційним російським історико-культурним наративом, але й „заохочення” істориків до проведення досліджень на теми, бажані з погляду влади, шляхом фінансування цих досліджень і публікацій. Пор.: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023, s. 45 i nast., <https://www.wuw.pl/product-pol-17299-Rusporwana-Rosyjska-wojna-o-tozsamosc-Ukrainy-EBOOK.html>; пор. також: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, w: *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski,

Кульмінацією місії РТН була підготовка першої „Концепції нового дидактико-методичного комплексу вітчизняної історії”, згідно з якою передбачалося уніфікувати інформацію в підручниках та історичних виданнях, ілюстрацію тез щодо генези білоруської, російської та української націй і культур, які згодом були використані в статті Путіна „Про історичну єдність росіян та українців (Об историческом единстве русских и украинцев)”⁷.

Зрештою, поряд із нагромадженням наукових доказів про окремий розвиток і походження трьох східнослов'янських мов іще й зараз мовоназва *давньоруська мова* (рос. *древнерусский язык*) в англ. перекладі ‘*Old Russian*’ – як спільна для східних слов'ян періоду Х–ХІV ст. – з'являється в наукових студіях, зокрема в таких значущих для сучасної світової науки, як Британіка⁸; також позначена окремим кодом (ISO 639-3) у класифікації світових мов (SIL International⁹) і є предметом як окремих наукових досліджень, так і методики вивчення не лише в Росії, але також і в Польщі, у всьому регіоні Центрально-Східної Європи, зрештою, й Країн Західної Європи та Америки¹⁰.

І якщо спростування російського міту про спільноруський етап у східнослов'янському глотогенезі усе ж знаходить підтримку й у закордонних мовознавців¹¹, то походження української (а також і білоруської та російської) літературних (літературно-писемних) мов і дотепер залишається нерозв'язаним. Ба більше, навіть якщо деякі славісти готові визнати, що єдиної „давньоруської” мови, спільної для всіх східних слов'ян, не існувало, то висновки, пов'язані з роллю церковнослов'янської мови як єдиної і спільної редакції для всіх теренів Русі до ХІV ст., залишаються по суті безальтернативними.

У ситуації 10-літньої російської агресії проти України та вже більше двох років відкритої війни **обов'язком науковців є роззброєння заідеологізованої культурної нарації, що (як показує новітня історія) може як попереджувати, так і розпалювати мілітарні конфлікти.** Тому мета цієї праці – показати на конкретних фактах мови найдавніших точно локалізованих і датованих

Warszawa 2022, s. 15–45, s. 19 i nast., https://wuw.pl/data/include/cms/W_poszukiwaniu_tozsamosci_Getka_J_Grzybowski_J_red_2022.pdf.

⁷ В. Путин, *Об историческом единстве русских и украинцев*, 12.07.2021, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.

⁸ Див. *Old Russian Language*, „Britannica”, <https://www.britannica.com/topic/Old-Russian>.

⁹ *SIL International*, <https://iso639-3.sil.org/code/orv>.

¹⁰ Поп. м. ін.: Т. В. Krause, J. Slocum, *Old Russian Online. Series Introduction*, Linguistics Research Center, <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol>, пор. також: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty...*, op. cit, s. 15–45, s. 24, przyp. 27.

¹¹ A. Fałowski, *Język ukraiński*, w: *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowska, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 128–129; М. Мозер, *Історія української мови*, Київ 2018, с. 6–11.

пам'яток, створених у руських (тобто на теренах Київської Русі – Києва, Галицької та Волинської земель) скрипторіях, належність писців, що їх переписували, до тогочасного українського мовного простору. За наявності джерел (поява факсимільних видань, оцифрованих копій найдавніших текстів XI–XII ст., відкриття архівів для роботи з оригіналами) можна переглянути старі тексти та вийти з кола суджень, повторюваних упродовж років, часто далеких від істини.

Також метою цієї роботи є не стільки черговий опис системи української мови та способів відображення у пам'ятках живої мови в найдавніший період функціонування української писемності. Цією монографією ми доповнюємо сучасний стан досліджень матеріалами, іще не описаними та невідомими, а тому не врахованими при оцінці процесу розвитку літературної норми української мови. Також найважливіше завдання роботи – зміна чинних наукових парадигм на основі нових, раніше не описаних джерел і прикладів.

1.1. Завдання дослідження

I. У найширшому контексті одним із завдань дослідження є верифікація двох тез, панівних в історичному мовознавстві:

1) існування до XIV ст. давньоруської літературно-писемної мови як спільної, зуніфікованої для всіх східних слов'ян;

2) існування до XIV ст. церковнослов'янської мови спільної „русской/восточнославянской” редакції.

II. Докладний аналіз пам'яток, які ще не описані, та нове прочитання рукописів, які досліджувалися раніше, дозволяє говорити про **очевидні спроби писців відображати місцеве мовлення**, причому не лише в світських, але й у церковно-релігійних текстах. Якщо таких спроб/помилко виявляється чимдалі більше, то очевидно, що йдеться не про випадковість їх появи, а про намагання свідомо вносити розмовний узус у текст, а згодом, відповідно, – творити й норму.

У зв'язку з зазначеним вище наша студія веде також до верифікації нових дослідницьких перспектив:

1) **уже від XI ст. можна говорити про розвиток русько-української (давньоукраїнської) писемності/літературно-писемної мови**, від якої й виводимо початки сучасної української літературної мови, а також про розвиток у той час русько-новгородської писемності/літературно-писемної мови, традиція якої, проте, була перервана через московське завоювання й подальше знищення Новгородської Республіки;

2) від XI ст. спочатку формувалася українська (південноруська) редакція (ізвод) церковнослов'янської мови, а з часом із очевидними ознаками українського (південноруського) впливу – новгородська (північноруська) редакція.

Відповідно до окреслених завдань монографії більш докладному описові підлягатимуть ті мовні явища з церковнослов'янських текстів XI–XIV ст., які стали з часом нормою української мови. Ці факти контекстово доповнюємо й підтверджуємо засвідченими мовними рисами в написах-графіті (як уже відомих, так і нещодавно відкритих) на стінах українських церков, у написах на різних предметах, у покрайніх записах на аркушах церковних книг. Проте ґрунтовне вивчення цих та інших світських написів має стати окремим дослідженням. Також акцентуємо увагу на рисах, які, хоч і виявлені в українській писемності впродовж подальшого періоду її розвитку (до XV ст.), із різних причин не стали нормою української літературної мови.

У річищі цієї студії і відповідно до окресленої дослідницької перспективи ставимо за мету в якнайвиразніший спосіб проаналізувати тяглість розвою української літературної мови від перших прикладів засвідчення норми в XI ст. до сучасної, прийнятої законодавчо норми української літературної мови. Зауважимо, що складний і довготривалий процес витворення цієї норми (від XV ст. до появи „Енеїди” І. Котляревського) стане предметом наших подальших студій.

Хоч основним предметом дослідження є українська літературна мова та її історія, усе ж – для розуміння ступеня складності проблеми – треба зважити на теперішній стан досліджень розвитку східнослов'янських літературних мов, традиції та встановлення причини непорозумінь, пов'язаних із періодизацією як літературної, так і говіркової української мови, між ученими різних епох та осередків, а також усвідомлення:

- а) як трактувати літературну мову;
- б) у чому полягає різниця дослідницьких підходів до виокремлення (характеристики) літературної мови тепер і в минулому;
- в) з якого моменту ми можемо говорити про її початок.

1.2. Засади дослідження

Аналіз, запропонований у цій монографії, базується на низці дослідницьких засад. Також підкреслимо, що це не нові засади: вони вже були обґрунтовані в науці істориками, філологами, культурологами та представниками інших гуманітарних і суспільних наук. Далі ми подаємо ці засади, що є відправним пунктом дослідження, маючи на меті привернути увагу читачів до певних,

некритично сприйнятих та вкорінених у славістичних дослідженнях, трактувань історії розвитку культур східнослов'янських народів:

1. **Руссю називали від початку – Київщину, Переяславщину, Сіверщину (Мала Русь).** Пізніше внаслідок експансії київських князів на північ і схід шляхом завоювань і угод до Русі почали долучати інші землі, де жили слов'яни: а) деревляни, дуліби (волиняни), уличі, тиверці, білі хорвати (тепер Україна); б) дреговичі, кривичі (тепер Білорусь), словени (тепер Новгород і Псков); в) Заліські землі/Володимирсько-Суздальські землі (включаючи Ростов) були приєднані останніми, і племена з нез'ясованою до кінця етно-мовною основою, можливо й слов'янською (радимичі, в'ятичі), становили невеликий відсоток її мешканців. Автохтонними народностями Залісся були угро-фінські племена: меряни, муромці, мешери, чудь, весь, мордва та меншою мірою балти. **Так постала Велика Русь, розширена внаслідок експансії київських князів на північ і схід.** Варто також зазначити, що згадане вище неслов'янське населення Залісся було колонізоване й русифіковане, а потім, зі зростанням значення Московського князівства, його багатоетнічні представники отримали збірну назву москвини (мешканці Московії) і ця назва зберігалася впродовж багатьох століть.

2. Повертаючися до початків Київської Держави і земель т. зв. Малої Русі, підкреслимо, що **цей термін від початку був українським етнонімом і використовувався для позначення Галицько-Волинського князівства:** так називали митрополію і князів з цих земель¹². Етнонім Мала Русь, який є калькою з грецької (*Mikrá Rhōssia* – *Μικρά Ρωσσία*), був терміном, який використовували київські князі для розрізнення між світським і релігійним управлінням. Мала Русь (митрополію засновано 1303 р.) збігалася з землями Галицько-Волинського королівства. Якщо в Малій Русі було 6 єпархій, то у Великій Русі було 13 єпархій, зокрема Київська та Володимирська¹³. Згодом цей термін використовували також для позначення світської структури: титул *Dux totius Russiae minoris* прийняв у 1335 році Галицько-Волинський князь Болеслав Георгій II¹⁴ і використовував цей титул – князь усієї Малої Русі – у своїх контактах із Тевтонським орденом¹⁵. Первісно ж терміни Мала/Велика слід пов'язувати

¹² О. Русина, *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998, с. 26; С. Плохій, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності*, перероблене і доповнене видання, пер. з англ. Р. Клочко, Харків 2022, с. 93.

¹³ Б. Кравців, *Мала Русь*, в: *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ–II)*, гол. ред. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк, 1962, т. 4, с. 1447, див: <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii108.htm>.

¹⁴ А. Ефименко, *История украинского народа*, Київ 1990, с. 87.

¹⁵ I. Chodynicki, *Historia stoletcznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów terazniejszych*, Lwów 1829, s. 22.

з розвитком церковної структури. Обидва терміни: Мала Русь і Велика Русь були лише пізніше інструменталізовані московськими правителями, які змінили їхнє первісне значення. На словотвірному рівні за основу були взяті назви мешканців цих земель: малоросів та великоросів, але пов'язані вони вже не з церковним, а з державним устроєм. Ці терміни почали вживати для характеристики земель, що входили до складу царства та Російської імперії. Назви Великоросія (із центром у Москві), Малоросія та Біла Русь (Західна Русь) виправдовували імперські плани царів та давали ідеологічну основу для тверджень про існування єдиного спільноруського (триєдиного) народу, що складається з росіян („великороси”), українців („малороси”) і білорусів („західнороси”), у яких росіянам належить відігравати особливу („велику”) роль. Ці теорії в різних формах („Москва – третій Рим”, „слов’янофільство”, „православний більшовизм”, „євразійство”, „руський мір”) циклічно повертаються в переломні моменти, відкриваючи нові поля для дискусій щодо категорій цінностей, тобто *де-факто* стають аргументом для військових дій.

3. Землі Московського князівства, яке слід уважати колискою Росії, на початку свого існування (від 1213 р.) розташовувалися на узбіччі Великої Руси, становлячи лише її частину – Володимиро-Суздальську землю, тобто терени, які загалом не мали жодного значення з погляду управління та культури. Американський аналітик Ян Бугайський так говорить про це:

Москва була зaledве маленькою торговельною заставою на периферії конфедерації з центром у Києві. Люди Руси не були прашурами московитів, а Київська Русь не еволюціонувала в російську сутність¹⁶.

З монгольською навалюю, лише через кілька десятиліть після появи цього державного утворення, території Московського князівства були підпорядковані Золотій Орді, що витворило окремий тип політичної влади, на основі поєднання місцевих і татаро-монгольських елементів, які виникали з досвіду підлеглості: свавілля гнобительської держави, застосування насильства, переконання в необхідності абсолютної покори державі, яка забирає все й нічого не дає своїм підданим¹⁷. Це знайшло відбиток і в місцевій мові, до якої увійшло багато слів, що свідчать про гнобительську природу держави: *кабала* (рабство), *кандали* (залізні ланцюги з кільцями, що їх заклепують або замикають на руках чи ногах арештованого, в'язня), *нагайка* (батіг) тощо. Литовська (із Києвом) і Галицько-Волинська Русь уникли цієї долі. Унаслідок

¹⁶ Я. Бугайський, *Неспроможна держава. Інструкція з розшифрування Росії*, пер. з англ. М. Дуброва та ін., Київ 2022, с. 55.

¹⁷ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 58.

монгольських набігів столиця Руси-України Київ утратила своє значення: після героїчної боротьби 6 грудня 1240 року місто було зруйноване, спалене й майже зрівняне з землею. Київську спадщину швидко захопили північні землі, менш спустошені татаро-монгольськими набігами через досить слабкий опір завойовникам. Після зруйнування Києва осідок митрополита було перенесено спочатку до Володимира над Клязьмою (1299 р.), а потім до Москви (1326 р.)¹⁸. Ще на початку XIV ст. володарі Володимирської та Московської земель під владою татаро-монголів почали використовувати титул „Великий князь всієї Руси” (Михайло III Ярославич, Іван I Калита, Семен Гордий і Василь I Дмитрович), а від середини XV ст. – титул „господар всієї Руси” (московські князі: Дмитро Шем’яка, Василь II Сліпий, Іван IV Грозний і Василь III)¹⁹, хоча вони правили лише північно-східними руськими землями, підпорядкованими татаро-монголам. Отже, відкрита війна Росії проти України, з наукового та історичного погляду, є війною за спадок і за право на спадщину. Із розвитком науки кремлівські ідеологи постали перед дилемою: чи визнавати Україну незалежною державою, з окремою історією та культурою, що потягне за собою необхідність визнання традиції Київської Русі, Київської держави та її спадщини, і як наслідок визнавати походження Росії з традиції Володимиро-Суздальського князівства (Заліської землі); чи прагнути до інкорпорації українських земель, визнаючи, що таким чином Росія отримує право на історію південних земель Київської Русі. Крім хибності цього припущення (із приєднанням частини землі загарбник не стає автоматично спадкоємцем її традиції), варто зазначити, що Росія обрала другий шлях: військову агресію для припинення наукового діалогу.

4. У західній історіографії етноніми та лінгвоніми „руський”, „русин” до XVIII ст. семантично пов’язувалися із Руссю і Росії-Московії не стосувалися²⁰. Для позначення цього геополітичного утворення функціонували окремі етноніми: *Magnus Ducatus Moscuensis*, *Moscovia* або *Muscovia*²¹.

Топонім „Росія” має грецьке походження (грец. *Ρωσσία* – *Rhōssía*), утворений за правилами грецького словотворення, згідно з якими назви країн

¹⁸ L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2014, s. 51–53.

¹⁹ А. Лакиер, *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 1847, ч. 56, № 10–11, с. 107.

²⁰ В. Мойсієнко, *Кого називали „людьми руськими” на Русі та на пострусських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви „руський” в україністиці, білорусистиці та русистиці)*, „Мовознавство”, 2016, № 4, с. 32–35; І. Фаріон, *Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива*, Львів 2015, с. 188–200.

²¹ *Grand Principality of Moscow*, w: *Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow>.

творилися шляхом додавання наростку *-ia* (на зразок *Сирія, Аравія*), на відміну від давньої слов'янської традиції, де самостійні адміністративні органи характеризувались назвами, складеними з прикметника, поєднаного з іменником „земля” (земля), напр.: *Polska* (земля), *Hrvatska* (земля) або істотніше: *Роусьскаа земля* (цей термін з'являється вже під 862 роком у літописі Нестора). Наведена назва постійно вживається щодо Руси (див. записи в „Повісті врем'яних літ” за 911 або 1110 роки)²². Водночас відповідний слов'янський термін „Руська земля” (*Роусьскаа земля*) зустрічається в грецьких джерелах лише як виняток. Серед самоназв Московської держави вживалися обидві – своя і грецька, тобто Русь і Росія. **З прогресом російського політичного і культурного імперіалізму** завершується перший етап, який символічно позначається датою 1547 р., тобто роком коронації Івана IV як „царя всієї Руси”, а отже, із утвердженням Російського (Московського) царства, заснованого на хибному омонімічному значенні топоніма „Росія”, **розпочався процес перебирання цим царством спадщини Київської Руси**, про що ми докладніше напишемо далі в цій праці.

5. Починаючи з Петра I, який перед правлінням Катерини II реалізовував спільноросійську/усеросійську ідею, упродовж наступних трьох століть цей процес набирав обертів: **Росія сприйняла чужі (українську, білоруську, а також новгородську) історію, культуру й мову, як свої**. Цьому послужили, поміж іншим, і концепції „давньоруської/спільноруської культурної спільноти” та „давньоруської мови” (на окреслення спільної літературної й писемної мови Руси XI–XIV ст.), створені в XIX ст. у стінах Російської імператорської академії наук на хвилі розвитку слов'янського порівняльно-історичного мовознавства²³, за яким – відповідно до такого підходу – пізніше склалися три слов'янські мови: російська, білоруська та українська. Прийняття цієї хибної перспективи призвело до того, що найдавніший період розвитку східнослов'янських культур XI–XIV ст., власне, історія „давньоросійської мови, літератури та культури” будується на мітах, оскільки в їх основі головним чином лежать пам'ятки писемности, малярство та архітектура з земель колишньої Малої і Великої Руси, спадщина яких належить переважно теперішнім українцям і білорусам та лише невелика частина росіянам. Це означає, що найдавніші писемні факти про російську мову (наприклад XI–XII ст.) дослідники російської мови подають на основі очевидних українських пам'яток із численними діалектними рисами мовлення полян, уличів, сіверян, деревлян, дулібів, які в майбутньому стали основою норм української мови.

²² А. Соловьёв, *Византийское имя России*, „Византийский временник”, 1957, № 12, с. 136.

²³ Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, *op. cit.*, с. 419.

6. Від XI ст. на Русі поширюються тексти церковнослов'янської мови. Виявлені в них спільні риси дозволили вченим виділити так звані редакції, серед яких південноруська (українська) і північноруська (новгородсько-псковська). Але місце створення тексту не завжди відповідає місцю його відкриття: варто чітко розділяти пам'ятки, оригінальні для даного культурного осередку, і ті, що були до нього привезені. Загальноприйнята в славістичних дослідженнях номенклатура найдавніших писемних пам'яток за місцем їх відкриття (наприклад, Архангельське Євангеліє, Оршанське Євангеліє, Турівське Євангеліє, „Рязанська кормча” та ін.) приховує їхні характеристики, розмиваючи правдиве походження, пов'язане з Київським скрипторієм. Отже, номінаційні схеми призводять до спрощень, які, своєю чергою, породжують подальші наукові міти щодо культурної спадщини східнослов'янських народів. Ці міти, використовувані в політичних цілях, служать інструментом культурного імперіалізму. Чудовим прикладом цього є те, що, **незважаючи на відсутність московських джерел цього періоду, з'являються також публікації про найдавнішу російську писемність, ілюстровані текстами з Південної Русі, власне, з Києва**²⁴.

7. **Основою української та білоруської літературних мов стали відповідно місцевий середньонадніпрянський і середньобілоруський діалекти. Основою російської літературної мови стала церковнослов'янська мова, лише більш-менш пристосована до народнорозмовної стихії.** Початки наукового розвитку і водночас створення стандарту російської мови варто датувати XVIII століттям і пов'язати з працями Михайла Ломоносова, автора „Російської граматики” („Российская грамматика”, 1755), „батька” теорії трьох стилів („Слово о полезности церковных книг на русском языке”, „Предисловие о пользе книг церковных в российском языке”, 1758), де він санкціонував мову православної церкви для художнього вираження. Варто підкреслити, що в цей період (кінець XVII – початок XVIII ст.) чітко простежувалося домінування культури Києва над Москвою. Наказ Петра I Синоду щодо виправлення церковних книг мав на меті „очистити” їх від слідів української мови.

8. **Писемна/літературна/стандартна мова та розмовна мова певного народу – це дві окремі наукові проблеми.** Ми усвідомлюємо різність і послідовно розділяємо поняття „історія мови” як історію розвитку комунікативних потреб носіїв цієї мови та „історію літературної мови” як історію послідовних писемних фіксацій мовних явищ, які з часом стали нормою конкретної мови²⁵.

²⁴ Див., наприклад: Н. Толстой, *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004): 1994 год*, Екатеринбург 2006, с. 74.

²⁵ Про нові підходи в славистиці до трактування історії мови див.: И. Подтергер, *Что такое история языка?*, „Slověne”, 2015, № 1, с. 394–455.

Ми рішуче відкидаємо підхід, запропонований у радянському мовознавстві, де вивчення історії літературної мови зводилося фактично до вивчення історії розвитку літературних стилів, читай – історичної стилістики. Обов'язковим чинником вивчення конкретної літературної мови поряд із засвідченим конкретним мовним фактом є позамовний контекст: вивчення геополітичних, релігійних, культурних, історико-літературних складників розвитку конкретного етносу, носія цієї мови.

Наведені вище засади, які слугуватимуть орієнтиром для докладного лінгвістичного аналізу пам'яток української мови, будуть розвинуті далі в роботі.

1.3. Джерела

Частина аналізованих у монографії пам'яток були об'єктом вивчення лінгвістів в узагальнених працях з українського глотогенезу²⁶. Проте повторний докладний аналіз цих текстів та виявлення раніше не встановлених мовних фактів відкриває нові дослідницькі перспективи. Із метою підтвердження наших спостережень та висновків щодо неперервності відображення діалектних рис, більшість із яких стали нормою української літературної мови, аналізуємо матеріали пам'яток, належність яких до української писемності на основі комплексу представлених у них особливостей сумнівів не викликає.

XI століття: Реймське Євангеліє (РЕ XI), Остромирове Євангеліє (ОЄ 1056–1057), „Ізборник Святослава” 1073 р. (Ізб. 1073), „Ізборник Святослава” 1076 р. (Ізб. 1076), Архангельське Євангеліє 1092 (АЄ 1092), „Пандекти” Антіоха (ПА XI), Чудівський Псалтир (ЧудПс XI), Бичківський Псалтир (БПс XI), Уривки зі службової мінеї/Мінея Дубровського (МінСл XI), „13 Слів Григорія Богослова” (СГБ XI), Турівське Євангеліє (ТЕ XI), „Синайський патерик” (СП XI);

XII століття: Мстиславове Євангеліє до 1117 р. (МЄ до 1117), Юріївське Євангеліє 1119–1128 рр. (ЮЄ до 1128), Галицьке Євангеліє 1144 р. (ГЄ 1144),

²⁶ А. Крымській, *Украинская грамматика. Научно-практический курс сознательного изучения центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаніями на важнѣйшіе моменты изъ исторіи развитія малорусскаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ исторіи нарѣчія восточно-малорусскаго (лѣтописнаго кіево-чернигово-перяславскаго)*, Москва 1907, т. I; П. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного відділу УАН”, 1927, кн. 12, с. 4–25; Л. Булаховський, *Питання походження української мови*, Київ 1956; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, *op. cit.*, с. 65–329; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, *op. cit.*; В. Німчук, *Походження української мови*, *op. cit.*, с. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.

Типографське Євангеліє пер. пол. XII ст. (ТипЄ XII), Добрилове Євангеліє 1164 (ДЄ 1164), Житіє Нифонта XII ст. (ЖН XII), Житіє Федора Студита XII ст. (ЖФС XII), Христінопільський Апостол серед. XII ст. (ХА XII), Службник Хутинський XII ст. (ХутСл XII), Галицько-Волинське Євангеліє кін. XII ст. (ГВЄ XII), Устав Студійський кін. XII ст. (УСт XII);

XII–XIII століття: „Успенський збірник” кін. XII – поч. XIII (Усп. зб. XII–XIII), Бучацьке Євангеліє кін. XII – поч. XIII (БЄ XII–XIII);

XIII століття: „Паренесис” Єфрема Сирина 1280 р. (ПЄС 1280), Євсевієве Євангеліє 1283 р. (ЄЄ 1283), Віденський Октоїх XIII ст. (ВО I–II XIII), Оршанське Євангеліє др. пол. XIII ст. (ОрЄ XIII), Холмське Євангеліє (ХЄ XIII), „Пандекти” Никона Черногорця (ПНик XIII);

XIV століття: Бибельський Апостол поч. XIV ст. (АБиб XIV), Путенське Євангеліє поч. XIV ст. (ПЄ XIV), Луцький Псалтир 1384 р. (ЛПс 1384), Віденський Октоїх XIV ст. (ВО III XIV), Місяцеслів Галицького Євангелія 1144 р. (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV), Київський Псалтир 1397 р. (КПс 1397), Лавришівське Євангеліє др. пол. XIV ст. (ЛврЄ XIV), Луцьке Євангеліє кін. XIV ст. (ЛЄ XIV), „Молитовник князя Володимира” (Службник Теодоровича) XIV ст. (МТ XIV).

Вочевидь і поява „Учительного Євангелія” Константина, кін. XI – поч. XII ст., „Троїцького збірника” кін. XII – поч. XIII ст., „Рязанської корм-чої” 1284 р., Апостола XIV ст. /рукопис Синодальної Типографської бібліотеки в Москві № 40.(25)/, Апостола XIV ст. /Толстовський/ також пов’язані з діяльністю українських книжників, на що недвозначно вказують засвідчені в цих текстах мовні риси. Матеріали цих пам’яток долучаємо до характеристики окремих виразних українських лінгвальних особливостей.

У контексті аналізу розвитку норми української мови може здатися спірним введення до джерел трьох текстів, назви яких пов’язані з сучасною Білоруссю: Турівського Євангелія (XI ст.), Оршанського Євангелія (др. пол. XIII ст.) і Лавришівського Євангелія (др. пол. XIV ст.). Автори монографії пішли на цей крок свідомо, з повагою, звичайно, ставлячись до білоруської культурної спадщини. Докладний філологічний аналіз Лавришівського Євангелія показує, що, хоча його історія побутування пов’язана з Новогрудським Лавришевом, у створенні рукопису брали участь писці з Волині, що виявляється у відображенні багатьох найдавніших особливостей української мови, відмінних від білоруської²⁷. Аналіз Турівського Євангелія (XI ст.), Оршанського Євангелія (др. пол. XIII ст.), які потрапили на білоруські землі з Південної Руси, також

²⁷ Див.: В. Мойсієнко, *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, в: *Лавришівське Євангеліє XIV ст.*: видання факсимільного типу, Київ 2018, с. 431–450.

свідчить про участь писців із півдня Руси у створенні манускриптів. Зазначені особливості згаданих рукописів не виключають їх впливу на розвиток білоруської культури²⁸.

Звичайно, у дослідженні представлений далеко не весь, а лише доступний нам корпус пам'яток української писемности найдавнішої доби (XI–XIV ст.). Інші тексти стануть об'єктом наших студій у подальшому майбутньому²⁹. Водночас підкреслимо, що запропонована добірка текстів дозволяє дати об'єктивні оцінки мовно-історичного процесу.

Завершуючи наші вступні міркування, зробимо кілька технічних зауважень.

У монографії використано два види покликань. Основними є посторінкові, але для наочності тексту це правило скасовано щодо прикладів із пам'яток. Покликання на джерела структуровані: букви позначають аббревіатуру назви, розшифрування якої подано в кінці книги в списку джерел, а після двокрапки – аркуш, із якого беремо приклад. Через відсутність рівномірної нумерації текстів тут наводяться конкретні сторінки, або – у випадку текстів, які містять лише нумерацію карток – використовується принцип позначення сторінки номером, а наступна сторінка картки позначається знаком *зв.* – тобто текст на звороті аркуша. Трапляється, що на одній картці подібний приклад зустрічається кілька разів, – на це вказує використання символу множення (х) і кількість використань.

Усі тлумачення текстів, якщо не зазначено спеціально, були підготовлені авторами цієї монографії. Щоб зберегти об'єктивність висловлювань і дати можливість читачам сформулювати власну думку, подаємо оригінальні версії у примітках.

Посилання на цитовані онлайн-матеріали були актуальними на день надходження тексту до редакції (30.04.2024), тому дату звернення окремо не зазначаємо.

²⁸ Поп. J. Getka, *Jeszcze raz o klasyfikacji zabytków ruskich. Próba uporządkowania zagadnienia. Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, pod red. A. Budziak i W. Hojsak, „STUDIA RUTHENICA CRACOVIENSIA”, 2022, nr 13, s. 141–156.

²⁹ Про відбір пам'яток до корпусу давньоукраїнських див. іще: І. Огієнко, *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією*, Варшава 1929, с. 103–188; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 280–289; *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, упоряд. В. Німчук, Харків 2018; Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, Львів 1995, а також у річичі реалізації проекту „Повертаємо в Україну культурну спадщину” звертаємо увагу дослідників-медієвістів на створюваний електронний реєстр „Українська рукописна книга”, <https://ukrmanuscript.com/catalog?regionType=all&s=> (укладачки Людмила Гнатенко та Марія Кольбук), який постійно доповнюється й оновлюється і наразі нараховує 112 пам'яток української писемности XI–XIV ст.

2. У пошуках причин: окреслення проблеми з культурологічної перспективи

2.1. Діагностика проблеми та поточний стан

Уведений в обіг ученими, згуртованими навколо Російської Імператорської академії наук, як зазначають автори статей видання „Мови світу: Слов’янські мови” на хвилі розвитку порівняльно-історичного мовознавства³⁰, термін „давньоруська мова” (рос. „древнерусский язык”) для позначення однієї літературно-писемної мови Руси XI–XIV ст., з якої пізніше розвинулися три слов’янські мови – російська, білоруська та українська, – виявився настільки живучим і впливовим, що від середини XIX ст. він незмінно використовується в сучасному історичному мовознавстві як свого роду аксіома. Про його сучасне поширення свідчить той факт, що термін „давньоруська мова” представлено в популярній онлайн-енциклопедії „Вікіпедія” 54 мовами³¹. Його поширення у філології призвело до створення спотвореного образу, а отже, й оцінки історії літературних мов українців, білорусів і росіян. Це стало можливим унаслідок термінологічної підміни та фальшивої синонімії понять „русский/руський язык” (тобто мова русинів Руси) і „русский язык” (тобто російська мова, мова москвинів) у російській мовно-літературній традиції. У результаті, наприклад, поняття „древнерусский язык”, яке перекладається польською мовою як „staroruski”, росіяни можуть розуміти як „давньоросійський”, оскільки саме так звучить цей термін у дослівному перекладі.

³⁰ Г. А. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., с. 419.

³¹ https://pl.wikipedia.org/wiki/Język_staroruski. Варто зауважити, що аналіз змісту гасел, що характеризують у різних мовах давньоруську мову (‘древнерусский язык’), – різна: від ледве кількох абзаців у польській версії до кількох сотень сторінок російською мовою.

У російській мові є два слова-пароніми: *русский* – *российский*, значення яких частково збігаються. Це „гра” понять, яку важко перекласти іншими мовами. Термін „русский” в російській мові пов’язаний із культурною спадщиною Руси, яку росіяни вважають своєю. Тож росіянин скаже про себе: „Я – русский”, і це означатиме, наприклад, українською: „Я – росіянин”, а не: „Я – русин”. Термін „российский” асоціюється з державністю та політикою: Российская Империя (Російська імперія). „Я росіянин” може сказати кожен громадянин Російської Федерації, незалежно від національності. Чеченець чи адигеєць не назвуть себе „русскими”, але вони можуть назвати себе „россиянами”. Однак послідовності тут немає: Матильду Кшесінську – видатну танцівницю польського походження – уважають представницею „русского” (російського) балету, який у цьому випадку не має нічого спільного ані зі спадщиною Руси, ані з пізнішим „русским” етносом. Але в Русі не було балету, і польку важко визнати спадкоємницею Руси. Що важливо – ця складна для перекладу мовна гра, незважаючи на заплутану семантику, незрозумілу навіть деяким росіянам, наприклад, польською (і багатьма іншими мовами відповідно) в обох випадках перекладається як „російська”. Однак **термінологія як наука постулює однозначність; термінологи застерігають, що полісемічність і багатоваріантність визначень можуть призвести не лише до непорозумінь, а й до свідомої маніпуляції.** І хоча термін „давньоруська мова” („древнерусский язык”) польською мовою перекладається як „język staroruski”, що є прямим відсиланням до Руси, згідно з цією схемою він також може перекладатися як „język starorosyjski” – „давньоросійська мова”, що є прямим відсиланням до Росії. Обидва терміни (і як непорозуміння, і як маніпуляція) – цілком можливі.

Тут виявляється ще одна термінологічна проблема, пов’язана з перекладом першого компонента обговорюваної лексеми „древнерусский язык” слов’янськими мовами. Пор. польська: „język staroruski”; білоруська: „стараруская мова” (але також „старажытнаруская мова”); болгарська: „староруският език”; хорватська: „staroruski jezik”; чеська: „staroruština” („stará ruština”); словацька: „stará ruština”; словенська: „stárorúščina” (також „starovzhodnoslovanščina”) тощо. Прикметник „древний” означає те саме, що й польською мовою *starożytny* „стародавній”: *starożytny Rzym* – це давній Рим („древний Рим”), а не *stary Rzym* („старий Рим”). Подібна ситуація і в інших слов’янських мовах. Семантично в російській мові прикметник „древний” характеризує період, більш ранній від терміна „старий”, так само як у польській „*starożytny*” означає старший, ніж „*stary*”. Це важливе зауваження в контексті точності, послідовності та прозорості періодизації (літературного) розвитку української мови, про що напишемо далі.

Подібна термінологічна плутанина панує при перекладі лінгвоніма „давньоруська мова” неслов’янськими мовами, яка є тим гострішою, що реципієнти перекладів менше знайомі з культурним контекстом руських земель. У результаті в англійській мові функціонує термін „Old Russian Language”, у французькій „le vieux russe” або „langue ancienne russe”, у німецькій „Altrussische Sprache”, у литовській „Senoji rusų kalba”³². Переклади цих термінів із зазначених вище мов без докладного фахового знання відривають описані історико-культурні факти від українського та білоруського контексту. Наприклад, прямим українським перекладом згаданих англійських, німецьких, французьких і литовських термінів буде „давня російська мова”.

На підтримку імперській офіційній державній ідеології, закріпленій через радянську доктрину, приходить наука. Упровадження вищеописаної уніфікації непокінчених термінів „руський” і „російський” та термінологічний хаос, що ускладнює розуміння процесу розвитку мов двох інших східнослов’янських народів – білорусів і українців – активно використано в науково-енциклопедичних дослідженнях.

Чудовою ілюстрацією цього є, наприклад, те, що російські та радянські вчені вживають термін „російська мова” у таких значеннях:

1) сукупність усіх живих мов східнослов’янської гілки від часу появи східних слов’ян на історичній арені до утворення націй: великоросійської, української й білоруської;

2) писемна мова, яка склалася на основі спільнослов’янської літературної мови (так званої церковнослов’янської мови), виконувала літературні функції в Київській і Московській Русі до утворення російської (великоросійської) загальнонаціональної мови;

3) сукупність усіх наріч і діалектів, якими користувався і користується російський народ у якості рідної мови;

4) спільноросійська національна мова, мова преси, школи, державної практики³³.

³² Варто зауважити, що і в німецькій, і в литовській мовах з’являються терміни, відповідно: *Die altostlawische Sprache* і *senoji rytų slavų kalba* (старослов’янська мова), що, однак, не змінює факту нерозрізнення самого концепту спільної мови для всіх східних слов’ян до XIV ст.

³³ „1) совокупность всех живых языков восточнославянской ветви от времени выступления восточных славян на историческое поприще до образования наций: великорусской, украинской и белорусской; 2) письменный язык, который, сложившись на основе общеславянского литературного языка (так называемого языка церковнославянского), выполнял литературные функции в Киевской и Московской Руси до образования русского (великорусского) общенационального языка; 3) совокупность всех наречий и говоров, которыми пользовался и пользуется в качестве родного языка русский народ; 4) общерусский национальный язык,

Відповідно в російській мовознавчій традиції історія розвитку літературної мови особливих змін від кінця XIX ст. до сьогодення не зазнала й переважно зводилася до таких етапів:

I. Київський період – у різних варіаціях такі періоди виділяли лише з називанням найдавнішого писемного „литературный язык древнерусской народности”³⁴; „древнерусский литературный язык”³⁵.

II. Московський період;

III. Період становлення російської мови (від 2 пол. XVII ст. до А. Пушкіна);

IV. Сучасний період (від А. Пушкіна до сьогодення)³⁶.

Незважаючи на успіхи славістики та доведення науковцями хибності припущення щодо існування „давньоруської” мовної спільноти, історію російської мови викладають сьогодні так:

I. Давньоруський період (древнерусский период): VI–XV ст.; починається з виокремлення східних слов’ян із загальнослов’янської групи і закінчується в XIV ст. розвитком рис, характерних для російської, української та білоруської мов³⁷;

II. Давньоруський – великоруський період (старорусский/великорусский), XIV–XVII ст.;

III. Період становлення і розвитку російської національної мови (середина XVII – XXI ст.).

Число періодів було скорочено шляхом об’єднання двох більш ранніх періодів в один (розширено „московський”, що починається від XIV ст. і закінчується XVIII ст.). Окрім того, що періодизація літературної мови (загальної, стандартної) не зовсім збігається з періодизацією розвитку самої мови (літературні пам’ятки того чи іншого періоду створюються на основі якоїсь раніше виробленої традиції – і про це ми пишемо докладно далі в цій праці), варто підкреслити, що факт існування однієї спільної діалектної гілки – давньоруської мови [краще: давньоросійської – Й. Г., В. М.] залишається, ба більше, сягає аж VI ст.

язык прессы, школы, государственной практики”, в: В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978, с. 10.

³⁴ А. Ефимов, *История русского литературного языка*, Москва 1955, с. 417–422; Е. Ковалевская, *История русского литературного языка*, Москва 1978, с. 36–37; А. Кожин, *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981, с. 8; Н. Мещерский, *История русского литературного языка*, Ленинград 1985, с. 19–20.

³⁵ А. Горшков, *История русского литературного языка*, Москва 1969, с. 21; А. Камчатнов, *История русского литературного языка (XI – первая половина XIX вв.)*, Москва 2015, с. 15.

³⁶ А. Ларин, *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975, с. 7; пор. іще: В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, op. cit., с. 150.

³⁷ В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, op. cit., с. 448–450.

Крізь призму такого підходу й розуміння історії мови російські мовознавці для укладання хрестоматій та словників „русского языка XI–XIV вв.”³⁸ використовують пам’ятки того часу, які містять не лише російські, але переважно українські та білоруські мовні риси, над те – найдавніші писемні свідчення (XI–XII ст.) узяті переважно з текстів, створених у Русі-Україні, тобто в Києві, Волині, Галичині, тому риси російської мови відображені в них **лише у зв’язку** з явищами української та білоруської мов.

Подібне трактування історії літературно-писемної мови маємо й у білоруській мовознавчій традиції, незважаючи на неспіливі тези щодо витоків старобілоруської мови від XIII ст.: „Початок історії старобілоруської літературної мови в діапазоні кількох століть – від XIII до XV включно”³⁹, усе ж останнім часом прийнята періодизація, згідно з якою до XIV ст. існував спільний період у розвитку літературних мов східних слов’ян⁴⁰.

Тут поза увагою залишилися, серед інших, праці видатного білоруського вченого, беззаперечного авторитета білоруської славістики Юхима Карського, від 1915 р. члена Петербурзької АН, а від 1925 р. – АН СРСР. Завдяки йому білоруси першими зі слов’янських народів отримали етнографічну карту білоруських земель і діалектів, а також періодизацію мови відповідно до лінії Імператорської Академії наук: давній самостійний період розвитку білоруської мови, яку вчений називав західноруською мовою (рос. „западнорусский язык”), Карський помістив у проміжку XIV–XVIII ст.⁴¹

³⁸ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 1–5, ред. С. Бархударов; вып. 7–10, ред. Ф. Филин; вып. 11–14, ред. Д. Шмелев, вып. 14–26, ред. Г. Богатова; вып. 27–29, ред. В. Крысько; вып. 30, ред. Р. Кривко, Москва 1975–2015; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, Москва 1988–2019, т. 1–5, ред. Р. Аванесов; т. 6, ред. И. Улуханов, т. 7–12, ред. В. Крысько; Н. Дурново, *Хрестоматія по історії русскаго языка*, Москва 1914; А. Кожин, *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989; В. Иванов, Т. Сумникова, Н. Панкратова, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990; А. Камчатнов, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.

³⁹ „Пачатак гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы ў дыяпазоне некалькіх стагоддзяў – ад XIII да XV уключна”, див: Л. Шакун, *Старабеларуская літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, ред. Б. Сачанка, А. Міхневіч, Мінск 1994, с. 532; пор. також: Я. Станкевіч, *Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі*, в: Я. Станкевіч, *Збор твораў*: у 2 т., Менск 2002, т. 1, с. 49.

⁴⁰ А. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1967, т. 1, с. 15; Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003, с. 51–52; *Гісторыя беларускай мовы. Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў*, склад Л. Шакун, В. Красней і др., Мінск 2006, с. 24.

⁴¹ Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, в: *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, с. 253–263; Е. Карский, *Белорусы. Очерки словесности белорусского племени*, Петроград 1921, т. III, ч. 2 *Старая западнорусская литература*.

Такий само погляд на витoki літературної мови був характерний і для українських учених радянського періоду⁴². Спільною для східних слов'ян літературно-писемною мовою вважав давньоруську мову В. Німчук:

Багато дослідників не визнають існування єдиної давньоруської живої розмовної мови, але всі фахівці сходяться на тому, що східні слов'яни XI–XIII ст. мали спільну писемно-літературну мову: або давньоруську, або старослов'янську (церковнослов'янську) чи обидві разом⁴³.

При цьому вчений завжди послідовно розділяв писемно-літературну мову Русі і живі мови східних слов'ян, які розвивалися кожна своєю дорогою після розпаду праслов'янської мови-основи.

У сучасній українській методичній літературі мову Київської Русі XI–XII ст. історики мови називають „давньоруська”, „давньокиївська”, „староукраїнська”.

Твердження про спільний період розвитку трьох мов з'являються в англійській літературі: давньоруська мова – це мова, яка використовувалася від VII–VIII до XIII–XIV століть, тобто до періоду утвердження російської (Russian) та руських мов (Ruthenian), які лише згодом розділилися на білоруську та українську⁴⁴.

Подібні ідеї про спільну колыску трьох народів трапляються також у польській літературі на цю тему:

У результаті тривалої економічної та соціальної еволюції у другій половині IX ст. утворилася Давньоруська держава, яка в історичних джерелах називається Київською Руссю. Її мешканці – русини – дали початок трьом пізнішим націям: російській, українській та білоруській. Вони також створили спільну для них літературу, яку загалом називають давньоруською. Саме з неї внаслідок складних суспільно-політичних та етнокультурних процесів виникають три національні літератури: російська, українська та білоруська. Тому, коли ми говоримо і пишемо про Київську Русь (XI–XIII ст.), ми завжди повинні мати на увазі спільну культурну спадщину цих споріднених східнослов'янських народів⁴⁵.

⁴² Курс історії української літературної мови, ред. І. Білодід, Київ 1958, т. 1 *Дожовтневий період*, с. 14; П. Плющ, *Історія української літературної мови*, Київ 1971, с. 30–31, 135.

⁴³ В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, в: *Історія української культури*: у 5 т., ред. П. Толочко, Київ 2001, т. 1, с. 694.

⁴⁴ S. M. Pugh, *Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant*, Cambridge 1996, s. 2–3.

⁴⁵ „W wyniku długotrwałej ewolucji gospodarczo-społecznej powstało w drugiej połowie IX wieku Państwo Staroruskie, zwane w źródłach historycznych Rusią Kijowską. Jej mieszkańcy – Rusini – dali początek trzem późniejszym narodom: rosyjskiemu, ukraińskiemu i białoruskiemu. Stworzyli też wspólną dla nich literaturę, nazywaną ogólnie staroruską. Z niej właśnie wyodrębniają

В умовах продовжуваної відкритої агресії Росії проти України особливо чітко проявляються хибні положення концепції „давньоруської” спільноти.

Завершуючи попередні питання про характер досліджуваної студії, зазначимо, що в україністиці утверджуються наукові погляди, згідно з якими початковим етапом розвитку української літературної мови є руський чи княжий⁴⁶, або доба староукраїнська „київсько-чернігівська” й „галицько-волинська”⁴⁷, де мовою писемності була церковнослов'янська, потрактовувана як функціонально українська, хоч і відмінна від неї структурно⁴⁸. В. Русанівський в опублікованому вже після проголошення незалежності України теоретичному підручнику з історії української літературної мови найдавнішим етапом розвитку української літературної мови також вважає період Київської Руси, а саму мову називає „давньокиївська літературна мова”⁴⁹.

2.2. Наука на службі політики: філологія як інструмент російського культурного імперіалізму

Київські писці, вихідці з Руси (Роуць), точніше Руської Землі (Роуцьскаа Земля), називали себе *русь*⁵⁰, а свою мову – послідовно – руською: (роуцьскии /роуць-кии / роуцькии ѡуькъ, а пізніше роуцьскаа /роуцька моува/моуа)⁵¹. Мова цих писців мала українські риси, про які докладніше поговоримо пізніше. Так само характеризував свою мову полоцький чи новгородський писар. Тому термін *руський/руський* асоціюється зі спадщиною різних частин Руси. Однак це термін омонімічний, що не означає, незважаючи на однакову назву,

się w rezultacie skomplikowanych procesów społeczno-politycznych i etniczno-kulturowych trzy piśmiennictwa narodowe: rosyjskie, ukraińskie, białoruskie. Dlatego ilekroć mówimy i piszemy o Rusi Kijowskiej (wiek XI–XIII) zawsze musimy mieć na uwadze wspólne dziedzictwo kulturowe tych pobratymczych narodów wschodniosłowiańskich”, w: B. Mucha, *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000, s. 11.

⁴⁶ І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, оп. cit., с. 84.

⁴⁷ О. Горбач, *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, в: О. Горбач, *Зібрані статті*, Мюнхен 1993, т. III *Історія української мови*, с. 46.

⁴⁸ В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Київ 2001, с. 4.

⁴⁹ Ibidem, с. 10.

⁵⁰ J. Bonarek, *Pojęcie Ruś jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis”, 1998, t. XLVII, nr 1, s. 7–16.

⁵¹ Наприклад, Михайло Васи́лієвич у післямові до перекладу Пересопницького Євангелія 1556–1561 записав, що книга „єсть прекладана изъ языка бльгарского на мовоу роускоюю”, див.: *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик*, підгот. І. Чепіга за уч. Л. Гнатенко, Київ 2001, с. 392.

те саме для жителя колишнього Києва та колишнього Новгороду чи Полоцька. Топонім *Росія*, як ми писали вище, має грецьке походження і утворений згідно з правилами грецького словотворення шляхом додавання суфікса *-ia*: Ῥωσσία (Rhōssía) Спочатку його творці – стародавні греки – використовували цю назву для характеристики Руси. Московське князівство, створене в 1213 р. на території Заліської землі, відносно пізно увійшло до складу Руси і спочатку в джерелах іменувалося *Moskovia*, *Muscovia* або *Magnus Ducatus Moscuensis* за назвою столиці князівства – Москви, заснованої в 1147 р. Наприклад, мову росіян жителі Західної України називали російською або московською ще й у XX ст.⁵² З татаро-монгольськими набігами на Руську землю (від 1237 р.) володарі Володимирської та Московської земель під владою Золотої Орди почали використовувати титул „Великий князь всієї Русі”, а від середини XV ст. „государя всієї Русі”, хоча до їх правління належала лише частина земель колишньої Руси (підпорядкованої Орді). Через століття, 16 січня 1547 року, відбулася коронація Івана IV Грозного на царя всієї Русі. З містичною надбудовою світської влади (миропомазання митрополитом Макарієм, використання шапки Володимира Мономаха як знака влади (виконувала цю функцію до XVIII ст.)) почалося „збирання руських земель” під гаслом „Москва – Третій Рим”. Форми „Русь” і „Росія” почали вживати все частіше як синоніми, поки в 1721 році Петро I не назвав свою країну Російською імперією (рос. ‘Российская Империя’).

У такий спосіб Москва (Московія) назвалася спочатку Руссю, а потім Росією.

Згадана вище термінологічна проблема виникла ще за часів Петра I і появи концепції „триєдиної російської нації”. Варто підкреслити, що хоча наприкінці XVIII ст. Катерина II називала своїх підданих „росіянами” і проводила політику „росізації”⁵³, а Нестор російської науки Михаїл Ломоносов використовував термін „российский” для характеристики культурних явищ на російських землях і свою граматику 1755 року назвав не „русская”, а „Российская грамматика”, однак механізм, який використовувався від XIX ст. для введення синонімії термінів „руський” і „російський”, де термін „російський” став наднаціональним, одним із інструментів, серед іншого, „включення” („збирання”) „руських земель” земель до складу Російської імперії, залишився незмінним. Зараз його використання не має наукового чи змістовного значення – він не сприяє розумінню соціолінгвістичної та історико-культурної ситуації на землях, заселених східними слов’янами в найдавніший період.

⁵² М. Жовтобрюх, А. Молдован, *Український язык*, в: *Языки мира. Славянские языки...*, оп. cit., с. 513.

⁵³ J. Getka, J. Darczevska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, op. cit., s. 195.

Сучасний термін, який використовувався для опису мови давніх книжників як „древнерусский язык”, у польській традиції „staroruski” (але також – як було сказано вище – у прямому перекладі „staro[żytne]rosyjski”) загалом указує на однозначний, безпосередній зв’язок з терміном „русский язык” (російська мова), коріння якого за такого називання сягає безпосередньо витоків Руси, виключаючи при цьому українців (і білорусів) з цієї спадщини.

Термінологічна плутанина та невинуватене змішування народоназви й мовоназви *російський (русский)* і *давньоруський (древнерусский)* свідомо (чи необдуманно) поглибили науковці. У результаті цей термін, масово з’являючись в етимологічних, історичних словниках і наукових дослідженнях, став ідеологемою, що обслуговує ненаукові потреби. Чудовим прикладом цього може бути характеристика соціолінгвістичної ситуації Київської Русі XI століття, зроблена Анатолієм Алексєєвим на прикладі мовного аналізу „Повісти врем’яних літ”:

Церковнослов’янська мова захопила ті сфери мови, які вважалися опозиційними до православної церкви та християнства. Характерним прикладом цього може бути промова мудреців у „Повісті врем’яних літ” під 1071 роком про язичницьке віровчення, див.: „Богъ мывъся въ мовници и вспотивъся, отерся ветъхомъ и верже с небесе на землю. И распрѣся сотона с богомъ, кому в немъ створити челоувѣка. И створи дьяволь челоувѣка, а богъ душу в не вложи. Тѣмже аще умреть челоувѣкъ, в землю идетъ тѣло, а душа к богу” (за Лаврентіївським списком). Насправді ця промова могла бути виголошена лише російською мовою, але писар при транскрипції усунув усі яскраві російські мовні особливості⁵⁴.

Навіть побіжний аналіз цього та подібних спостережень, які не є поодинокими, викликає правомірне запитання щодо можливості обговорення російської мови (зважаючи на цитату вище: русский язык) у Києві XI століття (1071). Однак ці питання до початку XXI століття не були предметом наукових дискусій, вони були своєрідною аксіомою, некритично відтвореною в європейській і світовій славістиці.

⁵⁴ „Мы находим вторжение церковнославянского языка в те сферы, которые по своей сути были противопоставлены церкви и христианству. Довольно замечательным примером этого служит речь волхвов в ПВЛ под 1071 г. с изложением языческого вероучения. Ср. «Богъ мывъся въ мовници и вспотивъся, отерся ветъхомъ и верже с небесе на землю. И распрѣся сотона с богомъ, кому в немъ створити челоувѣка. И створи дьяволь челоувѣка, а богъ душу в не вложи. Тѣмже аще умреть челоувѣкъ, в землю идетъ тѣло, а душа к боку» (за Лавр. сп.). В действительности эта речь могла быть произнесена только на русском [підкреслення наше – Й. Г., В. М.] языке, но летописец при передаче ее устранил все яркие русские языковые особенности...”, А. Алексеев, *Почему в Древней Руси не было диалектов*, в: *Литературный язык Древней Руси*, ред. В. Колесов, Москва 1986, с. 7.

Інший приклад, що стосується Турівського Євангелія, тексту XI століття, знайденого в сучасній Білорусі:

Фототипічним виданням та описом ТЛ [„Турівських листків”, тобто Турівського Євангелія – Й. Г., В. М.], ми хотіли ввести до наукового обігу цю цінну пам’ятку російської мови (русского языка)⁵⁵.

Припущення щодо існування однієї мови (давньоруської = давньої російської) призвело, за аналогією, до створення одного національного утворення – „давньоруської народности” = „давньої російської народности”:

Територія Великого князівства Литовського цього періоду складалася із власне Литви (включаючи Жемайтію, яка на той час була окремою землею), а також із областей Смоленської, Вітебської, Мінської, Гродненської, Могилівської, Чернігівської, Київської, Волинської, Подільської. Російський народ діалектологічно належав тут до трьох гілок, які сучасною номенклатурою позначаються як білоруська, українська і російська⁵⁶.

Така характеристика мови призводить до викривленого розуміння історії Руси. Якщо існували давньоруська мова і народність, що розумілися як російська („русская”), то визначений таким чином державний організм „Древнерусское государство” для позначення конфедерації руських князівств стає, за цією логікою, Російською державою. Небезпека ситуації тим більша, що цей погляд часто підкріплюють багаторазово перевиданими великими тиражами підручників з історії Росії, підготованих західноєвропейськими та американськими вченими і виданих академічними видавництвами, разом із тим найвідомішими (такими як Оксфорд). Їхній авторитет і уявна дослідницька об’єктивність (очікувана незалежність від радянської та російської ідеології) впливають на поширення думки про присутність росіян (sic!) у Київській державі. І йдеться тут не про семантичні нюанси в російськомовному тексті, а про переклад іншою мовою, у цьому випадку польською, яка має відповідні

⁵⁵ „Фототипическим изданием и описанием ТЛ [„Туровских Листков” – Й. Г., В. М.] мы хотели бы ввести в научный оборот этот ценный памятник русского языка XI в.”, в: И. Тот, Э. Хоргоши, Г. Хорват, *Туровские листки*, в: „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, 1978, т. XIII, с. 186.

⁵⁶ „Территория Великого княжества Литовского этого периода состояла из собственно Литвы (включая Жемайтию, считавшуюся в то время отдельной землей), а также из областей Смоленской, Витебской, Минской, Гродненской, Могилевской, Черниговской, Киевской, Волынской, Подольской. Русский народ диалектологически принадлежал здесь [подкреслення наше – Й. Г., В. М.] к трем ветвям, которые в современной номенклатуре обозначаются как белорусская, украинская и русская”, в: К. Смирнова, „Проста мова” как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тятинского), автореф. ... дисс. канд. филол. наук, Москва 2011, с. 1.

лексичні засоби для розмежування спадщини Руси та Росії. Неісторичні та просто неправдиві описи, що містяться в наукових і науково-популярних дослідженнях, підкріплюють загальну думку про початок російської історії в українському Києві. Твердження на кшталт: „контакти з Візантією підвищили престиж і прибутки росіяні” не є рідкістю щодо X століття та характеристики політичної історії Київської Руси⁵⁷ або ще:

Раптова смерть Ігоря означала, що Київською державою правила його вдова Ольга, бо їхній син Святослав був ще малим хлопчиком. Ольга зійшла на вершину, керуючи країною приблизно з 945 до 962 року. Вона стала першою відомою жінкою в історії Росії, а також святою православної церкви. Записи про неї розповідають, як жорстоко вона покарала древлян за смерть Ігоря, згадують про її постійні зусилля зміцнити могутність Київської Руси⁵⁸.

Цю перспективу також підкріплює академічне викладання в межах курсів історії російської культури не тільки в Росії, але й за її межами⁵⁹.

У наведених прикладах із досліджень, опублікованих польською чи російською мовами, чітко написано: росіяни (русские), російська мова (русский язык), хоча ці терміни не стосуються соціолінгвістичного становища Руси в XI ст. Провокативно можна лише риторично запитати про реакцію славістів, якби ми дозволили собі робити настільки ж неісторичні пояснення на кшталт: „контакти з Візантією підвищили престиж і прибутки українців...” (чи білорусів).

Фактичне зрівняння термінів „руський” і „російський” підсилює перерахування в одній послідовності, без будь-яких коментарів і відмінностей, українських і російських міст/земель, пов’язаних однією віковою традицією:

⁵⁷ N. V. Riasanovsky, D. Steinberg, *Historia Rosji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, розділ *Ruś Kijowska: Zarys dziejów politycznych*, s. 31.

⁵⁸ „Nagła śmierć Igora sprawiła, że rządy w państwie kijowskim sprawowała wdowa po nim, Olga, gdyż ich syn Światosław, był jeszcze małym chłopcem. Olga stanęła na wysokości zadania, władając państwem od 945 do mniej więcej 962 r. Została pierwszą sławną kobietą w historii Rosji, a także świętą Kościoła prawosławnego. Przekazy na jej temat mówią o tym, jak srogo ukarała Drzewian za śmierć Igora, i wspominają o jej nieustannych wysiłkach zmierzających do umocnienia władzy Rusi Kijowskiej”, в: Ibidem.

⁵⁹ Пор. напр.: Т. В. Краусе, J. Slocum, *Old Russian online. Series introduction*, op. cit., курси на кшталт *Historia i kultura Rosji* Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині, де до російської історії зараховано як київську традицію (*Staroruska architektura sakralna X–XIII w. Budownictwo drewniane i kamienne. Freski i mozaiki Rusi Kijowskiej*), так і новгородську (*Złoty wiek staroruskiego malarstwa sakralnego. Wielcy mistrzowie – Teofan Grek, Andriej Rublow, Dionizy*), <https://usosweb.uwm.edu.pl/kontroler.php?action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&kod=98SIO-HiKR1>. „Изучение древнерусского языка <...> предусматривается как обязательное в университетах и педагогических институтах на отделениях русского, украинского и белорусского языков”, в: Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., с. 419.

Літописна робота провадилася в багатьох руських/російських (русских) містах: Києві, Галичі, Володимирі, Великому Новгороді, Пскові, Твері, Москві⁶⁰.

Такі й подібні констатації залишаються й надалі термінологічною нормою для російських науковців-гуманітаріїв і ввійшли в науковий обіг видань різних центрів та установ і поза Росією. Джерела їх, як ми писали вище, варто шукати в російському імперському наративі та авторитеті російських учених того періоду, коли порівняльно-історичне мовознавство як наука тільки становилося. Якщо коротко, то **Російська імператорська академія наук нав'язувала своє тлумачення процесу формування слов'янських мов іншим слов'янським, а згодом і неслов'янським народам. Цей наратив відповідав ідеям панславізму та загального об'єднання слов'ян під керівництвом Росії**, які також були поширені серед російських інтелектуальних еліт, котрі вважали себе демократичними та прогресивними.

Писемні пам'ятки, зведені до Москви й Петербурга із теренів України та Білорусі, а також із завойованої й назавжди стертої з карти світу Новгородської республіки, стали надбанням Російської імперії, їх кваліфіковано вже як „свої/власні”, тобто – російські. Російські славісти XIX ст. (Фьодор Буслаєв, Александр Востоков, Філіп Фортунатов, Антон Буділович, Пьотр Лавровскій, Алексей Шахматов, Алексей Соболевскій та інші) проводили свої дослідження з історії мови саме крізь призму такого бачення й сприйняття. Вони відповідали засадам авторитарного правління Александра III і реалізованому гаслу „православие – самодержавие – народность” („православ'я – самодержавство – народність”), що в культурному вимірі зводилося до знищення культурної самобутності поневолених націй унаслідок політики тотальної росізації. Чудовим прикладом цього є той факт, що деякі із згаданих вище дослідників також були відданими державними чиновниками: Пьотр Лавровскій у 1884–1890 роках був ректором Варшавського університету, який потім (у рамках репресій після Січневого повстання 1863–1864) функціонував як Імператорський університет з російською мовою викладання. Під час його керівництва, в умовах росізації, що проводилася у тісній співпраці з сумно відомим куратором Апухтіним, кількість польських викладачів в університеті скоротилася до 10 осіб⁶¹.

Упроваджуючи в науці тезу про єдину „народність” для всієї території імперії та неісторично перекидаючи російські політичні реалії XIX ст. на

⁶⁰ „Летописная работа велась во многих русских городах – Киеве, Галиче, Владимире, Великом Новгороде, Пскове, Твери, Москве”, в: О. Киянова, *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, СПб. 2010, с. 10.

⁶¹ <https://www.uw.edu.pl/universytet/mikolaj-lawrowski/>.

зовсім інші реалії колишньої Русі XI–XIII ст., дослідники поєднали воедино не лише всю спадщину різних теренів колишньої північної (новгородські, білоруські землі) і південної (українські землі) Русі, але й описали її (спадщину) як спільну для території, розширеної за рахунок Ростовської, Суздальської та Муромської земель, хоча ми не маємо пам'яток із цих теренів, створених до XIV ст. За такого підходу унікальні мовні риси в текстах південної (українські) чи північної (новгородські) Русі були проголошені місцевою специфікою однієї нібито спільної традиції.

Це стало основою для народження й розширення російської традиції – „великоруської”, з одного боку (маскуючи брак текстів, написаних на теренах формування російської державності), а з іншого боку, применшення білоруської та української традиції (у тогочасній термінології „західноруської” та „південноруської” або „малоросійської”), у яких нахабно забрано пам'ятки XI–XIII ст. На той час ці тексти функціонували в науковому обігу як спільні – „загальноросійські”, однакові для всієї східнослов'янської території Росії XIX ст.

Що важливо, цей науковий міт, створений у XIX ст., досі не підтверджений. Після розпаду Радянського Союзу славістика вперше почала обговорювати міти та наукові викривлення, створені за часів СРСР. З цієї причини міт про єдність слов'янських народів (про спільну колиску) до XIV ст. сумніву не піддано: СРСР, хоч і вважав себе антагоністом царської Росії, усе ж з тією таки попередньою імперською метою постулював і надалі попередню нарацію. Це помилкове коло зберігається у славістиці дотепер, а думки про існування спільної (єдиної) давньоруської мови і спільної (єдиної) писемности, попри брак доказів щодо їх існування, продовжують повторюватися в наукових студіях. Показовим прикладом цього є те, що в статті „Русский язык” пункт 1.5.1 „Древнерусский период (XI–XIV вв.)” в історії розвитку російської мови автори В. Лопатін та І. Улуханов жодною мовною рисою не характеризують, перейшовши одразу до пункту 1.5.2 „старорусский”, або „великорусский” період (XIV–XVII ст.)⁶².

Подібні маніпулювання постали з попередніх підмін фактів і є типовими для російських енциклопедичних видань радянського періоду, де давньоруська мова („древнерусский язык”) „є спільною мовою східних слов'ян, яка сформувалася в Давньоруській державі від VII–VIII і проіснувала до XIV–XV ст., коли розпалася на три окремі мови (російську, українську й білоруську)”⁶³, але „найдавніші зі збережених писемних пам'яток, що відображають

⁶² В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, ор. cit., с. 448.

⁶³ В. Иванов, *Древнерусский язык*, ор. cit., с. 143.

елементи російського мовлення [„русской речи” – Й. Г., В. М.], сягають XI ст.: Остромирове Євангеліє 1056–1057, Святославові збірники 1073, 1076, Архангельське Євангеліє 1092, Новгородські службові мінії 1096–97”⁶⁴, при цьому для української мови найдавнішими пам’ятками, у яких відображені живомовні риси, названі „юридичні акти XIV–XV ст., Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 та ін.”⁶⁵.

З позиції сьогодення можна сказати, що дискусія про специфічну термінологію російської мови не має сенсу з кількох причин: суб’єктивної – відсутність подібних ініціатив з боку російських славістів та об’єктивної – терміни „русский”/„древнерусский” використовуються в науці вже кілька століть. Згадаймо, однак, що землі предків нинішніх росіян до XVIII ст. називалися *Magnus Ducatus Moscuensis*, Московія⁶⁶. Про те, що етнонім „московський” глибоко вкорінився у свідомості тогочасних русинів, свідчить трагічне листування Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем. Листа з Черкас від 8 червня 1648 року він починає фразою:

Наяснѣйший, велможный и преславный цару московский, а нам велце милостивый пане и добродѣю...⁶⁷

Поширення для характеристики явищ російської культури замість „московський” важких для тлумачення іншими мовами і не зовсім зрозумілих самим росіянам термінів „российский”, „русский”, теоретично пов’язаних з етносом, і „российский”, тобто пов’язаний із державністю⁶⁸, є знаряддям багатовікового російського ідеологічного насильства: воно повністю виключає присутність білоруського та українського культурного складників у найдавніший період писемности Руси. Білоруси – за царською термінологією „западнорусы” – західні росіяни; або українці „малорусы” – малоросіяни. За такого підходу – це „молодші брати” росіян – („русских”), етноназва, яка не означається жодним прикметником; або якщо й означається, то прикметником „великі”: „великоросы” – „великороссияне”. За цією логікою

⁶⁴ Ф. Филин, *Русский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 430.

⁶⁵ Н. Пилинский, *Украинский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 534.

⁶⁶ *Grand Principality of Moscow*, *op. cit.*

⁶⁷ Лист Богдана Хмельницкого, посланный из Черкас царю Алексею Михайловичу, с сообщением о победах над польским войском и желании украинского народа объединиться с Россией, 8 июня 1648 г., <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/bogdan2.jpg>.

⁶⁸ Про зумисне змішування цих понять для обґрунтування їх синонімії В. Путіним ідеться в праці: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, *op. cit.*, s. 106.

росіяни – це первинний (головний, основний) етнос. Отже, наведені тут приклади є репрезентативними для сучасної офіційної російської ідеології. Конституція Російської Федерації зі змінами 2020 року говорить, що

Російська Федерація, об'єднана тисячолітньою історією, зберігаючи пам'ять про предків, які дали нам ідеали й віру в Бога, а також спадкоємність розвитку Російської держави, визнає історично сформовану єдність держави⁶⁹.

Такий підхід, що носить риси культурного імперіалізму, не має аналогів у світовій історії. Наприклад французам, культурне коріння яких, поза сумнівом, лежить у латинській культурі Стародавнього Риму, не спало би на думку сказати, що історія їхньої країни починається в цей період, оскільки колискою своєї державності вони визнають Королівство франків, створене після падіння Західного Риму. Росіяни (хоча колискою їх державності варто вважати Московське князівство, створене в XIII ст. уже після втрати могутності Київської Русі, що настала після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р., і наростання внутрішніх суперечок, які призвели до поділу земель, а також зміцнення Латинської імперії внаслідок хрестових походів) уперто повторюють, що київська традиція – це їхня історія. Безсумнівно, як римська традиція для французів, так і київська для росіян була натхненням для розвитку пізнішої культури, але в обох випадках це були різні державні організми з різними системами влади, різним ставленням до інституту церкви і т. ін. Скажімо прямо, що київська державність зі столицею в Києві, з її досвідом злетів і падінь – це історична спадщина України, так само, як колишні Полоцьке і Турівське князівства є колискою сьогоденної Білорусі. Тому відмінності в інтерпретації власної історії Росії (щодо білорусів і українців) і романських держав треба вбачати в російському культурному імперіалізмі: тоді як державність Стародавнього Риму як частину його власної історії викладають в італійських університетах, у французьких університетах вона постає як контекст – культурні основи власної країни, об'єднаної під керівництвом династії Меровінгів. У романській групі ми не знайдемо народу, який би хотів демонструвати свою перевагу, як це робила Москва від часів Івана III щодо інших народів східнослов'янської гілки.

Саме від часів правління Івана III починається прагнення перейняти спадщину Київської Русі як власну, пов'язану з міфічним конструктом „Москва – третій Рим”. Спочатку функціонуючи як релігійна ідея – прагнення

⁶⁹ *Полный текст поправок в Конституцию: что меняется?*, Государственная Дума, 14.03.2020, duma.gov.ru, за: M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego” autorytaryzmu*, Raport OSW, maj 2021, s. 88.

зміцнити Православну Церкву після падіння Константинополя, – ця думка швидко була інструменталізована як державна доктрина: вона давала аргументи для зусиль московських князів зібрати „руські землі”, які нібито належали їм і були втрачені через монгольські завоювання⁷⁰.

Розширення історії держави київською традицією, на якій будувалася категорія загальноруської спільноти, що дає Росії право претендувати на першість серед слов'янських народів, час від часу повертається в чергових виявах: слов'янофільство, православний більшовизм Трубецького, євразійство та ін. Останнім їх варіантом є концепція „російського світу” („русский мир”), чітко сформульована в „Концепції нового дидактико-методичного комплексу вітчизняної історії”, яка є методологічним тлумаченням для опису історії Росії⁷¹. Цей текст у частині, що містить історико-культурні стандарти, починається з розділу I „Від держави російської до російської [рос. „От Русского до Российского государства”], що чітко вказує на коріння Росії, одним із правителів якої мав би бути св. Володимир, якого, до речі, ніхто в пам'ятках так не називав, бо його світське ім'я від народження й до смерті було Володимир. У згаданій вище методологічній концепції назва *Київ* постає маніпулятивно, як синонім кризи, через розпад конфедеративної держави на окремі землі. Проте навіть у цей непростий період, стверджують автори „Концепції...”, незважаючи на формальну незалежність, триває пам'ять про

єдність Руси, Київ як загальноруську („общерусскую”) столицю, пріоритет київського князя („князя всея Руси”) над усіма Рюриковичами⁷².

⁷⁰ Білоруський історик мови Іван Крамко причиною появи концепту „давньоруської єдності” уважає прагнення продемонструвати вищість російського народу – пор.: І. Крамко, *Адзіная старажытнарукасць. Ці была яна?*, „Наша слова”, 2003, №33(620), с. 2. Більше на цю тему див.: N. Barszczewska, *Bałtycko-słowiańska geneza języka białoruskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej” 2018, t. LXVI, s. 21–37. Пор. теж: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, op. cit., s. 128.

⁷¹ Концепция преподавания учебного курса „История России” в образовательных организациях Российской Федерации, реализующих основные общеобразовательные программы, утверждена решением Коллегии Министерства просвещения Российской Федерации, протокол от 23 октября 2020 г. № ПК-вн, <https://akadem-centr.ru/news/kontseptsiya-prepodavaniya-istorii-rossii.news>.

⁷² „В XII в. государство Русь распалось на ряд фактически самостоятельных государственных образований – земель, в большинстве из них правила представители разросшегося рода Рюриковичей. Наступил период политической раздробленности. Несмотря на фактическую суверенность земель, продолжало существовать представление о единстве Руси, о Киеве как общерусской столице, о главенстве киевского князя („князя всея Руси”) над всеми Рюриковичами, в: Концепция преподавания учебного курса „История России” ..., op. cit., с. 28.

Цей короткий фрагмент показує механізми, за допомогою яких увічнілася ідея безперервності „тисячолітньої Російської держави”, записаної в новій Конституції Російської Федерації, початком якої нібито був прихід Рюрика до Києва (862 р.): замовчування окремих фактів – не згадується роль Києва для української культури. А з іншого боку, словосполучення *Київська Русь*, яке ще за радянських часів зустрічалося як синонім із терміном *Давня Русь* (*Древняя Русь*), у „Концепції...” узагалі не фігурує, його замінено на термін *Давньоруська держава* (*Древнерусское государство*), що відповідає тенденціям російської історіографії⁷³. У той час як термін *Київська Русь* має чіткі конотації з Україною для сучасних реципієнтів, належність *Давньоруської держави* не є настільки ж очевидною, тим паче, що претензії на її успадкування висувують передусім росіяни – як „старші брати” українців і білорусів. Про це чітко свідчить використання еквівалентних термінів для Київської держави: не означена територіально *Русь* чи *Російська земля* (*Русь* чи *Русская земля*), неісторичні терміни, що ґрунтуються на помилковій схожості – *Русская земля* (*Российская земля*) зовсім не тотожне назві „*роусьская земля*” („*Руська земля*”). Вони служать ідеологічним цілям, які доводять не тільки привілейоване становище росіян серед східнослов’янських народів, але й підтверджують також імперську позицію, яку Росія втрачає з набуттям реальної незалежності України. Таким чином Росія втрачає значну частину історичної, культурної та духовної спадщини, яку вона привласнила, збираючи чужі „*руські землі*”.

Раніше ми вже звертали увагу на подібні термінологічні маніпуляції, що призводять до фактологічних спотворень через неісторичне бачення присутності росіян у Київській Русі⁷⁴.

Інший механізм маніпулювання – перебільшення та підкреслення бажаних елементів: наприклад, підкреслення важливості династії Рюриковичів, яку зазвичай, хоча й не зовсім справедливо, асоціюють із російською традицією, зрештою, просте перекручування та підміна фактів. Варто також зазначити, що штучно продовжуючи власну історію, автори „Концепції...” увічніють образ ворога, який дестабілізує „ідилічну єдність руських земель під владою Рюриковичів”. Довготривала політична криза від середини XI ст. призвела,

⁷³ M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość!*, op. cit., s. 88. Варто також підкреслити, що російське суспільство демонструє сильну схильність піддаватися спрямованому на нього кремлівському наративу, у тому числі історичному, що виражається між іншим у зростанні ідеї Росії як великої держави після анексії Криму майже на 20% (з 47% у 2011 до 65% у 2015 р.), пор.: M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość!* op. cit., s. 86.

⁷⁴ Пор.: В. Мойсієнко, *Кого називали „людьми руськими” на Русі...*, op. cit., с. 22–39; J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, op. cit., s. 100 і наст.; J. Getka, V. Moisiienko, *Origins of the Ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language*, „Українська полоністика”, 2020, nr 17, s. 27–39.

за такого викладу історії, до окупації/загарбання руських земель Великим князівством Литовським і Польщею:

У цих умовах формальна єдність руських земель („русских земель”) із Києвом на чолі перестала існувати. Західні та південні руські землі („русские земли”) у II пол. XIII ст. – поч. XIV століть увійшли до складу Великого князівства Литовського та Королівства Польського⁷⁵.

Формулювання такого типу цілком вписуються в тезу про безперервність державності Росії, пов’язану з одвічним суперництвом між православною (візантійською) цивілізацією та римською цивілізацією, яка прагне вестернізувати (полонізувати, „окатоличити”) українців і білорусів. Вони також узгоджуються з пропагандистськими кремлівськими тезами, згідно з якими українська та білоруська мови виникли внаслідок згубного впливу польської мови на „давньоруську”.

Повертаючись до сучасної науки, зазначимо, що формулювання російських дослідників, які демонструють прагнення узгоджуватися з об’єктивними, а не заідеологізованими історичними фактами, звичайно, є, але їх все ж слід уважати винятками. Це можна побачити в еволюції поглядів Віктора Живова. Наприкінці 1980-х років для характеристики історичних явищ він використовував сучасні глтоніми „русская” і „русский”:

Ми знаємо, що російська книжність („русская книжность”) і російська („русская”) літературна мова найдавнішої доби (церковнослов’янська мова російської редакції („русского извода”)) були створені на основі неслов’янських літератур, на основі спільної для всіх слов’ян кирило-мефодіївської спадщини⁷⁶.

Через 30 років, коментуючи термінологію для характеристики мови найдавнішого періоду Руси, учений зазначив, що термін давньоруський („древнерусский”) є надмірно специфічним і може призвести до помилок у тлумаченні:

...давньоруська („древнерусский язык”) встановлює надто однозначну етнічну чи державно-етнічну перспективу, оскільки її легко розуміють як російську в давнину і ставлять

⁷⁵ „В этих условиях перестало существовать формальное единство русских земель во главе с Киевом. Западные и южные русские земли в течение второй половины XIII – начала XV в. вошли в состав Великого княжества Литовского и Польского королевства”, в: *Концепция преподавания учебного курса „История России”*, *op. cit.*, с. 28.

⁷⁶ „Мы знаем, что русская книжность и русский литературный язык древнейшей эпохи (церковнославянский язык русского извода) возникли на основе инославянской книжности, на основе общего для всех славян кирилло-мефодиевского наследия”, в: В. Живов, *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тота „Русская редакция...”)*, „Вопросы языкознания”, 1987, № 1, с. 51.

в один ряд із давньоукраїнською мовою, яка зовсім не підходить для наших завдань, оскільки ми не готові говорити, наприклад, про давньоукраїнську мову у Великому Новгороді⁷⁷.

Такий науковий підхід рідко зустрічається в російській науці. Ба більше, якщо залишити поза увагою той факт, що в контексті Великого Новгорода ми фактично не готові й не повинні бути готовими говорити не лише про давньоукраїнську мову, а й про давньоросійську мову (новгородська мова була окремою, про що йтиметься далі в роботі), варто зазначити, що такі твердження не стосуються заперечення самої концепції спільної мови, а лише термінології: терміна „давньоруська мова”, який зазвичай плутають із „давньоросійською”, як ми вже зазначали. Незважаючи на різноманітні вияви спроб нових інтерпретацій, пов’язаних із дедалі кращим знанням історії, писемних пам’яток, а отже, й соціолінгвістичної ситуації східнослов’янських земель, трактування найдавнішої історії Руси залишається незмінним:

Давньоруською мовою умовно називають мову слов’янського населення давньої Руси IX–XIV ст., на основі якої згодом утворилися східнослов’янські мови: російська (великоруська), українська, білоруська. Утворення давньоруської мови є результатом зближення слов’янських діалектів Східної Європи у зв’язку з об’єднанням їх носіїв в одній державі (з центром у Києві), у межах якої впродовж IX–XI ст. відбувалася культурно-етнографічна консолідація різноплемінного населення давньої Руси⁷⁸.

Тому, незважаючи на гонитву за політкоректністю, пов’язану з визнанням певної культурної самобутності українців і росіян, поняття „русский народ”, „русская народность”, тобто „російська нація”, були замінені на терміни „славянское население”, „разноплеменное население” – „слов’янське населення”, „різноплемінне населення”. Навіть автори та редактори академічного словника „Мови світу: слов’янські мови”, яких у славістичній науці вважають відкритими до нових дослідницьких підходів і соціально пов’язаними

⁷⁷ „...древнерусский задает слишком однозначную этническую или государственно-этническую перспективу, поскольку легко понимается как русский язык в древности и становится в один ряд с совсем не подходящим для наших задач древнеукраинским языком, поскольку мы не готовы говорить, например, о древнеукраинском языке в Великом Новгороде”, в: В. Живов, *История языка русской письменности*: в 2 т., Москва 2017, т. 1, с. 77.

⁷⁸ „Древнерусским языком (Д. я.) условно называют язык славянского населения древней Руси IX–XIV вв., на базе которого позднее сформировались восточнославянские языки: русский (великорусский), украинский, белорусский. Образование Д. я. – результат конвергенции славянских диалектов Восточной Европы в связи с объединением их носителей в едином государстве (с центром в Киеве), в границах которого на протяжении IX–XI вв. происходила культурно-этнографическая консолидация разноплеменного населения древней Руси”, в: Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, оп. cit., с. 419.

з російськими демократичними колами, не здатні допустити ідеї скорочення власної („российской” – „великорусской”) традиції. Відповідно до вкорієних у їхній свідомості імперських конструктів, вони готові визнати неможливе в плотогенетичних процесах. Згідно з їхньою концепцією, упродовж двох століть (IX–XI) – наголосимо повторно! – *на основі слов’янських діалектів Східної Європи внаслідок об’єднання їх носіїв в одній країні (з центром у Києві), була створена одна мова*, яка потім – упродовж наступних трьох століть – розпалася на діалекти, які її спочатку створили!

Визнати очевидним, що в межах конфедеративної Руської Держави від самого початку паралельно розвивалися окремі діалекти, які потім лягли в основу різних національних і літературних мов, для них неможливо: це означало би змиритися зі зменшенням і звуженням власної спадщини, до чого російська (і не тільки російська) славістика наразі не готова.

2.3. Аналіз лінгвокультурної ситуації в Русі від часу появи найдавніших писемних пам’яток

Незаперечним фактом є те, що церковнослов’янська була однією з писемних мов Руси. Проте також незаперечним є той факт, що в ці тексти з давніх часів проникали місцеві риси східнослов’янських мов. Тому церковнослов’янські пам’ятки класифікуються за місцевими редакціями: українська (від середини XI ст.), трохи згодом – новгородська (від кінця XI ст.), білоруська (від XIII ст.), російська (від XIV ст.). Утверджені книжниками риси рідного діалекту (русько-київського, русько-галицького, русько-волинського, русько-полоцького, русько-смоленського, русько-новгородського), звісно, із часом стали поштовхом для розвитку місцевої писемності, а в результаті – окремих мовних і писемних традицій. Складність оцінки цього процесу зумовлена, водночас, різним ступенем культурного розвитку окремих земель культурного простору Руси в XI–XII ст. Це виявляється в територіальній нерівномірності збережених писемних пам’яток. Початки руської писемності закономірно пов’язують із Києвом і Новгородом, бо звідти походять найдавніші збережені тексти, датування яких не викликає суперечок серед науковців. Звідси висновок, що **в XI ст. можна говорити лише про своєрідну конкуренцію між півднем Руси (Україною) і північчю Руси – Новгородом**⁷⁹. Незаперечних

⁷⁹ Зауважмо принагідно, що про більшу культурну близькість Новгорода з Києвом, ніж із Москвою, у найдавніший період, свідчать культурні факти: грошовою одиницею в Новгороді, як і в усій Русі, була гривня.

лінгвістичних свідчень (писемних текстів) XI–XII ст. із території сучасної Білорусі наразі немає, хоча їхнє існування ймовірне.

Щодо розвитку літератури та писемності на теренах Залісся, де було засновано Московське князівство, то наука наразі не має даних про тамтешню писемність і книжність у XI–XIII ст. Зрозуміло, що для існування писемності потрібні були культурні центри, яких не існувало: сліди перших шкіл можна знайти в Новгороді та Пскові лише за Івана IV Грозного (1533–1584). Значно пізніше, у 1682 році, Федір III заснував Духовну академію в Москві. Викладали там не місцеві вчені, а українці (малоросіяни) і білоруси. Лише Петро I заснував військову і морську школи і наказав Лейбніцу підготувати план академії мистецтв⁸⁰. Хоча російські вчені (наприклад, Алексєй Соболевський, Михаїл Тіхоміров, Герольд Вздорнов, Ольга Князєвская, Анатолій Турілов, Любовь Столярова, Сергєй Каштанов) періодично намагалися й намагаються довести існування скрипторію в Ростові в XII–XIII ст.⁸¹ Ці дослідження залишаються у сфері наукової дискусії. Писемні пам'ятки цього періоду, знайдені на території Залісся, були привезені з Південної Русі (Києва) або Північної Русі (Новгорода), або ж переписані там запрошеними з цих таки теренів писцями.

Водночас наголошуємо, що ми свідомо відкидаємо російські засновницькі міти, розрізняючи спадщину двох різних земель, що воювали між собою: Новгород та Залісся. Розвинений уже в XI ст. Новгород (Новгородське князівство, а після поділу руських областей і здобуття незалежності, від 1136 р. – Новгородська Республіка) спочатку протиставлявся князівствам Володимиро-Суздальської землі, потім – князівству Московському (від 1213) аж до 1478 року, коли був інкорпорований до складу Московії Іваном III. Новгород і всі інші міста на шляху до нього з Москви за допомогою опричників були захоплені і зруйновані Іваном IV під час „карального походу” на непокірне місто. А „новгородська різанина” 1570 року, за різними даними, забрала життя понад 20 тис. осіб. **Церковні, купецькі та боярські речі,**

⁸⁰ Поп.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1888, t. 9 *Rossya*, s. 790.

⁸¹ Л. Столярова, С. Каштанов, *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, Москва 2010, с. 207–223; Е. Уханова, *О форме объединения древнерусских писцов в конце XI – начале XII в.*, в: *Мон-фокон. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике*, Москва 2017, с. 525; И. Кривко, *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, Москва 2015, с. 51. Зрештою, якщо допускати ймовірність переписування цих книг у цьому скрипторії, варто визнати очевидним, що такі пам'ятки з виразними українськими орфографічно-мовними ознаками, як „Пандекти” Никона Черногорця, „Успенський збірник”, „Златоструй” із „Торжественником” або створювалися русинами з півдня Русі, або були переписані москвинами з невідомого українського протографа без внесення жодних змін, або – останній варіант! – у давньому Ростові говорили українською.

а разом із тим твори мистецтва й культури, були конфісковані й вивезені до Москви⁸². Так було знищено культурну спадщину Новгороду.

Дослідження, здійснювані упродовж багатьох років і постійно доповнювані новими писемними фактами з Псковсько-Новгородського терену, привели російського славіста Андрія Залізняка до висновку про витворення окремої, четвертої східнослов'янської мови, угрунтованої на новгородсько-псковському діалекті, що постав безпосередньо із пізньої праслов'янської. Учений наголошує, що порозуміння між усіма слов'янами в цей найдавніший період не становило особливих труднощів, і з цього він робить логічний висновок про правомірність говорити ще в XI ст. про праслов'янську мову та її діалекти, один із яких був би новгородським:

Відповідно давньон Новгородський діалект цього раннього періоду постає просто як діалект пізньої праслов'янської мови, що входив до групи східнослов'янських діалектів. Ураховуючи двозначність описаної ситуації, ми вважаємо допустимим і доцільним говорити просто про давній новгородський діалект (без уточнення діалекту якої мови, якщо в цьому немає особливої потреби)⁸³.

Виходячи з цього, Залізняк зазначає, що новгородсько-псковський діалект не є попередником найдавнішої російської мови, а функціонував паралельно з нею:

...новгородсько-псковський діалект і наддіалектна давньоруська мова („древнерусский язык“) походять з одного джерела не на прасхіднослов'янському, а на праслов'янському рівні...⁸⁴.

Хоча Залізняк не поставив під сумнів стійке переконання російської науки щодо існування однієї спільної „давньоруської“ мови для білорусів,

⁸² Г. Штаден, *О Москве Ивана Грозного*, [Москва] 1925, с. 90–91, пор.: А. Nowak, *Dzieje Polski*, t. 4 1468–1572. *Trudny złoty wiek*, Kraków 2019; М. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, wyd. 3, Warszawa 2002, s. 168–169; *Повесть о разгроме Новгорода Иваном Грозным*, Российская академия наук. Институт русской литературы (Пушкинский Дом), <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4564>.

⁸³ „Соответственно, древненовгородский диалект этого раннего периода предстает просто как диалект позднего праславянского, входящий в группу восточнославянских диалектов. Учитывая двойственный характер описанной ситуации, мы считаем допустимым и практически удобным в дальнейшем говорить просто о древненовгородском диалекте (не уточняя, какого языка, если в этом нет специальной необходимости)“, див.: А. Залізняк, *Древненовгородский диалект*, ор. cit., с. 7–8.

⁸⁴ „Описанный здесь эксперимент реконструкции попросту говоря показывает, что новгородско-псковский диалект и наддиалектный древнерусский сводятся к единому источнику не на православнославянском уровне, а на праславянском...“, в: А. Залізняк, *Древненовгородский диалект*, ор. cit., с. 57.

росіян і українців аж до XIV ст., його спостереження вписуються в дослідження тих фахівців, які бачили діалектне розмаїття слов'ян уже в найдавніший період писемності (XI–XIII ст.). Тут варто передусім згадати висновки Юрія Шевельова про макрозони, або, за термінологією вченого, „мовно-територіальні одиниці-регіони”. Він виділив 5 макрозон:

- 1) Київсько-Поліська;
- 2) Новгородсько-Тверська;
- 3) Полоцько-Смоленська;
- 4) Муромо-Рязанська;
- 5) Галицько-Подільська.

Пізніше на їх основі сформувалися три східнослов'янські мови⁸⁵.

Підсумовуючи наведені вище спостереження, допускаємо, що в найдавніший період із пізньої праслов'янської мови розвинулися чотири основні східнослов'янські діалекти, які за сучасною термінологією можна назвати українським, новгородським (новгородсько-псковським), білоруським і російським і які функціонували паралельно, а не на основі якогось невизначеного старшинства з перетворенням одного на інший. Очевидно й те, що у випадку деяких макрозон не було прямої перспективи подальшого розвитку обраної мови через відсутність політичної структури чи культурного центру, який міг би плекати та підтримувати розвиток певної традиції. Не було такої перспективи для новгородського діалекту, який перестав існувати з остаточним завоюванням Новгородської республіки Москвою наприкінці XV ст. після майже трьох століть боротьби за свою незалежність.

Зазначимо при цьому, що мови й культури ніколи не розвиваються у вакуумі, але в результаті більш-менш інтенсивних взаємних контактів, які – на рівні лінгвістики – відображаються в писемних пам'ятках, діалектних формах тощо. На межах Поліського й Смоленського (українсько-білоруські контакти), Полоцького й Новгородського (білорусько-новгородські контакти) говіркових ареалів відбулося взаємопроникнення мовних систем. Водночас, якщо в цей найдавніший період можна говорити про контакти носіїв діалектів Київсько-Поліського та Галицько-Подільського регіонів, які лягли в основу української мови, із носіями занепаłego новгородсько-псковського діалекту, про що свідчить наявність окремих рис київсько-поліських та галицько-подільських говірок у новгородських берестяних грамотах⁸⁶, то свідчень про такі

⁸⁵ Ю. Шевельов, *Чому общерусский язык, а не вѣборуська мова*, *op. cit.*, с. 389, 392.

⁸⁶ Г. Півторак, *Мовна ситуація у давній Русі. Вплив української мови на північно-східну периферію*, в: Г. Півторак, *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, с. 119; К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, *op. cit.*, с. 46–47.

контакти з носіями тверського та муро-рязанського діалектів, які можна віднести до витоків російської мови, немає. Якщо такі й були, то однопіправлені: із Києва й Новгороду – до Московії. Усі ці спостереження дають підстави для висунення конкретних методологічних пропозицій у славистиці.

2.4. Спроба виходу з глухого кута: методологічні пропозиції

Аналіз стану філологічних досліджень та соціолінгвістичної ситуації на східнослов'янських землях у XI ст. свідчить про необхідність переосмислення явищ у царині славістики щодо культурної спадщини, термінології, періодизації тощо. **Відновлення наукової дискусії в цій сфері необхідне для очищення славістики від політично мотивованих лінгвістичних мітів, які переслідують наддержавні, а не наукові цілі.**

Висновки з наявних досліджень за темою та докладне переосмислення наявних лінгвістичних даних дозволили розробити схему розвитку східнослов'янських мов.

Запропонована схема базована як на матеріалах історичних – етапи колонізації простору Русі, – так і на фактах писемности цього ареалу. Літописні східнослов'янські племена, крім в'ятичів і радимичів, пізніше послуговувалися власними діалектами та мовами. Це підтверджують численні факти з пам'яток писемности найдавнішого періоду в історії Русі. Незаперечним є факт існування давньоукраїнської, давньобілоруської та давньоновгородської мов, що й відображено на схемі. Підтвердити чи заперечити мовну окремішність в'ятичів і радимичів не видається можливим через брак таких фактів у тогочасній писемности⁸⁷, тому ми й кваліфікували їх як племена „з невизначеною мовною основою”.

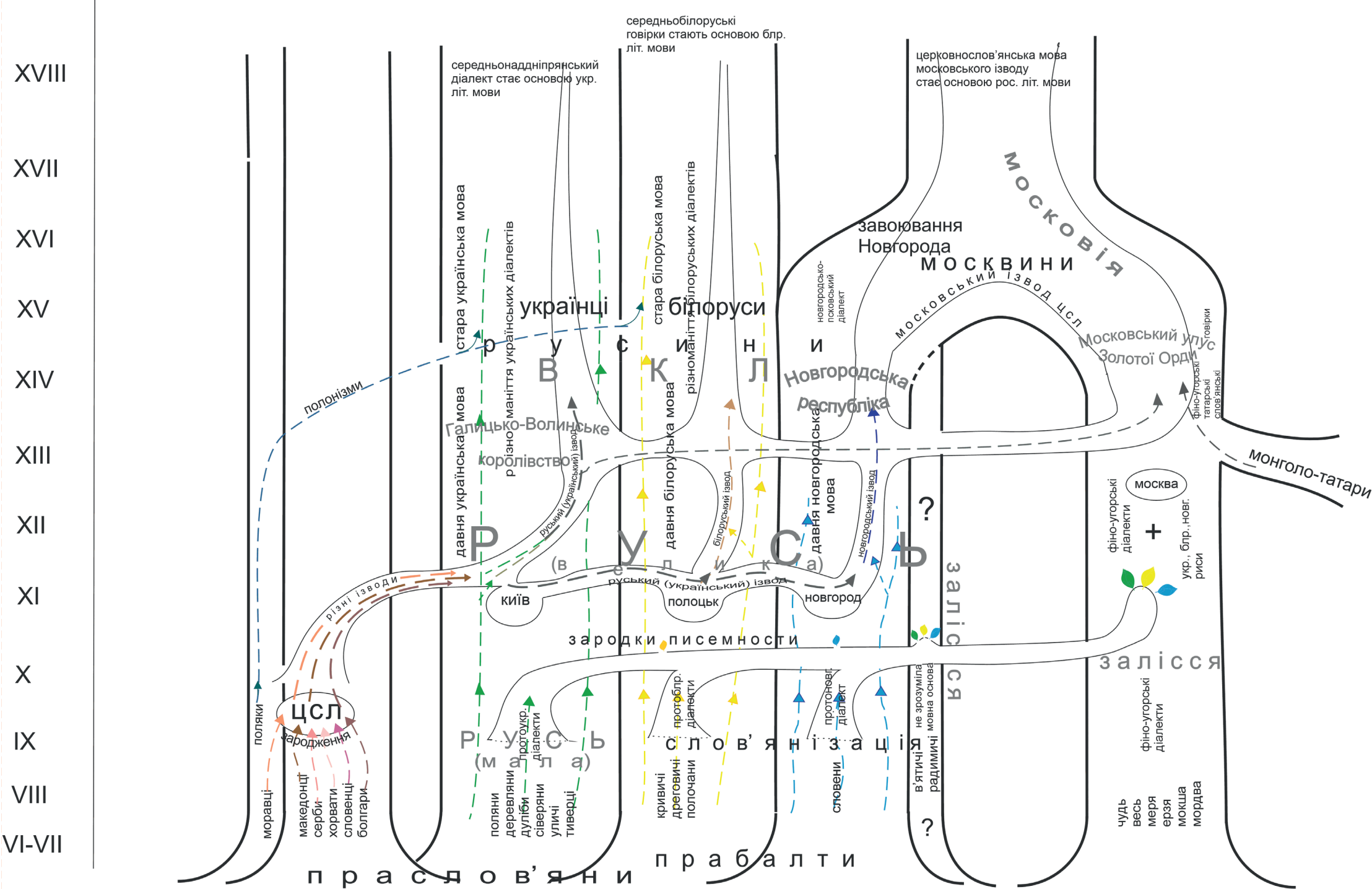
У схемі показана роль церковнослов'янської мови у процесі становлення писемности слов'ян загалом і витворення в подальшому їхніх писемно-літературних мов зокрема.

Ця роль для кожної із сучасних східнослов'янських мов була різною:

– для української і білоруської вона зведена на маргінес, оскільки літературні мови цих народів постали на народно-розмовній основі;

⁸⁷ Намагання російських учених показати їх як племена зі слов'янською етно-мовною основою на рівні з полянами, деревлянами, дреговичами, сіверянами, уличами, бужанами, кривичами й словенами (див. одну з останніх робіт на цю тему: А. Щавелев, *Славянские „племена” восточной Европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2015, № 2, с. 99–133) так і лишаються малодоказовими з огляду на невелику кількість ілюстративного матеріалу.

Схема 1. Схема розвитку східнослов'янських мов за Віктором Мойсієнком
(висловлюємо вдячність Дмитрові Москаленку за технічну допомогу).



– для російської ж церковнослов'янська мова стала основою.

На схемі продемонстровано й трагічну долю новгородського ідіому, якому через загарбницьку політику Московії не судилося витворитися в окрему мову⁸⁸.

Відзначимо також, що після втрати могутності Київською державою на початку XIII ст. (занепаду Києва) княжа культурно-мовна спадщина стольного града не зникла, а була збережена в тій таки Русі, що з часом трансформувалася в Галицько-Волинське королівство. Традиції княжого Києва – писемна, культурно-мистецька, релігійна, правова – були продовжені передовсім у Галичині й Волині, а не в Московії, де в цей час формувалося цілком нове геополітичне утворення на базі місцевого угро-фінського, до якого з часом додалися слов'янський і татаро-монгольський елементи.

Характеристика розвитку слов'янських мов, насамперед східнослов'янської групи, приводить до висновку про те, що **все, створене (у формі писемний та усний) у XI–XIV ст. у Києві, Галичі, Володимирі, Чернігові, слід уважати надбанням української писемно-мовної традиції, у Новгороді й Пскові – новгородської, у Смоленську й Полоцьку – білоруської, а в Муромі, Ростові, Суздалі, Рязані, Твері, Москві – московської (російської)**. Звичайно, варто при цьому пам'ятати про роль культурно-релігійно-мовного центру Русі – Києва, де народжувалася руська писемна традиція (а відповідно й норма), і яка звідси безумовно ширилася на інші руські терени.

Як ми зазначали раніше, у дискусії про плотогенез української мовиведеною вважається теза про історичний період функціонування мови (давньоукраїнська мова) та доісторичний період (протоукраїнська), оскільки поява певної риси в письмовій пам'ятці свідчить про те, що ця особливість насправді з'явилася в мовленні набагато раніше. Орфоепічні ж норми кожної мови виробляються поступово, разом з її формуванням і розвитком. Вони складаються спочатку звичайно як певні узуси того діалекту, що через певні історичні умови лягає в основу формування мови народності. Водночас, у контексті розвитку української мови варто зауважити:

Якщо ми виходимо з теоретичної настанови, що жива українська мова, в основних своїх параметрах близька до сучасної, у X–XI ст. вже існувала, то, звичайно ж, її елементи повинні бути зафіксованими на письмі⁸⁹.

⁸⁸ Див. іще: А. Исаченко, *Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой*, „Wiener slawistisches Jahrbuch”, 1973, bd. XVIII, с. 48–53.

⁸⁹ О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських...*, *op. cit.*, с. 127.

Фактично, орфоепічна й орфографічна традиції тісно переплетені. Вимовний узус носія конкретної мови, потрапляючи на письмо (у пам'ятку), впливає з часом на подальшу орфографічну традицію. Що важливо, цей узус може потрапляти як до текстів мови конкретного етносу, так і до текстів, які представники цього етносу пишуть іншими, чужими мовами. Тому для усвідомлення витоків структури будь-якої окремої мови важливі різні писемні свідчення, і не обов'язково з джерел саме цієї мови.

Наприклад: щоб дізнатися про розвиток польської мови, важливо навести свідчення з латиномовних пам'яток, у яких польські елементи спочатку з'являються як глоси⁹⁰, а зрештою, в основному тексті, серед латиномовного тексту в Генриківській книзі (1268–1310) з'явилося ціле перше польське речення „*Day, ut ia pobrusa, a ti poziwai*”. Для розуміння розвитку білоруської мови корисним буде аналіз пам'яток церковнослов'янської мови білоруських редакцій XIII ст., написаних русинами-білорусами на території нинішньої Білорусі та колишнього Смоленського князівства (існувало приблизно у 988–1405 рр., коли князівство було приєднано до Великого князівства Литовського; Смоленськ із перервами входив до складу Росії від XVI ст. Зрештою Річ Посполита відмовилася від Смоленська на користь Росії під час Андрусівського перемир'я 1667 р., підтвердженого Гримутівським договором 1686 р.). В оцінці розвитку української мови важливе значення мають пам'ятки церковнослов'янської мови української редакції від XI ст., написані русинами-українцями на території нинішньої України. Нарешті, дослідники російської мови повинні спиратися на пам'ятки церковнослов'янської мови московської (російської) редакції з XIV ст., написані москвитами-росіянами на території теперішніх західних областей Російської Федерації, поза територією Новгороду і Пскова, бо вони, як уже неодноразово зауважено, репрезентували окрему культурну традицію, яка, завойована Москвою, не стала її попередницею, а щонайбільше була натхненням для пізнішої московської, аналогічно до взаємозв'язку традицій Стародавнього Риму і французької культури (про що ми вже говорили).

Принагідно згадаємо термінологічні складнощі, про які йшлося вище, і про вживання українських і білоруських пам'яток під спільною назвою „давньоруських” у підручниках і словниках „русского языка XI–XIV вв.”, що не відповідає мовним реаліям того часу. Прагнучи до наукової чесности, а також дотримуючись чинної лінгвістичної традиції, яка вживає терміни „старобілоруський”, „старосійський”, „староукраїнський” для культурних фактів,

⁹⁰ Поп.: E. Belcarzowa, *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych, część I–IV*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–2001.

що мали місце на цих землях від XIV ст., логічним і змістовно виправданим було б ввести в науковий обіг глтоніми для найменування східнослов'янських мов XI–XIV ст. відповідно до їхньої колиски – Руси – з одночасним розмежуванням шляхів розвитку цих мов від найдавнішого періоду. Отримані таким чином терміни „давньоруськобілоруський”, „давньоруськоросійський”, „давньоруськоукраїнський” урахували б різноманітність спадщини найдавнішої Руси. Однак ми усвідомлюємо громіздку структуру цих термінів.

Водночас, шукаючи шляхів розв'язання вже порушеної проблеми, пов'язаної з тим, що в науці було вкорінено термін „давньоруський” („древнерусский”), який утворює хибний образ нібито спільного періоду розвитку трьох різних народів, доречним було б упровадити терміни, побудовані відповідно до традиції найменування періодів від XIV ст. Часова перспектива для характеристики більш раннього періоду, тобто до XIV ст., дозволяє використовувати термін „давня”: давньоукраїнська, давньобілоруська, давньоросійська. Про новгородську писемно-мовну традицію тут не говоримо, оскільки вона не розвинулася в окрему мову. Синонімами цих термінів можуть бути назви, які чітко вказують на зв'язок культурної спадщини з конкретним культурним центром.

У підсумку ми мали би справу з пам'ятками:

- давньоукраїнськими, або згаданими вище давньоруськоукраїнськими, або київськими XI–XIV ст.;
- давньоросійськими, або згаданими вище давньоруськоросійськими, або московськими XI–XIV ст.;
- давньобілоруськими, або згаданими вище давньоруськобілоруськими, або полоцькими XI–XIV ст.

Російською мовою це звучало би відповідно:

- древнеукраинский;
- древнероссийский;
- древнебеларуский.

Зі сказаного вище можна зробити висновок, що сам російський термін „древнерусский” (який польською було би коректно перекладати як „starożytnorosyjski”, а українською – „давньоросійський”), на нашу думку, може залишитися у славістиці. Проте необхідно уточнити дефініцію – звузити значення так, аби цей термін відображав соціолінгвальну дійсність. Російським науковцям і росіяністам залишимо:

- визначити чіткі хронологічні межі цього періоду;
- указати писемні пам'ятки, що постали на землях, де сформувалася колиска сучасної Росії – Московське князівство;

- описати мовні риси цих пам'яток у порівнянні з тими рисами, що лягли в основу норм сучасної російської літературної мови.

Далі постають інші нагальні термінологічні проблеми, пов'язані з культурно-мовними контактами на різних лінгвальних рівнях (фонетичному, граматичному, словотвірному, лексичному тощо), які необхідно розв'язати в науковому дискурсі. Важливо, що наші пропозиції постають не на „порожньому місці” – спроби виробити цілісну термінологію вже були. Наприклад, у польській мові існував архаїчний на сьогодні термін „русизм” для позначення слова чи іншого мовного елемента, що походив від мов, які використовувалися на східних кордонах колишньої Польщі та сусідніх з нею землях⁹¹. Термін, утворений від топоніма ‘Русь’, відповідно до словотвірних стратегій польської мови, передусім характеризував ті мовні явища, які можна пов'язати із сучасними системами білоруської та української, а далі – російської мови (маються на увазі сусідні з колишньою Річчю Посполитою землі). Для позначення культурних явищ, пов'язаних із Руссю, уживається також термін латинського походження „рутенизм” (від лат. ‘Ruthenia – Rus’).

Однак поширений зараз термін „русизм” зі значенням „слово, словосполучення чи синтаксична конструкція, запозичена з російської мови або створена за її зразком”⁹² утворено вже з пізнішого глтоніма „русский язык” – російська мова; цей термін, власне, є калькою з російської. Згадані вище термінологічні маніпуляції призвели до зміни первісного значення: ‘Русь’ > ‘руський’ (тобто належний до Руси) > ‘русский’ (тобто російський) > ‘русизм’. Таким чином, термін не відображає фактичної міжмовної ситуації: етимологічно він пов'язаний із Руссю, де проживали – нагадаймо! – і предки нинішніх білорусів та українців. Такого роду непорозуміння можна було б уникнути, якби вживати однозначну номінацію, узгоджену зі словотвірними ресурсами мов: українізм, білорусизм, росіянізм; або описові форми: русизм-українізм, русизм-білорусизм, русизм-росіїзм.

У світлі сказаного вище термін „русифікація” – логічний і вмотивований для позначення мовного впливу русинів (жителів Руси) на населення інших теренів, передовсім на підкорені руськими князями народи – балтів, угро-фінів, тюрків. Це значить, що у взаєминах, наприклад, між Руссю і Московією відбувалася постійна русифікація (вплив руських – українських, білоруських, новгородських – елементів) москвинів аж до середини XVII ст. Від часів Петра I, тобто після остаточного завоювання Московією більшості теренів

⁹¹ Поп.: *Rusyzm*, в: *Wielki Słownik Języka Polskiego*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/96502/rusyzm>.

⁹² Поп.: *Rusycyzm*, в: *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/rusycyzm.html>.

Руси, розпочинається „росіізація” русинів, тобто – якщо характеризувати явище крізь призму колоніальних досліджень – омосковлення українців, білорусів, новгородців. У результаті росіізації самотутня культура й мова новгородців були знищені остаточно.

Отже, пропонуємо чітко розрізняти два терміни на позначення мовних контактів русинів (українців, білорусів, новгородців) і москвинів (росіян): **русифікація** – вплив мови русинів на мову москвинів (тривав від часу перших колонізаційних походів руських князів на Залісся до середини XVII ст.); **росіізація** – вплив мови москвинів (росіян) на українську, білоруську мови та на новгородський ідіом, зрештою, і на мови інших поневолених народів (від другої половини XVII ст. і дотепер).

Аналогічною до запропонованих мовоназв є й характеристика церковнослов’янської мови, на яку вже від найдавніших часів впливали елементи живого мовлення. Виразна самотутність православної церковної традиції дала вченим підстави для виокремлення різних редакцій церковнослов’янської мови: білоруської, російської та української. Ця самотутність – інакшість традиції – також стала викликом для наступних російських правителів, оскільки чітко демонструвала значні відмінності в межах постульованої єдності „всієї Руси”, ба більше: південнослов’янські впливи, як евфемістично називають київську культурну експансію, у Московській державі в другій половині XVII ст. унаочнюють очевидну вищість культури Києва над Москвою. Свідченням комплексу Москви щодо цього явища, а також її боротьби з ним був наказ Петра I Синоду провести „правку” – усунути елементи київської традиції, що містилися в церковних книгах.

Відтак мову церковнослов’янських текстів найдавнішого періоду варто характеризувати як:

- церковнослов’янську мову русько-української редакції (київські та галицько-волинські тексти XI–XIV ст.);
- церковнослов’янську мову русько-новгородської редакції (новгородські та псковські тексти XI–XIV ст.);
- церковнослов’янську мову русько-білоруської редакції (полоцькі та смоленські тексти XII–XIV ст.);
- церковнослов’янську мову русько-російської (московської) редакції (тексти з Муром, Ростова, Суздаль, Рязані, Москви від XIV ст.).

Покликаючись на висновки інших дослідників щодо проблем українського глотогенезу⁹³, приймаємо періодизацію:

⁹³ Передовсім це праці Юрія Шевельова, Олексі Горбача, Івана Отієнка, Віталія Русанівського: Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, *op. cit.*, с. 54–55; Ю. Шевельов,

I. Розвитку української народної (говіркової) мови, що включає дописемний, початковий і базовий періоди:

- 1) протоукраїнський період: VII – перша половина XI ст.;
- 2) давньоукраїнський період: XI–XIV ст.;
- 3) середньоукраїнський період: XV–XVIII ст.;
- 4) період утвердження української мови на народній основі: від кінця XVIII ст.

II. Української літературної мови, що включає початковий і базовий періоди:

1) княжий період (літературна мова Руси; поява і наростання перших писемних прикладів української мовної норми): XI–XIV ст.;

2) середньоукраїнський період (літературна мова русинів-українців у часи входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої та Московії; тяглість і накопичення української мовної норми): XV–XVIII ст.;

3) період тягlosti й поступового запанування мовної норми (становлення й утвердження сучасної української літературної мови на народній основі): від кінця XVIII ст.

Ми свідомо й послідовно не називаємо період від кінця XVIII ст. періодом нової української мови, оскільки це не нова мова, а лише інша якість однієї мовної структури від часу появи перших писемно засвідчених її норм аж до сьогодення.

Українська літературна мова, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, Харків 1999, т. 8, с. 84–96; О. Горбач, *Гене́за української мови...*, *op. cit.*, с. 206–225; І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, *op. cit.*, с. 84–169; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, *op. cit.*, с. 10–220.

3. У пошуках „ключа розуміння”: мова – норма – мовна норма

3.1. Мовна норма в діяхронії і синхронії

Цей підрозділ почнемо міркуванням Юрія Шевельова, який у своїй інтерпретації давньоруської писемності зазначав:

Жодної пам’ятки, складеної живорозмовною мовою русинів, не існує; усе, що збереглося, має старослов’янську основу. Цього факту досить, щоб спростувати теорії, згідно з якими в Києві перед приходом старослов’янської мови вживалася власна літературна мова, створена на ґрунті говірної⁹⁴.

Насправді, як ми неодноразово повторювали, у багатьох народів періодизація структури етнічної і літературної мови не збігаються: перші вияви народно-розмовних рис певної мови завжди передують початкам її писемної традиції, а пізніші етапи їхнього розвитку зазнають впливів різноманітних чинників – внутрішньо- чи зовнішньомовних. Цей процес породжує низку запитань: у чому полягають збіжність/несумісність наступних етапів розвитку літературних мов? Відколи можна говорити про мовну норму конкретної мови? Ідучи за спостереженнями Александра Пешковського, який характеризує літературну мову як „те, що було, частково те, що є, але не обов’язково те, що буде”⁹⁵, ми все ще шукаємо відповіді щодо норми: коли саме з’явилося те, що було? Як продовжується традиція окремої літературної (писемної) мови?⁹⁶ Існує ще одна важлива проблема для розуміння генези

⁹⁴ Ю. Шевельов, *Українська літературна мова*, оп. cit., с. 85.

⁹⁵ А. Пешковский, *Избранные труды*, сост. и ред. И. А. Василенко и И. Р. Палей, Москва 1959, с. 54–55.

⁹⁶ Для прикладу: новоукраїнський етап літературної мови від „Енеїди” Котляревського – це цілком нова якість чи все ж ефект еволюційного розвитку літературної мови від часу Руси,

літературної мови: як трактувати літературну мову в діяхронії? Знайшовши відповіді на ці питання, ми зможемо наблизитися до появи нового погляду на розвиток української літературної мови.

Як відправну точку для міркувань щодо розвитку норми української літературної мови та інших мов можна використати культурологічні дослідження категорій ідентичності та виокремлення опозиції мій/чужий: самоусвідомлення носіїв певного етнолекту через факт функціонування їхньої, окремої мови. Завершальним етапом цього процесу є прийняття правопису, який підтвердить окремішність цієї мови (за умови, що для цього будуть можливості, пов'язані з існуванням осередку влади, що є одночасно осередком культури). Важливими тут стають насамперед позамовні аспекти: визнання окремішності мови є справою передовсім суспільно-політичною, згідно з поширеною максимом М. Вайнрайха „мова – це діалект, у якого є армія і флот”⁹⁷.

Проблема витоків літературних мов у різних народів тісно пов'язана з розумінням самого поняття „літературна мова”. Помилкою було би розуміти поняття „літературна мова” щодо давнього періоду з позиції сучасних знань і оцінювати цей феномен згідно з сучасними критеріями. Скоріше варто говорити про те, що

спадкоємність у рамках реєстрів здійснюється за рахунок того, що кожне наступне покоління носіїв писемності набуває своїх письмових навичок на основі того, що було створено попередніми поколіннями, і саме робить внесок у скарбничку відповідної традиції, яка потім формує письмові навички нової зміни. Наше ігнорування цих механізмів мовної спадкоємності пов'язане з тим, що ми живемо в умовах існування мовного стандарту, в умовах єдиної загальнообов'язкової норми, яка й уселяє нам ідею єдиної мови та єдиного мовного розвитку⁹⁸.

Поняття „мовний стандарт”, „стандартна мова” – це явища нового часу, тому вихідні положення щодо мови стандартної/літературної і розмовної

Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої? Пор.: J. Getka, *U progu modernizacji. Ruskójęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 14, 276.

⁹⁷ Цей афоризм, а також „мова – це надто важлива річ, щоб довіряти її лінгвістам”, Макс Вайнрайх озвучив у промові на відкритті 19-ї щорічної конференції YIVO в Нью-Йорку в 1945 році.

⁹⁸ „Преимущество в рамках регистров осуществляется за счет того, что каждое следующее поколение пишущих приобретает свои письменные навыки на основе того, что было создано предшествующими поколениями, и само вносит вклад в копилку соответствующей традиции, которая затем формирует письменные навыки новой смены. Наше игнорирование этих механизмов языковой преемственности связано с тем, что мы живем в условиях существования языкового стандарта, в условиях единой общеобязательной нормы, которая и внушает нам идею единого языка и единого языкового развития”, див.: В. Живов, *История языка русской письменности*, ор. cit., с. 36.

завжди викликають очевидні проблеми розуміння літературно-писемної мови в діяхронії.

Аналіз різних положень на тему літературної мови свідчить про потребу випрацювання єдиного підходу, який би узасаднював специфіку розвитку літературних мов (у нашому випадку – української) на різних етапах її функціонування.

Літературна мова – це не лише мова художньої літератури. **Літературна мова – це певний мовний стандарт, який на різних етапах розвитку мови сприймався і розумівся мовцями (носіями писемності) по-різному.** Очевидний факт, що поняття *норми* нерозривно пов'язане з поняттям *літературної мови*. У той же час помилкою є ототожнення сучасної дослідницької перспективи цього явища з аналізом ситуації в діяхронії. Це по-перше. А по-друге, поняття ‘літературна мова’, особливо в діяхронії, не повинно ототожнюватися лише з мовою художньої літератури. Історично літературною називали мову, якою створювали художню літературу, на відміну від мови побуту, ремесел, промислів... Це характерно для більшості літературних мов Європи: традиційно їхню мову-основу складала мова поезії, художньої прози, почасти народного епосу й релігійної літератури.

На сучасному рівні цю проблему в деяких національномовних традиціях розв'язують термінологічно: для розмежування понять *літературна мова* і *мова літератури* для першої інколи використовують синонімічний термін *мовний стандарт*, або *стандартна мова*. Наприклад, в англійській мовознавчій традиції використовують саме цей термін – *standard language*, *standard English*. Мовний стандарт усталений, кодифікований і затверджений певним державним органом конкретного соціуму як національний правопис.

Саме ж упровадження правопису є процесом довготривалим: мовний узус та літературна норма можуть коригуватися століттями, оскільки взаємодія між усним і писемним виявами мови є предметом постійних дискусій освічених верств суспільства та науковців. Незалежно від різних поглядів і традицій, літературну мову/мовний стандарт сьогодні визначають так:

Літературна мова – дещо застаріла назва мови загальної, або стандартної (раніше її носієм була література – звідки й назва – тепер передовсім преса й інші ЗМІ). Основний різновид народної мови, що сформувався в процесі розвитку культури, науки й писемності, використання словника й граматики, у літературній мові регулюють норми, встановлені традицією⁹⁹.

⁹⁹ „Język literacki to nieco już przestarzała nazwa języka ogólnego, inaczej – standardowego (dawniej jego nośnikiem była literatura (stąd jego nazwa), dziś przede wszystkim prasa i inne media). Główna odmiana języka narodowego, ukształtowana w toku rozwoju kultury, nauki

У контексті конкретизації питання літературної мови можна відзначити гіпердіалектність, тобто тенденцію до відмови від рис, властивих лише одному діалекту:

Основна наддіалектна форма існування мови, що характеризується більшою чи меншою опрацьованістю, поліфункціональністю, стилістичним розмаїттям і тенденцією до регламентації¹⁰⁰.

Також варто підкреслити соціальні функції літературної мови, які об'єднують носіїв: „унормована мова суспільного спілкування, загальноприйнята в писемній та усній практиці”¹⁰¹. Літературна мова в цьому розумінні – це опрацьована, впорядкована і нормалізована форма загальнонародної мови, призначення якої – обслуговувати різноманітні сфери громадської діяльності людини¹⁰².

Вищенаведені характеристики роблять літературну мову престижним засобом спілкування та є орієнтиром для користувачів:

Літературна мова характеризується формальною кодифікацією в нормативних публікаціях і загальнонаціональним мовним зразком зі значно ширшим географічним охопленням, ніж звичайні діалекти, і вищим ступенем функціонального розвитку¹⁰³.

Такі міркування підводять до висновку, що функцію стандартної мови з широким суспільним охопленням може виконувати відносно стабільна, передбачувана та врегульована система. Ці міркування безпосередньо ведуть до висновку, що ключовим поняттям для розуміння літературної мови не лише в синхронії, а й у діахронії є норма. Ось як трактували розвиток польської літературної мови видатні полоністи:

Розвиток польської літературної мови варто розглядати від початків польської писемності, а особливо від часу створення значних за обсягом текстів, звертаючи увагу на

i piśmiennictwa, użyciem słownictwa i gramatyki rządzą w języku literackim normy ustalone przez tradycję”, див.: S. Jaworski, *Terminy literackie*, WSiP 1990, s. 68.

¹⁰⁰ „Основная наддиалектная форма существования языка, характеризующаяся большей или меньшей обработанностью, полифункциональностью, стилистической дифференциацией и тенденцией к регламентации”, див.: М. Гухман, *Литературный язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 270.

¹⁰¹ С. Єрмоленко, *Літературна мова*, в: *Українська мова. Енциклопедія*, ред. В. Русанівський, О. Тараненко, Київ 2004, с. 318.

¹⁰² „Літературная мова – апрацаваная, упарадкаваная і нармалізаваная форма агульнанароднай мовы, прызначэнне якой – абслуговаць разнастайныя сферы грамадскай дзейнасці чалавека”, див.: Т. Бандарэнка, *Літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Эцыклапедыя*, оп. cit., с. 312.

¹⁰³ J. Toporišič, *Enciklopedija slovenskega jezika*, K. Dolinar (red.), Lublana 1992, s. 83.

поступове формування загальнонаціональної графічної та граматичної **норми**, включаючи словник і фразеологію, на тлі протиставлення місцевих, діалектних та індивідуальних особливостей¹⁰⁴.

Такий підхід до аналізу проблеми не є унікальним. Подібні тлумачення стосуються і давньої писемности Руси. Аналіз русизмів, зафіксованих у староболгарських рукописах, переписаних на Русі, дав змогу вченим зробити висновок не лише про те, що вони з'явилися передусім „через недогляд” чи „помилку” писців, але й про те, що певні „помилки” та „недогляди” відображені в рукописах більш послідовно, тоді як відображення інших не характеризується такою послідовністю.

Ключем до розуміння ситуації, на думку деяких славістів (зокрема Алексея Шахматова, Ніколая Дурново, Нікити Толстого, Бориса Успенського, Імре Тота)¹⁰⁵, **було припущення про існування певної неписаної норми, яка, виходячи з функції староболгарських рукописів, відкривала можливість появи в рукописах окремих русизмів**. Деякі з цих русизмів виявилися живучими і з часом стали своєрідною нормою, типовим явищем у церковнослов'янській писемности, інші ж не отримали визнання серед більшої групи книжників, не встояли і, власне, їх ми маємо класифікувати як різновид „недогляду”. Найважливішим у цьому контексті є те, що теза про наявність у писемній дійсності Руси цих неписаних норм, які дозволяють позначити окремі риси тогочасної руської мови, могла бути сформульована лише на основі аналізу орфографії та мови текстів давніх рукописів, які функціонували на Русі і впродовж наступних століть.

Особливо важливе значення має поняття норми на початковому етапі її формування, тому вона (норма) була і є предметом студій з проблем генези літературних мов.

Відсутність нормувальних праць на різних етапах розвитку мови не може бути аргументом заперечення існування норми як в усному мовленні, так і в писемній мові. Незважаючи на відсутність у церковнослов'янській мові

¹⁰⁴ „Rozwój polskiego języka literackiego należy rozpatrywać zatem od początków polskiego piśmiennictwa, w szczególności zaś od czasu powstania większych tekstów ciągłych, z uwagą na stopniowe urabianie się ogólnopolskiej **normy** graficznej i gramatycznej, także słownikowej i frazeologicznej, na tle opozycji do właściwości lokalnych, gwarowych czy indywidualnych”, див.: W. Kuraszkiewicz, *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, в: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129.

¹⁰⁵ Пор.: И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.*, София 1985, с. 331–332; А. Едличка, *Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношении к типу литературного языка*, в: *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах*, ред. Ф. Филин, Москва 1976, с. 19.

впродовж тривалого часу (аж до кінця XVI ст.) кодифікації норм, вони, поза сумнівом, існували. Про це свідчать виправлення в рукописах, що дійшли до нашого часу:

Лінгвістичні виправлення є постійним елементом книжної справи в давній Русі, у численних випадках вони здійснюються досить послідовно, тому нормування – це звичний, а не винятковий феномен мовної настанови східнослов'янських книжників¹⁰⁶.

Повернімося до наведених на початку цього розділу слів Юрія Шевельова про те, що русини не використовували власної літературної мови на основі розмовної аж до появи на Русі старослов'янської мови¹⁰⁷. Видатний україніст спирався на сучасні тлумачення, пов'язані з сучасною українською літературною мовою, основою якої була б розмовна мова. А що, якщо саме старослов'янська мова стала поштовхом до вироблення норми в мові з потужно вираженою розмовною основою, яка постає потім упродовж століть еволюційного розвитку?

У цьому контексті вчені відзначають, що літературна мова пов'язана з писемною, книжною традицією та існує відтоді, відколи існують твори, написані нею¹⁰⁸, а також додають, що її можна усвідомити, дослідивши, з одного боку, діалекти та жаргон, з другого – розмовну й писемну мову, з третього – мовний, мовленнєвий та літературний стиль¹⁰⁹ або проаналізувавши внутрішній розвиток мови – фонетики, морфології, синтаксису, словотвору й лексики в її діалектах, а також граматично-лексичну й словотвірну систему літературно-мовних варіантів літературної мови в її діахронному (історичному) перекрої й розвитку¹¹⁰. Що більше, до літературної мови зараховують не лише писемну, але й усну форми наддіалектного мовлення, відображену

¹⁰⁶ „Лингвистические исправления являются постоянным элементом книжного дела в древней Руси, во многих случаях они осуществляются достаточно последовательно, так что нормализация – это обычный, а не исключительный феномен языковой установки восточнославянских книжников”, в: В. Живов, *Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII вв.*, Москва 2004, с. 45.

¹⁰⁷ „Жодної пам'ятки, складеної живорозмовною мовою русичів, не існує: усе, що збереглося, має старослов'янську основу. Цього факту досить, щоб спростувати теорії, згідно з якими в Києві перед приходом старослов'янської мови вживалася власна літературна мова, створена на ґрунті говірної”, в: Ю. Шевельов, *Українська літературна мова*, ор. cit., с. 85.

¹⁰⁸ Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Budapest 1988, с. 11; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, ор. cit., с. 10.

¹⁰⁹ В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, ор. cit., с. 287.

¹¹⁰ О. Горбач, *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, ор. cit., с. 45.

у фольклорі, та наголошують, що еволюція розмовної мови відбивається на еволюції літературної мови¹¹¹.

Очевидно, що українська (як і інших народів) літературна мова, наприклад, у XI, XVI століттях і тепер суттєво відрізняються. Вони відрізнялися на всіх лінгвальних рівнях. Однак незаперечним буде й той факт, що на кожному з цих рівнів знаходимо елементи, які характеризували українську (як і інших народів) мову в XI, XVI століттях, і характеризують її й тепер. Що об'єднує українську літературну мову того ж таки XI століття і сучасну українську літературну мову століття XXI? Поза сумнівом – безперервна писемна традиція й тяглість мовної норми.

Ця норма виробилася в процесі специфічного діалогу між представниками однієї культури, що використовують різні діалектні різновиди однієї мови, з різним соціальним статусом і освітою. Узяття до уваги цього очевидного факту, пов'язаного з формуванням норми, і застосування його щодо розвитку української літературної мови має першочергове значення для опису й оцінки процесу формування її норми. У процесі її формування брали участь як видатні представники свого часу, які залишили спадщину в письмовій формі (у XI ст., наприклад, митрополит-русин Іларіон у „Слові про закон і благодать”), так і прості люди: безіменні русини з Києва, які в тому ж XI ст. зробили свої написи-графіти на стінах собору Святої Софії. Ці зовсім різні за значенням і здатністю до формування висловлювань тексти є зразками русько-української писемности, а отже, й певної літературної традиції на початковому етапі її становлення, що вже віддзеркалює місцеву мову – узус, який пізніше, у результаті повторювання впродовж століть, стає основою української літературної норми і водночас мовної норми (стандарту).

Тому варто розрізняти неунормований та унормований періоди в історії літературної мови, тобто появу нормувальних праць, – для українців він почався від XVI ст. Відсутність кодифікації не заперечує існування тогочасної писемної та літературної мови: у писемній культурі України вона сягає періоду від XI до XVI–XVII ст. Водночас навіть у цьому „неунормованому періоді” розвитку української літературної мови маємо граматики Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Івана Ужєвича, які, укладаючи граматику „языка словенского”, тобто тогочасної церковнослов'янської мови, подали низку правил, що точно відбивають тогочасну місцеву руську (українську) мову. Ще яскравіше відображена стихія місцевого українського мовлення в перших лексиконах-словниках, особливо в „Лексиконі...” Памва Беринди.

¹¹¹ О. Трубацев, *В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры*, в: *Прометей 16*, Москва 1990, с. 10–11.

У пам'ятках української мови, створених у проміжку від XI до кінця XVII століть, знаходимо більшість (якщо не всі) оригінальних мовних рис, які зараз становлять норму літературної мови.

Для характеристики процесу випрацювання української літературної мови найлогічнішим і найрозсуднішим є підхід, запропонований Станіславом Урбаньчиком та розвинений Богданом Вальчаком у дискусії щодо формування польської літературної мови.

Відповідно до схарактеризованої ними „максималістичної” концепції, про існування літературної мови можна говорити, коли вона має три ознаки:

- 1) ця мова унормована;
- 2) цією мовою створені високохудожні зразки красного письменства;
- 3) ця мова є знаряддям духовної культури народу.

Богдан Вальчак, однак, пропонує відкинути елемент художності (тобто факт існування в літературних творах великої художньої цінності) як думку суб'єктивну¹¹², так само як і факт існування мови як єдиного засобу духовної комунікації народу (прикладом тут можуть бути рівнозначне функціонування на теренах Речі Посполитої польської мови й латини¹¹³, і зрештою слідом за Станіславом Урбаньчиком ствержує:

Єдиною, а отже, і кінцевою й достатньою умовою існування літературної мови є мовна норма. Питання про час постання літературної мови є питанням про час постання мовної норми¹¹⁴.

Подібну ж думку висловлював і російський учений Борис Успенський, який зазначав, що історія літературної мови – то *de facto* історія становлення норми:

Вираз ‘літературна мова’, отже, означає за своїм висхідним смислом мову книжну, тобто нормовану, пов'язану з грамотністю, з книжним навчанням. Літературна мова пов'язана при цьому зі спеціальною книжною нормою. Саме тому історія літературної мови – це історія норми¹¹⁵.

¹¹² B. Walczak, *Geneza polskiego języka literackiego*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, 1994, nr 3(27), s. 39.

¹¹³ Ibidem, s. 40.

¹¹⁴ „Jedynym (a więc zarazem koniecznym i wystarczającym) warunkiem istnienia języka literackiego jest norma językowa. Pytanie o czas powstania języka literackiego jest więc pytaniem o czas pojawienia się normy językowej”, w: B. Walczak, *Geneza polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 41; S. Urbańczyk, *W sprawie polskiego języka literackiego. 1. O dawności dialektu kulturalnego*, „Język Polski”, 1950, z. 3, s. 97–109.

¹¹⁵ „Выражение ‘литературный язык’, таким образом, означает по своему исходному смыслу язык книжный, т. е. нормированный, связанный с грамотностью, с книжным учением. Литературный язык связан при этом со специальной книжной нормой. Тем самым, история литературного языка – это история нормы”, в: Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, изд. 3-е, испр. и доп., Москва 2002, с. 7–8.

Підсумовуючи зазначене вище, тезу про те, що **постання літературної мови треба пов'язувати з появою першої мовної норми, засвідченої в оригінальних писемних пам'ятках різних жанрів та стилів (найдавніших княжих грамотах, написах-графіті на стінах храмів та на інших предметах; приписках писців на книгах; текстах церковнослов'янської мови української редакції), беремо за основу подальшого дослідження початку української літературної мови.** У контексті студій щодо походження літературно-писемних мов східних слов'ян маємо також пам'ятати про особливості умов розвитку культури на різних слов'янських теренах – *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Latina*.

3.2. Тексти церковнослов'янською мовою як джерело для дослідження початків української літературної мови: російський і український контексти

Тоді як російські вчені без найменшого сумніву стверджували, що, наприклад, „російською літературною мовою була церковнослов'янська мова”¹¹⁶, в українській і білоруській медієвістиці незаслужено мало уваги приділялося важливості найдавніших церковнослов'янських текстів для дослідження постання східнослов'янських літературних мов¹¹⁷. Наголошуємо на застереженнях Любомира Белея щодо нехтування багатьма українськими медієвістами матеріалами церковнослов'янської писемности:

Зважаючи на давність старослов'янської мови та на її південнослов'янське походження, її елементи часто позначені печаттю чужомовности. Українські інтелектуали не змогли визначити оптимальне місце та окреслити роль старослов'янської писемности

¹¹⁶ „Русским литературным языком средневековья был язык церковнославянский”, в: В. Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка*, Москва 1982, с. 10; пор. іще: Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI—XVII вв.)*, Будапешт 1988, с. 18, 25.

¹¹⁷ Упродовж останніх десятиліть відзначимо в цьому річизі дослідження Любомира Белея „Не минаючи ані титли...” (Л. Белей, *Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови*, Київ 2015); Олександра Білих „Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування” (О. Білих, *Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування*, дис. ... д-ра філол. наук, Кропивницький 2019); Інни Царалунги „Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.” (І. Царалунга, *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.*, Хмельницький 2017); Марії Скаб „Церковнослов'янська мова української редакції” (М. Скаб, *Церковнослов'янська мова української редакції: посібник*, Чернівці 2020).

в українській культурі, зокрема в новій українській літературній мові [виділення наше – Й. Г., В. М.] та новій українській літературі, їм не вдалося вибудувати дієву стратегію інкорпорації окремих старослов'янізмів, церковнослов'янської мови української редакції, а також старослов'янської писемности загалом у лоно сучасної української культури¹¹⁸.

Водночас ми не можемо сказати, що українські науковці не робили спроб синтетичного підходу до церковнослов'янізмів у контексті творення сучасної української літературної мови на живомовній основі – і це зрозуміло, адже і в Івана Котляревського, і в Тараса Шевченка, і в Пантелеймона Куліша цієї лексики дуже багато¹¹⁹.

Аналізуючи фонетичні, морфологічні, лексичні чи синтаксичні риси, які інтерпретуються в контексті пошуку слідів вимови предків сучасних українців, дослідники встановлювали передовсім витоки національної мови (мовної структури). Для потрактування ж початків літературно-писемної мови використовували насамперед оригінальні світські тексти¹²⁰. Саме брак таких оригінальних (не пізніших копій) пам'яток найдавнішого писемного періоду був і залишається основним фактором стримування для істориків мови, щоб уважати XI–XIII ст. початковим етапом становлення української літературної мови. Звичайно, ми не заперечуємо ролі та значення досліджень у такому напрямку, однак за такого підходу на узбіччі становлення української писемности загалом та української літературної мови зокрема лишається цілий материк пам'яток, який від XI ст. був органічно вплетений в українську культуру. У контексті ж функціонування церковнослов'янської мови у східних слов'ян варто наголосити ще й на інших факторах, пов'язаних із культурно-суспільним життям Руси та – ширше – Центрально-Східної Європи X–XIV ст.

По-перше, мовна ситуація в слов'янських країнах *Slavia Latina* (Польща, Чехія) і *Slavia Orthodoxa* (Україна, Білорусь, Росія) відрізнялася, оскільки

¹¹⁸ Л. Белей, *Не минаючи ані титли...*, *op. cit.*, с. 10.

¹¹⁹ Зауважимо тут, що на початках пошуків шляхів розвою сучасної української літературної мови особливо привертає увагу постать Пантелеймона Куліша з його ідеєю збереження в цій утвердженій на народній основі українській мові надбання мовного минулого українців, яке він називав *староруциною*. На це вказує у своїй монографії про мовну програму Куліша дослідник Андрій Даниленко: „Тож для українців тепер найслухніша пора повернути назад те, що позичили й ніколи не повернули росіяни, «не вважаючи на те, що господарство вав на нашому добрі Пушкінъ и инши», – писав Куліш до Григорія Галагана, і ось задля чого він «переложивъ по нашому перву писню Чайльда Гарольда такъ, мовъ и на свити нема моськовскои речи, а есть тилько англійска да наша»”, див.: А. Даниленко, *Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови*, пер. з англ. П. Тарашук, Київ 2023, с. 323.

¹²⁰ В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, *op. cit.*, с. 698–699.

латина і церковнослов'янська займали різні позиції у свідомості носіїв. Латина була взагалі незрозумілою для західних слов'ян (ї сприймалася абсолютно чужою), її опанування вимагало спеціальних мовних студій; церковнослов'янська мова була відносно зрозумілою і загалом абсолютно чужою не сприймалася. Тобто церковнослов'янщина для освічених русинів-українців, білорусів та росіян не була настільки чужою і несприйнятною, як, наприклад, латина для поляків та чехів¹²¹. Тому латинський текст для чеха чи поляка не був і не міг бути їхнім власним, хоч би скільки помилок вони робили щодо місцевих чеських чи польських розмовних елементів. **Предки теперішніх українців, своєю чергою, хоч і не сприймали текстів церковнослов'янською мовою цілком своїми, але щонайменше не визнавали їх і як цілком чужі.**

Певна штучність, відірваність від мовної дійсності завжди була і є рисою літературних мов, яка в силу культурних умов на землях *Slavia Orthodoxa* особливо виразно простежується в усьому процесі формування норми української літературної мови¹²². Водночас, одвічна тенденція до економії мови, поєднана в українській мові з прагненням наблизити писемність до мови „живої”, спонукала прагнення до ще більшого „освоєння” церковнослов'янської мови, а отже, втручання в її систему з метою наближення до своєї мови предків нинішніх білорусів, росіян та українців. Тож, зважаючи на те, що відображення окремих ознак має послідовний і тривалий характер, уважаємо виправданим аналіз церковнослов'янських текстів у контексті дослідження розвитку норм літературних мов цих народів. Іншими словами, **церковнослов'янські тексти білоруської, російської та української редакцій служать нам не лише джерелом знань про місцеву вимову того періоду, але й джерелом для дослідження формування літературних мов, у нашій праці – конкретно української.**

По-друге, в Русь-Україну, невдовзі після прийняття християнства, тобто за князювання Володимира та Ярослава, великим потоком почали надходити книги, підтримуючи процес християнізації. Ті тексти походили не з єдиного центру книгописання, наприклад Східної Болгарії, але з різних – Моравії, Паннонії, Македонії. Зауважимо, що ці тексти були як кириличні, так і глаголичні. Саме це різноманіття церковнослов'янських ізводів/редакцій книг, що потрапляли в Русь-Україну, допомогло усвідомити можливості,

¹²¹ Наприклад, І. Огієнко твердив, що українська початкова літературна мова, мова церковна болгарська, не була для предків сучасних українців мовою зовсім чужою, – її добре розуміли, див.: І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, оп. cit., с. 87, пор. іще: Г. Хабургаєв, *Старославянський – церковнославянський – русський літературний*, в: *Історія російського мови в древнійший період*, Москва 1984, с. 12.

¹²² J. Getka, *U progu modernizacji...*, оп. cit., s. 277.

які дає письменство в контексті мовно-культурної диференціації, а відтак це стало вагомим стимулом для випрацювання своєї особливої норми, яка мала б постати *над* іншими, різними мовно-орфографічними нормами рукописів різних редакцій. Це було необхідним для опанування хаосу, який міг настати, якби письменство Русі регулювалося винятково внутрішніми відчуттями писців. Зрозуміло, що на початку XI ст. така культурна експансія могла бути спрямована передовсім до княжої резиденції, стольного града Русі – Києва. Певна річ, ми не виключаємо факту, що ці книги могли з'явитися в інших місцях Русі, скажімо на Закарпатті, в Володимирі (Волинському) чи в Новгороді. Першим таким центром руської книжності став Київ, княжа й митрополича резиденція. Саме в київських скрипторіях – великокняжому й митрополичому – місцеві, передовсім київські, писці, навчаючися грамоті, формували перші руські писемні норми, обробляючи різні ізводи (болгарський, македонський, сербський, моравський) та різні писемні (глаголичну й кириличну) системи тієї церковнослов'янської мови, яка потрапила в Русь¹²³. Тобто **передовсім у Києві на початках становлення руської книжної рукописної писемної культури формувався основний корпус зразкових текстів книжної (церковнослов'янської) мови. Саме на ці київські, назвемо їх першотекстові, писемні зразки – Остромирове Євангеліє, два Святославових збірники, Архангельське Євангеліє, „Пандекти” Антіоха, Мстиславове Євангеліє, Юрійське Євангеліє, Христинопільський Апостол та ін. – так чи інак в подальшій практиці були орієнтовані інші писці з різних теренів Русі.**

Отже, першою писемною руською нормою є київська (тому її логічно називати українською), яку в літературі на цю тему називають південно-руською, або просто українською, редакцією церковнослов'янської мови. Із часом з'являється і традиція північноруської писемності – новгородська, що характеризується своїми місцевими особливостями. Проте це не заважає славістам і сьогодні формувати про найдавнішу писемність Русі судження, які співзвучні з висновками колишньої російської науки (царської), пізніше радянської та сучасної російської, що постала не стільки з поточного стану знань, скільки на вимогу політичного запиту. Виходячи з наявності класичного набору кількох ознак, спільних для всіх східнослов'янських мов, навіть сьогодні російські гуманітаристи стверджують, що спільна руська писемність існувала аж до XV століття! Це не має нічого спільного з реальним станом речей, але як не парадоксально, ці судження постульовані і в сучасній російській медієвістиці. Доводячи існування єдиної спільної мови, вони при цьому вказують на наявність локальних відмінностей – тобто в писарській

¹²³ В. Живов, *История языка русской письменности*, *op. cit.*, с. 95–97.

практиці русинів було намагання відобразити місцеву норму вже на початку розвитку давньої писемності:

Незважаючи на деякі регіональні відмінності (наприклад, відображення „цокання” в новгородських пам'ятках), більшість церковнослов'янських пам'яток, створених на величезній східнослов'янській території, характеризується єдністю мовних норм¹²⁴.

Якщо ми уважно проаналізуємо подібні твердження, то виявимо, що ця констатація має суперечливий характер. Логіка й наукова чесність підказують розглядати процес поширення норми на землях Руси таким чином: місцеві книжники вносили риси місцевої вимови в найдавнішу писемність Руси, на Київщині, тобто у княжій і митрополичій столиці. З часом ця київська (українська) писемність поширилася на інші терени Русі: Сіверщину, Галичину, Волинь, Новгородську, Полоцьку та Смоленську землі, і пізніше також на Залісся (Суздаль, Ростов). Природно, що в цих специфічних районах київська писемна норма зазнавала змін у бік мовлення місцевих книжників, які свідомо чи несвідомо вносили в текст специфіку свого мовлення. Ми залишаємо несвідомо внесені зміни за межами сфери нашого інтересу як свідчення певних тенденцій і вторинних явищ, і не розглядаємо їх як елемент нормотворчого процесу. Свідомо внесені зміни, про що свідчить збільшення їх кількості в горизонтальній (просторовій) та вертикальній (часовій) площині (тобто послідовне з наростанням кількості в наступних текстах), дозволили з часом виокремити конкретні „редакції/школи” руської писемності. Після київської редакції (південноруської, української) почали з'являтися інші: новгородсько-псковська (новгородська традиція через історико-політичну ситуацію та підкорення Новгороду Москвою остаточно припинилася приблизно в XIV–XV ст.), галицько-волинська, пізніше – полоцько-смоленська (білоруська) й московська (російська).

Важливо зазначити, що діяльність південноруських книжників у прагненні відобразити говіркові особливості та готовність порушити правила церковнослов'янського правопису, напевно були високо поціновані тогочасними реципієнтами, але водночас затьмарили розуміння процесу формування української норми. Виразність і якість засвідчених особливостей галицько-волинських говірок у пам'ятках XII–XIII століть затінили вже утверджену впродовж півтора століття давню київську традицію. Віднайдення галицько-волинських

¹²⁴ „Несмотря на определённые региональные различия (например, отражение цоканья в новгородских памятниках), большинство церковнославянских памятников, написанных на обширной восточнославянской территории, характеризуется единством лингвистических норм”, в: А. Супрун, А. Молдован, *Старославянский и церковнославянский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки...*, оп. cit., с. 40.

рукописів (Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р., Галицько-Волинське Євангеліє кінця XII ст., Октоїх Віденський XIII ст., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст., „Успенський збірник” (кін. XII ст. – початку XIII ст.), „Виголексинський збірник” XII ст., Луцький Псалтир 1384 р., Лавришівське Євангеліє XIV ст. та десятки інших пам’яток) із чітко вираженою редакцією церковнослов’янської мови, змусило російських та радянських істориків мови (зокрема Алексея Соболевського, Алексея Шахматова, Ніколая Дурново) визнати існування „окремого галицько-волинського наріччя давньоруської мови”.

Парадоксально, але ті самі спостереження щодо мовної виразності галицько-волинських текстів дали підстави політичним діячам, ідеологам панславізму та великоросіянізму на чолі з Михаїлом Погодіним у XIX ст. витворити дотепер живучий міт про „Київ – матір міст російських” („Киев – мать городов русских”), де споконвіку мешкали великороси (москвини), а малоросіяни (українці) прийшли лише після татаро-монгольської навали. Київські тексти, менш виразні в мовному плані, набагато краще підходили на роль „східнослов’янської” („общеславянской”), „загальноросійської” („общерусской”) або й просто – „російської” („русской”) редакції. Нікіта Толстой, між іншим, говорить про „церковнослов’янські пам’ятки російської редакції XI–XIII ст.” („церковнославянские памятники русской редакции XI–XIII вв.”)¹²⁵.

Схема створення цього міту була простою і не відрізнялася від сучасної методики: вона передбачає врахування фрагменту матеріалу, вирваного з контексту. Велике значення має соціокультурний і політичний контекст Руси XI ст. Відразу після смерті Ярослава Мудрого в 1054 році і створення низки навколишніх князівств Київська держава ослабла. Періодичні спроби врятувати колишню владу (наприклад, під час з’їзду в Любечі 1097 р., коли було вирішено скасувати принцип старшинства, або за правління Володимира Мономаха в 1113–1125 рр.) зазнали невдачі: поглиблення політичної, економічної та культурної кризи призвело до появи нових сильних центрів, що успадкували київську традицію. Безпосередніми продовжувачами цієї традиції можна вважати насамперед Перемишльсько-Теребовлянське князівство, з якого згодом утворилося Галицьке (1140 р.), що від кінця XII ст. перебувало в союзі з Волинським князівством. Галицько-Волинське князівство (від 1253 р. – Королівство Руське), значення якого значно зросло після захоплення Києва татаро-монголами (1240), проіснувало до середини XIV ст.¹²⁶ Про його

¹²⁵ Н. Толстой, *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз*, *op. cit.*, с. 74.

¹²⁶ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. 3, poprawione i uzupełnione, Wrocław 2001, s. 44; H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006, s. 26.

ранг свідчило те, що галицько-волинські володарі від коронованого в 1253 році Данила I Галицького і до смерті його онука Юрія Львовича в 1309 році носили титул королів Руси¹²⁷. Незважаючи на проблеми, сильний політичний та економічний центр, яким свого часу було Галицько-Волинське королівство, безсумнівно перейняв і культурну традицію від Києва. Підтвердженням тому – тисячі переписаних (і написаних) до кінця XIV ст. на землях королівства книг, із яких близько сотні оригіналів, що зберігаються в архівах та бібліотеках усього світу.

Незважаючи на наведені історичні та культурні факти, у науковому дискурсі впродовж багатьох століть панував політичний наратив: у подальшій слов'янській практиці галицько-волинські тексти, мовно виразні, визнавали пам'ятками української мови, а всі київські тексти від XI ст., тобто більш ранні тексти, перші, а відтак – природно – більш консервативні щодо відображення мовних особливостей, уважалися спорідненими з російською, великоруською та московською традиціями, ставши каноном пам'яток церковнослов'янської мови згаданої „східнослов'янської”, „загальноросійської” або – як ми зазначали вище – просто „російської” редакцій. Зараз вони є джерельною ілюстрацією найранішого періоду розвитку російської літературної мови. Цьому не заважає той факт, що перші згадки про саму Москву з'явилися через століття після написання київських текстів, а Московське князівство було створене майже через два століття.

Через ці очевидні недоліки ненаукову – оскільки вона не враховує складності мовних явищ і позамовних ситуацій – аргументацію російської (царської та радянської) науки, як і повторювану дотепер, не можна визнати достовірною.

У дослідженні початкового етапу становлення української літературної мови ми, однак, доходимо до постулату російської науки – як би парадоксально це не звучало в умовах описаного вище російського культурного імперіалізму – щодо визнання церковнослов'янської мови як найдавнішого етапу розвитку літературної мови. Водночас ми відкидаємо міти російської науки, які допускають зарахування до хрестоматій та словників російської мови текстів, написаних на українських землях, і вважаємо, що пам'ятки, створені у двох київських скрипторіях – княжому та лаврському – ще в XI ст., були найпершими текстами для дослідження розвитку норми української літературної мови. Аналіз цих текстів дозволить перевірити тезу про те, що стародавні книжники прагнули відобразити в них (текстах) особливості власної мови, що дає підстави для висновку про спробу створення норми.

¹²⁷ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011, s. 107.

Перш ніж перейти до аналізу пам'яток, підкреслимо, що роль церковнослов'янської мови у формуванні норми літературних мов східних слов'ян була різною. Якщо українська та білоруська літературні мови постали на місцевих діалектах, а церковнослов'янська мова була на узбіччі української та білоруської національної мовної традиції, то у випадку з російською все навпаки: церковнослов'янська стала основою літературної російської мови (див. ще схему плотогенезу на с. 50).

В обох випадках роль церковнослов'янської мови в процесі формування норми була незаперечною, але залежно від системи вона (церковнослов'янська) виконувала різні функції:

1) фундаментальна (основна) функція церковнослов'янської мови складається в процесі творення російської літературної мови: ми вважаємо церковнослов'янську мову джерелом творення російської літературної мови;

2) співтворча функція для української та білоруської мов, де рідна літературна мова формувалася на народнорозмовній основі, але під сильним впливом церковнослов'янщини¹²⁸.

Отже, маємо абсолютно різні шляхи розвитку літературних мов і розмовних стандартів, що є результатом різних культурних умов. Церковнослов'янська мова прийшла до Київської Русі в той час, коли та вже мала розвинений загальний код спілкування – русько-українську, русько-білоруську та русько-новгородську мови. Про існування розмовних стандартів того часу свідчать, серед іншого, записи на стінах Софії Київської, на берестяних грамотах, на монетах та інших предметах, про що ми вже згадували. Між тим, на момент утворення Московського князівства (1213 р.) його основу складало багатонаціональне населення, що використовувало різні етнолекти. Церковнослов'янська відігравала там кодифікаційну роль для розмовної мови. Отже, навіть до сьогодні в російських діалектах лишається багато церковнослов'янізмів. Згодом ця мова почала ставати все більш поширеною, що й призвело, зрештою, до витворення сучасного стандарту російської мови¹²⁹. Цей процес більш масштабно розпочався у XVIII ст. (Ломоносов і його теорія

¹²⁸ Пор. міркування Анни Мажуліс-Фридель щодо розвитку російської мови: А. Mażulis-Frydel, *Cerkiewizmy w rosyjskim języku literackim XIX i XX wieku. Porównawcza analiza leksykalno-stylistyczna na materiale prac N. M. Karamzina „Исторія Государства Россійскаго” і В. Д. Гриєкова „Киевская Русь”*, Kraków 2000, s. 12.

¹²⁹ B. Unbegaun, *Le russe littéraire est-il d'origine russe?*, „Revue des études slaves”, 1964, nr XLIV, s. 19–28; B. Unbegaun, *Язык русской литературы и проблемы его развития*, „Revue des études slaves”, 1968, t. 47, fascicule 1–4 *Communications de la délégation française au VIe Congrès international des slavistes (Prague 1968)*, s. 129–134, DOI: <https://doi.org/10.3406/slave.1968.1963>; Б. Унбегаун, *Историческая грамматика русского языка и ее задачи*, в: *Язык и человек*, Москва 1970, с. 267.

трьох стилів) і отримав розвиток лише в XIX ст. завдяки діяльності, серед інших, Пушкіна і Тютчева, тому про початок російської літературної мови варто говорити якщо не з XIX, то з середини XVIII ст. До XVIII ст. народно-розмовні елементи не проникали (або проникали незначною мірою) у тексти московської писемності. Це помічають не тільки дослідники літературної російської мови, а й спостерігачі з давніх часів, які знали мовну ситуацію в Московській державі з власного досвіду. Англійський вчений і дипломат, саксонець за походженням Генріх Вільгельм Людольф у вступі до своєї латиномовної російської граматики, виданої в Оксфорді (1696), відзначає очевидну двомовність росіян:

Точно так, як ніхто із росіян [у лат. тексті *Russos* с. 48 [IX] – Й. Г., В. М.] не може писати чи міркувати на наукові теми, не користуючись слов'янською мовою, так і навпаки в домашніх та інтимних бесідах не можна нікому обійтися засобами однієї слов'янської мови, тому що назви більшості звичних речей, уживаних у повсякденні, не трапляються в тих книгах, за якими навчаються слов'янській мові. Так у них і мовиться: говорити треба по-російськи, а писати по-слов'янськи. І більшість росіян, аби не виглядати неучами, пишуть слова не так, як вимовляють, а так, як вони повинні писатися за правилами слов'янської граматики, наприклад пишуть „сегодня” (*segodnia*), а вимовляють „севодни” (*sevodni*)¹³⁰.

Спостереження Г. Лудольфа про фактичну двомовність Московської держави кореспондуються зі спостереженнями дослідників російської ідеї та менталітету про особливий статус церковнослов'янської мови як мови „откровенной и непереваемой”, а отже недоторканої¹³¹. Тому розвиток розмовної мови та писемності в Московській державі був двоколіїним, паралельним, і в початковий період обидві системи не перетиналися. Крім того, розвиток літературної мови в Московській державі стимулювався ззовні, про що

¹³⁰ „Но точно так же, как никто из русских [у лат. тексті *Russos* с. 48 [IX] – Й. Г., В. М.] не может писать или рассуждать по научным вопросам, не пользуясь славянским языком, так и наоборот, в домашних и интимных беседах нельзя никому обойтись средствами одного славянского языка, потому что названия большинства обычных вещей, употребляемых в повседневной жизни, не встречаются в тех книгах, по каким изучаются славянскому языку. Так у них и говорится, что разговаривать надо по-русски, а писать по-славянски. И большинство русских, чтобы не казаться неучами, пишут слова не так как произносят, а так как они должны писаться по правилам славянской грамматики, напр. пишут «сегодня» (*segodnia*), а произносят «севодни» (*sevodni*)”, в: Г. В. Лудольф, *Русская грамматика, Оксфорд 1696*, переизд., пер., вступ. ст. и примеч. Б. Ларина, Ленинград 1937, с. 114, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/83984-ludolf-g-v-russkaya-grammatika-oksford-1696-l-1937-materialy-i-issledovaniya-po-istorii-russkogo-yazyka-1#mode/inspect/page/126/zoom/5>.

¹³¹ Поп.: *Mentalność rosyjska. Słownik*, A. Lazari (red.), Katowice 1995, s. 114–115; J. Getka, *U progu modernizacji...*, op. cit., s. 36.

свідчить її помітний розвиток під час так званого другого південнослов'янського впливу в XIV–XV ст. Наведені вище спостереження чудово пояснюють, чому іноді непросто розрізнити пам'ятки церковнослов'янської мови руських редакцій, наприклад XIV–XV ст.¹³² Мовна практика в Московській державі (існування фактично двох різних, невзаємопроникних систем – писемної та розмовної) відтак вплинула на дослідницьку практику: корпус старовинних текстів російської мови (власне з московських теренів) включає тексти, побудовані на нульовій аргументації: до російських дослідники зараховують пам'ятки, у яких відсутні очевидні українські та білоруські риси.

У випадку з білоруською та українською літературними мовами (новгородська, як ми писали вище, була знищена Московським князівством) процес був складнішим: обидва народи століттями самостійно виробляли писемну норму на прикладі церковнослов'янської мови як узірцевої. Можливо, через те, що давньоруські писці розуміли церковнослов'янську мову частково, вони вважали, що зможуть виробити писемну норму своєї мови, застосовавши її особливості до церковнослов'янського тексту. Ці спроби робилися від XI ст., але, очевидно, не повністю задовольняли писців. Починаючи від XIV та особливо від XV ст., з'являються пам'ятки церковнослов'янської мови, у яких книжники не лише відображали окремі говіркові фонетичні чи морфологічні особливості, а й по-своєму включали цілі фрагменти (навіть по кілька сторінок). Тут варто говорити про свідому діяльність книжника, який вніс свою русько-українську норму у структуру церковнослов'янської мови. Такі приклади є в Четві 1489 року:

Сл(в)о на рож(с)тво прѣбѣтна. вл(д)ѣца нашаѣа бѣа приснодѣвы мѣрна” (13 зв.–19 зв.): ставши по(д) дрѣвомъ дѣафнию. начала плачѹчи молити(с)... оузрѣла на дрѣве гнездо птичѣе. и почала силно плакатисѣ. а рекѹчи. оувы мнѣ бѣднѣи... охъ мнѣ бѣднѣи. кому сѣ могоу ровнати. птица(м) ли. но и тыи гнезда вѣють. и дѣтки плодѣть. о бѣда мнѣ вканныи грѣшнѣи (15); а какъ исполнилосѣ .Ѧ. м(с)цен. родила дѣна. оуспытала бабы. рекѹчи. што есми родила. и она рекла. жѣньскѣи полъ. и повивши баба. сѣтѹю преч(с)тѹю дѣвицѹ. положила оу леагальницѣ. и ка(к) исполнилисѣ денне // очистиласѣ дѣна. дала сесець свои w(т) персен сѣи дѣвицѣ. и нарекли има. еѣ сѣи мѣл(с)ти мѣна. и почала сѣта дѣвица рости дѣна wто дѣна. (16–16 зв.)¹³³.

Той факт, що порівняно велику кількість репрезентативних текстів з явними слідами місцевих діалектів можна знайти від XIV ст., дає підстави для тези про те, що походження національних літературних мов – білоруської та

¹³² Пор.: Н. Толстой, *Церковнославянский и русский*, op. cit., с. 75. Так звана третя хвиля південнослов'янського впливу була, вочевидь, іншим явищем, оскільки стосувалася впливів із боку південної Русі – Києва, а не південної слов'янщини – Балкан.

¹³³ В. Німчук, *Українська Четвя 1489 року*, Житомир 2015, с. 27.

української – було визнано лише в XIV ст. Ці теорії пропагували в радянський період, а потім некритично повторювали також історики мови з України¹³⁴ та Білорусі¹³⁵. Вище ми відзначали вже, що російські історики мови приду-мали спільний давньоруський період зі спільною для східних слов'ян літера-турно-писемною мовою¹³⁶. Ця мова – переважно церковнослов'янська – вва-жається в російській науці початком безперервного літературного розвитку російської мови, і за такого підходу – коло замикається.

¹³⁴ *Курс історії української літературної мови*, ред. І. Білодід, ор. cit., с. 14; П. Плющ, *Історія української літературної мови*, ор. cit., с. 135.

¹³⁵ Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, ор. cit., с. 55–56.

¹³⁶ А. Кожин, *Литературный язык Киевской Руси*, ор. cit., с. 6; А. Горшков, *Теория и история русского литературного языка*, ор. cit., с. 57.

4. У пошуках норми: риси української мови в найдавніших пам'ятках церковнослов'янської мови русько-української редакції

В історичному мовознавстві є доконаним твердження, що на підставі фонетичних і морфологічних, рідше лексичних, рис, відображених у пам'ятках, можна визначити мовну належність твору. Наприклад, попри певну кількість спільних українсько-білоруських рис, передовсім для білоруських текстів уже від XIV ст. властиві: поплутування *ѣ* та *е*: у *вєрє*; твердість *ц*: *конецъ*, *палецъ*; змішування *ч–ц*: *поцекать*, *оцицать*; наявність прикметникового, займенникового, числівникового закінчення *-ие*: *малые*, *великие*, *первые* та ін.¹³⁷; для українських: поплутування *ы – і*, що надалі призвело до нерозрізнення *е – и*; випадки написання *у* як на місці новозакритого *о*, так і на місці будь-якого *о*; поодинокі випадки „ікання” на місці **ѣ* (незалежно від позиції) та **е* в новозакритому складі (новий *ять*); відображення м'якої вимови *р*, *ц* та *шиплячих*; інфінітиви на *-ти*; написання форм складеного майбутнього часу, на зразок *ходитьиму* та ін.¹³⁸

Проте ці риси з'явилися не на порожньому місці в текстах XIV ст., а трапляються в текстах української редакції церковнослов'янської мови від XI ст., тож – як би парадоксально це не звучало – можуть бути придатні для дослідження розвитку норм української літературної мови. Спроби перших книжників відобразити місцеву рідну вимову висвітлили можливості та потенціал тогочасного розвитку писемності і, можливо, стали поштовхом для пізнішого, сміливішого втілення рис власної мови на письмі.

Дослідники вже звертали увагу на те, що церковнослов'янські тексти XI ст. відображають особливості української мови¹³⁹, про що йшлося вище.

¹³⁷ У. Анічэнка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, с. 22.

¹³⁸ В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006, с. 336.

¹³⁹ А. Крымскій, *Украинская грамматика...*, т. 1, с. 83–210; П. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, *ор. cit.*, с. 4–27; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, *ор. cit.*, с. 65–329,

Проте зараз поліпшена доступність до джерел (факсимільні видання, оцифровані копії текстів XI ст., відкриття архівів для роботи з оригіналами) дає змогу переглянути попередні „догми славістики” та вийти з циклу повторюваних старих тверджень.

Ці приклади виявлені переважно на фонетичному рівні, рідше на морфологічному чи лексичному. У контексті „слабо відображеної лексики” особливо хочемо підкреслити той факт, що російські історичні та етимологічні словники, наприклад („Словарь древнерусского языка” І. Срезневского /далі Срзн./, „Словарь русского языка XI–XVII вв.” /далі СлРЯ/, „Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.” /далі СДЯ/, „Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд” /далі ЭССЯ/¹⁴⁰, містять сотні лексем, датованих XI–XII ст., ілюстрованих лише прикладами з пам'яток з українських земель (Києва і Галицько-Волинської) і Новгорода, а від XIII ст. – із білоруських пам'яток. Наприклад, у видаваному від 1970-х років Академією наук СРСР „Этимологическом словаре славянских языков...” для підтвердження давності лексем наведено приклади з пам'яток фактично всіх слов'янських мов. Приклади з українських та білоруських давніх текстів подано зі скороченням *др. русск.* у списку скорочень мов і діалектів, а *др. укр.* та *др. блр.* узагалі відсутні. У російських лексиконах ілюстрації до словникових статей, взяті з московської (російської) писемности, датовано переважно XV–XVI ст. Ми не знайшли жодної словникової статті, у якій було б навпаки – тобто московські джерела були б хронологічно давнішими. Це означає, що **якби ми хотіли побудувати словник найдавнішої російської мови (навіть із церковнослов'янською лексикою) на основі вихідного матеріалу, створеного на землях Московської держави, у нас не було би підстав локалізувати його до XIV ст.** Цю проблему описуємо в частині аналізу лексики пам'яток.

Водночас дослідницька чесність вимагає від нас підкреслити, що на основі аналізу русько-українських текстів XI–XIV ст. не можна окреслити повної картини послідовно сформульованої правописної норми XI ст., тому це не наша мета. Передовсім указуємо на діалектні риси, що в подальшому визначили орфографічні тенденції в церковнослов'янських текстах, які з часом стали

Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, *op. cit.*; В. Німчук, *Походження української мови*, *op. cit.*, с. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, *op. cit.*

¹⁴⁰ І. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, репринтное издание, Москва 1989; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, *op. cit.*; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, *op. cit.*; *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 1–42, ред. О. Трубачев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021.

нормами української мови, а також – узусними для певних діалектів української мови. Такий напрямок дослідження дозволить відповісти на питання логічності/нелогічності долучення церковнослов'янських писемних пам'яток української редакції до вивчення історії української літературної мови. Переконані, що сам факт появи мовної риси і зростання кількості її фіксацій у наступних століттях є доказом намагань писців відображати вимовну норму рідної мови.

Особливо акцентуємо увагу на тому, що аналізуємо тексти, збережені в оригіналах, час (XI–XIV ст.) і місце (Київ, Галичина, Волинь) створення яких сумнівів у славістиці не викликають. Крім церковнослов'янських, долучаємо світські тексти, зокрема приклади з княжих грамот, покрайніх записів на сторінках церковних книг, написів-графіті Софійського собору в Києві, які датовані XI–XIV ст., також із написів на інших предметах.

Ілюстративний матеріал, доданий із інших джерел, допоможе краще зрозуміти вплив і масштаби аналізованих явищ, а також універсальність обговорюваних нормотворчих процесів не лише в літературі церковнослов'янською мовою, а й поза нею.

4.1. ФОНЕТИЧНИЙ РІВЕНЬ

4.1.1. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

4.1.1.1. Підсистема вокалізму

4.1.1.1.1. Повноголосся

Повноголосся найвиразніше й найпослідовніше виявлене саме в українських пам'ятках, хоч і властиве й білоруській мові та (на період функціонування як окремої лінгвоструктури – до поневолення москвинами) новгородському ідіому. Повноголосні сполуки на місці давніх **-tert-*, **-telt-*, **-tort-*, **-tolt-* наразі є нормою літературної української мови. У російській мові поряд із повноголосними дотепер мовним стандартом є численні неповноголосні сполуки, а повноголос привнесений із київської (української) та новгородської писемних традицій:

Навіть якщо частина таких утворень [неповноголосих написань – Й. Г., В. М.] російської мови виникла під впливом церковнослов'янської, все ж виглядає цілком імовірно, що тут маємо справу також із типовим для слов'янських мов явищем змішування,

перетину двох окремих самостійних лінгвістичних систем, конкретніше – з поширенням фонетичних взірців української мови на російську¹⁴¹.

Повноголосні сполуки засвідчені в українських пам'ятках від XI ст.

XI століття

ОЄ 1056–1057: *перегънжвъ* 294 зв., *володимиръ ... володимира* 294 зв., *въ новъгородѣ* 294 зв.;

Ізб. 1073: *вереди* 35 зв., *вередиши* 38, *короставыимъ* 49 зв., *полои* 63 зв., *въ полонѣ* 63 зв., *полоньникъ* 67 зв., *поръсате* 251, *серебро* 162, *черепл'я*¹⁴²;

Ізб. 1076: *оборонивъши* 33 зв., *вередѣ* 63, *соромаживоу взыти* 102, *законъ хоро- нити* 103, *боротисѣ* 107, *норовоу* 102, *доброноровинѣ* 103 зв., *борошынъмъ* 150 зв., *морозъ* 157, *золотъмъ* 271;

АЄ 1092: *берегоу* 31 зв., *оумерети* 95, *жеребинѣ* 108, *беремѣ* 139 зв.;

ПА XI: *черес* 21, *серебро* 24, *серебра ... серебра* 30;

ТЄ XI: *серебро* 3 зв., 4 зв.;

ЧудПс XI: *иштерева – иштерева матерыга* 97;

СГБ XI: *воротитъ сѣ*¹⁴³.

Подібні записи проникали й до інших текстів, пор. іще в „Синайському патерику” – *сторонникъ*, *оборотити*, *оумерети*¹⁴⁴, *толочи*¹⁴⁵. Про формування писемності з тенденцією до запису народної мови свідчать записи на стінах церкви св. Софії Київської з XI ст., пор.: *бѣлогородьскыи*¹⁴⁶. Ці записи нівелюють тези славістів про існування нібито двох традицій української писемності – старої (староукраїнської) та нової – сучасної української мови, створеної на основі народної традиції. Ні, від самого початку процес творення української мовної норми полягав у протистоянні елементів розмовної мови та правил церковнослов'янського письма – у різні періоди переваги набували різні елементи, що, зрештою, привело до формування літературної мови в тій формі, яку ми знаємо з творчості Івана Котляревського, пізніше – Тараса Шевченка чи Івана Франка.

¹⁴¹ О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських...*, *op. cit.*, с. 133.

¹⁴² Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, *op. cit.*, с. 130.

¹⁴³ *Ibidem*.

¹⁴⁴ З приводу трактування повноголосу у словах на зразок *умерети*, *жерети* та под. див. міркування Юрія Шевельова, які ми поділяємо: Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, *op. cit.*, 134–135.

¹⁴⁵ *Ibidem*, с. 130.

¹⁴⁶ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, *op. cit.*, с. 104.

ХІІ століття

- МЄ до 1117: вьсєволожю ... володимирю ... новъгородьскуюмоу... города 213;
 ГЄ 1144: серебрьникъ 58 зв., о жеребати 68, половъз 6, половелъ 29, солона 91 зв., жерети 3 зв., оумерети 2 зв.;
 ДЄ 1164: полокахоу 109 зв., оумеретвыа 254;
 ЖН ХІІ: въ чєрево ... ммороуи 6, посередѣ 12 зв., голодомъ 15, норови 26 зв., серебро 23, оумерети 15, пожерети 24 зв.;
 ХА ХІІ: волокоша 4, молока 141, ѿ молока 152, молоцѣ 264 зв., деревънихъ 256, оумерети 110, 182 зв.;
 ГВС ХІІ: полотьна 43 зв.; створи чєрежъные велико 99 зв.; смотрите воронъ 113 зв.; ѿ жеребець 145;
 ЖФС ХІІ: посередѣ 125 зв., 136 зв., воронацемъ 126 зв., незагорожено 131;
 ХутСл ХІІ: перенос. ... по переносѣ 3 зв., переноснаа 10;
 Усп. зб. ХІІ–ХІІІ: володимироу 8, всеволода 8 зв., золото 9 зв., позолотивъ 24, волость 16, дъвъма колодама 15, на головѣ 20 зв., оболость 24, паволокы 25 зв., завороломъ 25 зв., новъгородѣ 8 зв., вѣшегородоу 10 зв., вѣшегородѣ 19 зв., городъ 17, са воротилъ 10 зв., сторонѣ 16 зв., огородъникомъ 21, дороговѣжъ 21 зв., смородънъна 281 зв., простерети 9 зв., перенесли 24, передъ 13, берестину 15 зв., въ деревѣнѣ 20 зв., въ перѣславьскѣа оболость 24, серебрьмъ и золотъмъ 24 зв., чєресла 76 зв., чєресъ 129 зв., берегли 272 зв. та ін.;
 Уст ХІІ: вологы 243, перелетѣти 261, на стороноу 261, надпоправне пороздъноѣ – пороздъноѣ не^А 213.

Пор. ще в графіті СК 1104: володимиръ¹⁴⁷; у записі на стінах собору про купівлю Боянової землі (датований між 1086 та 1107) передъ¹⁴⁸; графіті другої чверті ХІІ ст. молодѣевичъ¹⁴⁹; Мстиславова грамота бл. 1130 р. володимиръ, всеволодоу, серебрьно, серебра¹⁵⁰; у написі на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича (до 1151 р.) володимирова, здоровье¹⁵¹; у графіті Михайлівської церкви ХІІ ст. золотникъ¹⁵², у „Троїцькому збірнику” кін. ХІІ – поч. ХІІІ ст. мережю 16 зв., въ паволоцѣ 11 зв., велєса 30.

¹⁴⁷ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської ХІ – початку ХVІІІ ст.: інформаційний потенціал джерела*, Київ 2014, с. 149.

¹⁴⁸ Ibidem, с. 151.

¹⁴⁹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (ХІ – початок ХVІІІ ст.)*, ч. IV Приділ архангела Михайла, Київ 2015, с. 120.

¹⁵⁰ *Історія української мови. Хрестоматія Х–ХІІІ ст.*, оп. cit., с. 172.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви (середина ХІІ – початок ХVІІІ ст.)*, Київ 2021, с. 207.

XIII століття

БЄ XII–XIII: полокахоу мръжа 22, полонени воудѣть 65, съволокъше 51 зв.;
 ЄЄ 1283: сволокоше 101, просторона врата 115 зв., череды 136, на передѣ 136;
 ПНик XIII: оуховолокъ 66, соломою 89 зв., поволокъ 90 зв.;
 ПЄС 1280: соломою 89 зв., поволокъ 90 зв.;
 ОрЄ XIII: колода ... клады 5(2).

Такі записи відомі й у графіті СК поч. XIII ст.: ѿ ворога¹⁵³, у Записі Йова (Ієва) бл. 1269 р. черезъ, володимѣра¹⁵⁴.

XIV століття

ВО (Ш) XIV: стережаху 52, ворогъ 108, перенесиньє 171, 176 зв., мѣъ бере-
 зозмъ 175, здоровъ 271;
 ЛврЄ XIV: полотъна 97, воронъ 201, середѣ 335, перенесѣные 362, возми деревѣ
 /тут деревьце/143;
 ЛПс 1384: передъ лицемъ 43 зв.;
 КПс 1397: передъ нимъ 195.

І в інших текстах цього століття виявляємо це явище, наприклад, у „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. волоса ... дерева ... переже ... берегъ ... головы¹⁵⁵.

4.1.1.2. Друге повноголосся

Явище, яке характеризує українську, новгородську та білоруську писемність загалом. Іноді в пам'ятках XII–XIII ст. замість звукосполучення *-ор*, *-ол*, *-ер*, *-ел*, що розвинулися з давніх **-ѡr-*, **-ѡl-*, **-ѡr-*, **-ѡl-* між приголосними, виступають звукосполучення *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле*. У ранніх текстах (XII–XIII ст.) ще не завжди в таких позиціях відображувано повністю вокалізовані повноголосні сполуки, траплялися різні поєднання *-оръ-*, *-оль-*, *-ерь-*, *-ѡре-*, *-ѡрь-*. Це так зване, за словами Олександра Потебні, „друге повноголосся”¹⁵⁶. Воно розвивалося тоді, коли сполучення [ѡр], [ѡл], [ѡр], [ѡл] стояли перед приголосними, за якими йшов зредукований у слабкій позиції. Прикладів таких слів в українській мові наразі небагато: *терен*, *толок*, *ополонка*, *колобаня*, але в найдавніших пам'ятках української писемності подібні написання траплялися дуже часто.

¹⁵³ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, *op. cit.*, с. 110.

¹⁵⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, *op. cit.*, с. 291.

¹⁵⁵ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, *op. cit.*, с. 331–333.

¹⁵⁶ А. Потебня, *К истории звуков русского языка*, Воронеж 1876, с. 90.

XI століття

ОЄ 1056–1057: вьрьвьно 59 зв., зьрьноу 237, вьрьхж 141; скъръбъи 50 зв., мълъва 198, дълъжънъи 155, дълъгъи 275;
 Изб. 1073: жьръти 160 зв., золобѣ 174 зв. /пор. зълобъи 203 зв./;
 Изб. 1076: мьрътва 115, вьръстъи 267 зв., пьрьси 229;
 ПА XI: пьрьвѣи 11, вьзорокомъ 246;
 СГБ XI: жьрьца 88 зв.;
 ЧудПс XI: жьрьцемъ 22;
 БПс XI: дьрьжавьна 7, вь дълъзготову 7;
 МінСл XI: обълъзкълъ са 3 зв., одьрьжимоу 14, дьрьзновениемъ 15.

XII століття

МЄ до 1117: жьрьчьскъинимъ 34, жьрьць 198 зв.;
 ГВЄ XII: оумьреть 36 зв., 68, 161 зв., жьрьчьскамъ 37, жьрець 103 зв., сьмерьтью 58, перьвѣи 68, сотьреть и 124 зв., ѿвержеши са 175 та ін., рідше ѿр: горъстью 86 зв. та ѿл: голыкомъ 87;
 ДЄ 1164: вьверъзѣте 95 зв., волъкъ 245 зв., волъси 253, молъныа 201 зв., мълънии 203, дълъжъникомъ 275, толъкноувъшю 148, померькнѣть 201 зв.;
 ЖН XII: сьдърьжю 4 зв., дьрьжа ѿашю 8 зв., ѿдърьжимомъ 9, жьрьцемъ 22 зв.;
 ЖФС XII: вьздърьжаніе 40 зв., дьрьжа 140 зв., дьрьзни 146, дълъго 65 зв.;
 ХутСл XII: долъжнокъ 2, перьсть 5;
 Усп. зб. XII–XIII: мьрътвѣца 4, пьрьстию 4, вьрьхоу 87 зв., вьрьста 236, одьръжашю са 74, тьръгъ 253, пълънъ 116, вълъкъ 117, 188 зв., мьрътвинъ 189, волоны 197, дологъ 279, мълонниа 329, дьрьжати 252, чьрьвь 333, чьрьницъ 231.

XIII століття

БЄ XII–XIII: толоци вь двьри 66 зв., мѣроу доброу натолюченоу 27;
 ЄЄ 1283: вьвережѣть 11, дерезанте 38 зв., вьѣде верехоу 68 зв., перестомъ 73 зв., чьревленоу 101; пьрьстѣнь 59 зв., вьрьхоу 96, померькошю 97 зв.; почьрьпшени 5, исперьва 26, перьвѣи 91, смьрьтью 78 зв., чьрьвленоу 95, мерътвыи 117, жьрътвоу 260 зв.; оумолъчитъ 41, долъжникомъ 62;
 ОрЄ XIII: тълъкноувъшю 66 зв. (1), толоци вь двьри 69 (1), померькнѣть 99 зв. (1), призва вълъхвы 130 зв.
 Також це явище засвідчене і в інших текстах XIII ст., пор. у Житії Сави Освяченого XIII ст.: чьреплема¹⁵⁷.

¹⁵⁷ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., ор. cit., с. 312.

XIV століття

ЛврЄ XIV: да оумолокнѣта 134 (пор. у ДЄ 1164: оумолѣкнѣта), скоропию (тут: про скорпию) 194;

КПс 1397: молонью 20 зв., молонья 105;

ЛЄ XIV: перьвѣи 16, одерьжимъ 16 зв.

Активно засвідчене в українській писемності й, мабуть, використовуване в мовленні явище з часом стало периферійним. Нормою стали лише деякі слова в українській мові, що відображають цей процес.

4.1.1.1.3. Початкові ро-, ло- із давніх *ort-, *olt-

В українській писемності від XI ст. засвідчено випадки написання *ро-*, *ло-* відповідно до давніх *ort-, *olt (*робота, розбійник, розум, розгадати, лікоть < локѣть>*), що з часом стали нормою української мови.

XI століття

РЕ XI: росташе — отроѣа же росташе 6 зв. б /пор. в ОЄ 1056–1056: отроѣа же растѣаше 265 зв./;

Ізб. 1073: розумѣти 125 зв., 126, розоумъ 240, розвоинникъ 212, ровъ 241, локѣтъ 266, лодина, роли ‘ріллі’¹⁵⁸;

ПА XI: розгнѣваѣтъ 187, роботъ 188.

Певне, традиції такого написання книжники взяли із живого мовлення, як то бачимо в написі-графіті на стіні Софійського собору в Києві про грім від 3 березня 1052 року: розъгръмѣл (са)¹⁵⁹.

XII століття

ХА XII: роженъ, лони ‘торік’¹⁶⁰;

ЖФС XII: розгѣнаша 74, розгѣдаѣмъ 112зв. зв., росхръптавъ са 129; лодиною 58 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: ростѣаше 27, локти 144.

XIII століття

БЄ XII–XIII: локоть єдинъ 47 зв.;

ПЄС 1280: нерозумнѣи 3.

¹⁵⁸ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 129.

¹⁵⁹ С. Висоцький, *Київська писемна школа X–XII ст.*, Львів–Київ–Нью-Йорк 1998, с. 134.

¹⁶⁰ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 129.

Подібні записи – звичне явище в давній українській писемності, про що свідчать і інші записи з цього століття: розвити в „Повчанні” Володимира Мономаха (Срзн.: III, 147), розвазати в „Руській Правді” (Срзн.: III, 150), у „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст.: на роззоуминє (Тр. зб. 41).

XIV століття

ЛврЄ XIV: локоть 201.

Пор. ще: робота в „Повісті врем'яних літ” за Лаврентіївським списком (Срзн.: III, 126), розглада ‘огляд’ в „Повісті врем'яних літ” (Срзн.: III, 151), розгладати в Житті Федора Студита (там само), роздумати, роздумувати в „Повісті врем'яних літ” (Срзн.: III, 153), розумъ в „Повісті врем'яних літ” (Срзн.: III, 160), розвхатися в „Повісті врем'яних літ” (Срзн.: III, 161).

4.1.1.1.4. Український ікавізм

4.1.1.1.4.1. Реалізація давнього *ě (ятя)

Наразі однією з найхарактерніших фонетичних ознак української мови з-поміж інших слов'янських є рефлексія *ě, *е, *о > [i], що в славистиці прийнято називати „ікавізмом”.

В українській мові етимологічний *ě дав різні рефлекси. Нормою літературної мови є реалізація [i] незалежно від позиції в слові¹⁶¹. Значно ширше розмаїття рефлексів *ě маємо в поліських (північноукраїнських) діалектах, до яких, найімовірніше, у минулому належали й говірки околиць Києва. Якість такого голосного залежала від наголосу. Під наголосом: **и** – 'ричка, 'билиї; **ê** – л'êс, пр'іст'рêт, мо'йê 'рук'і; **ê** зі вставним **й** після губних – в'йêра, тоб'йê; **ie** – д'іед, **ие** – 'риечка; у ненаголошеній позиції: **e** – де'док, бе'да, вед'ро¹⁶².

XI століття

Уже в найдавніших писемних текстах маємо підтвердження вияву таких рефлексів. Якщо у студіях істориків мови вказано поодинокі випадки

¹⁶¹ Пор.: Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, *op. cit.*, с. 48; Ф. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1979, с. 175; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, *op. cit.*, с. 270; *Сучасна українська літературна мова*, ред. А. Грищенко, Київ 1993, с. 49; М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматики української мови*, Київ 1980, с. 87.

¹⁶² *Атлас української мови*: у 3-х т., гол. ред. колегії І. Матвіяс, Київ 1984, т. I, с. 3–10; Київ 2001, т. III, ч. III, с. 62–63.

(наприклад, у відомих дослідженнях Михайла Жовтобрюха¹⁶³ та Юрія Шевельова¹⁶⁴ за XI–XII ст. наведено лише кілька прикладів), то повторний аналіз цих пам'яток дозволяє констатувати, що подібні явища (написання и на місці ѣ та ѣ на місці и) не варто трактувати лише як морфологічну аналогію чи звичайні помилки. Докладний аналіз київських рукописів дозволяє констатувати, що такі написання не були просто описками:

ОЄ 1056–1057: видите замість вѣдите 146, вѣдѣ замість видѣ 289 зв.;

Ізб. 1073: ниции 5, вѣ вѣри 17 зв., посмиавѣса 115, нимаѣ 142, видѣи 149, исцили 162, оутишениѣ 199 зв., разоуминиѣ 264, поплутування ѣ = и – вѣ кѣнѣстанѣтѣни градѣ ... вѣ кѣнѣстанѣтинѣ градѣ 23, о положѣнѣи ... о извѣрѣженѣи 24;

Ізб. 1076: не оплатати са 103 /пор. в Ізб. 1073 – оплатѣти, в „Пандектах” Никона Черногорця – оплатѣти са (СДЯ Срзн.: II, 684–685)/, вѣ мироу ‘помірно’ 237 зв., кѣи – волю кѣи творѣти 111, не косноуѣтѣса кѣи 245, поплутування ѣ = и – истинѣнѣи писаниѣ 2, излѣю 84;

АЄ 1092: ѣви (присл.) 98, о сѣси 126 зв., двѣ рѣзи 151 зв., видивѣше же народѣи 32, оудовѣи 79 зв. – оудовѣѣи 41 зв.; поплутування ѣ = и – прѣобрацѣши 24, прѣстоупѣлѣ 28 – пристоупѣлѣ 29 зв.;

ПА XI: виѣли – халдѣискѣи виѣли /тут від вѣѣти/ 2, поплутування ѣ = и – изволенѣи 33, казанѣи ... неказанѣѣи 88;

СГБ XI: сѣ стѣи 6 зв., поплутування ѣ = и – строѣнѣи 95 зв. /пор. ѣвлѣнѣи 95 зв./, доселѣ 34 – доселѣи 263;

ТЄ XI: видѣтѣ – видѣтѣ гласѣ его 1, де кореневѣи < ѣ, пор.: вѣдѣтѣ 35 зв.

ОЄ 1056–1057;

МінСл XI: поплутування ѣ = и – вѣ мѣжѣицѣи 3 зв., конѣѣнѣи 6, прѣвѣдѣнѣи – /тут привѣдѣнѣи/ отѣи пошѣи невѣдѣнѣи прѣвѣдѣнѣи обрѣѣтохомѣи 8;

БПс XI: мѣшѣи мои 1;

ЧудПс XI: крѣпѣици 36 зв., поплутування ѣ = и – питѣи ... пѣтѣи 82 зв., приложи 90 зв., прирѣчѣи 157 зв., вѣсѣхотѣи 18 зв. (нак. сп.), повелѣи 84 зв. (нак. сп.).

В українській писемній традиції в запозичених словах написання в фіналах на місці гр. -ει- віддавна збіглися з ятевим рефлексом -ѣй-, що відповідно графічно нерідко відображувалося як -ий (пор. в сучасній літературній мові *Мусій, Андрій*). Такі написання відомі в київському скрипторії від XI ст.: мѣси (Ізб. 1073: 83), до мѣси (Ізб. 1073: 176), андрѣи (Ізб. 1073: 261 зв.),

¹⁶³ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 239.

¹⁶⁴ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 260.

матѣна (Ізб. 1073: 262), мѣснимъ (4), маттѣина (ЧудПс XI:17 зв.). Писець РЄ виправив ь на и в дісприкметниковій формі 3. в. мн. стоащѣ > стоащи (РЄ XI: 16 зв. а–б). Виправлення майже не помітне в факсимільній копії пам'ятки, однак добре видно в оригіналі.

Також у Толстовському Псалтирі вЗвистите¹⁶⁵.

XII століття

МЄ до 1117: поплутування ѣ = и – никотерын 212 зв. – нѣкотерын 21,
никъгда 10 зв. – нѣкъгда 119;

ГЕ 1144: въ попелѣ¹⁶⁶ поплутування ѿ = и – о неповелѣнѣ 2, на кровѣ /пор.
ОЕ 1056–1057 въ крови 215/ 161;

Де 1164 соль земли 43, де в русько-українських редакціях переважала флексія -ѣ¹⁶⁷, поплутування ѣ = и – нікто 3 – нѣкто 68, никонѣ же 18 зв. – нѣкоѣ же 130, о назаранѣнѣ 4, да прѣдѣтъ 91, ослѣпѣ очи нѣхъ 31 зв.;

ХА XII: о чадѣ 255; поплутування ѿ = и – о помагании 53 – о подвижанъ-
нѣи 223;

ГВС XII: свѣдитѣль 175, въ комьрѣзи 145 зв., издають 143 зв., прѣидѣмъ 101;
поплутування ѣ = и – пролѣтъеся 43 зв., 95 зв., пролиетѣся 44; вашѣ
нозѣ 172 зв.; прѣрка ильѣ 220;

ЖН XII: побидилъ єси 9 зв.;

ЖФС XII: имѣниѣ ... имити 37, поплутування ѿ = и – помедьдѣвъ 155;

ХутСл XII: призираа 2 зв., единици 4аши 7, съвѣдитѣльствомъ 9, съвѣд-
тельствова 12;

Усп. зб. XII–XIII: поплутування Ѣ = и – монѣѣ 250 зв. – мѣусяю 178 зв.,
ніколи 10, 38, 125, 143, нѣколи 45 зв., 47 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: въ коринфи 158 зв., никто 192, свидатели 184 зв., трапля-
ются й численні поплутування букв ѣ та и – порѣваѣса 129 зв., моцѣ
твоѣи 150 зв., братѣ 170, въ лицѣ 241, въ лицѣ 288, невмѣстѣмаго 273,
во втѣчѣствѣ 207, во втѣчѣствѣи 207 зв.;

ПНик XIII: оуспивъ — пѣвниѣмъ оуспивъ 63, послѣди 71 зв.;

ХС XIII: СЪВѢДИТЕЛСТВОВА ... СЪВѢДѢТЕЛСТВОУЮТЕ 7 ЗВ., ВЪ ОУТРИИ 6 – ВЪ ОУТРѢИ
10 ЗВ.;

¹⁶⁵ І. Огієнко, *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків*, *op. cit.*, с. 164.

¹⁶⁶ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 260.

¹⁶⁷ А. Шахматов, *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957, с. 79.

ОрЄ XIII: соль земли 2, сѣвѣдитель 110, на сѣвѣдительство 26, 119 зв., сѣвѣдительство 92, а також плутання ѣ = и – на мосѣовѣ 100 зв. (2), мѣиси 7 зв., 23 зв., 126 зв., голѣндорѣхы 139 зв. пор. ще в Мстиславовім Євангелії: голѣндорѣхы 201 зв.;

ЄЄ 1283: во црѣтѣ 39, сѣвѣдитѣль 84, 92, сѣвѣдительство 2, 13 зв., 52, 64, ѣлкѣ никии 50 зв., на коупили 11, вѣ обитили 121 зв., заприти ѣмоу 39, пиниѣ 114 зв. поплутування ѣ = и – приже дуже багато написань, придѣ 54, придо 116 зв., прѣбнеси 33, прѣлѣпит са 39 зв., кѣ вдовицѣ 134, прѣ ѣлисиѣ 134 зв.

Пор. ще в графіті XII–XIII ст. на стінах Софії Київської: рабу николи¹⁶⁸; в „Пандектах” Никона Черногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника сѣвѣдительствоуѣмы¹⁶⁹, вѣ манастирьѣ ... вѣ манастири¹⁷⁰.

XIV століття

АБиб XIV: видѣти 3 зв., видѣныѣ 3 зв., за невидѣныѣ 36 /відп. до вѣдѣти/, по мирѣ /відп. до мѣрьѣ/ 23, сѣвѣдителя 27 зв., поплутування ѣ = и: вашѣ недостатки 24 зв.;

ПЄ XIV: сѣвѣдительство 1, во оутриѣ 5, поплутування ѣ = и – мѣисѣи 5 – мѣисѣи 7, тимѣфѣна 242, вѣ храмѣнѣ ... вѣ храмѣнѣ 211, дѣвици 248 – дѣвицѣ 249 /Р. в. одн./ та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: сѣон мѣѣница харѣтонѣ 244 зв., ѣлисавети /Д. в. одн./ – ѣлисавети же исполнисѣ вѣрѣма родити 255, поплутування ѣ = и – вѣкѣнѣтыѣ 246 /пор. у ЛЄ викѣнѣтыѣ 235/, придѣ товою 252;

ВО (III) XIV: вѣсѣхѣтѣвѣ 83 зв., ѣсѣхѣтѣвѣ бо 148, сѣвѣдительство 186, свѣраюцимѣ ‘звѣряючим’ 214 зв., онѣнѣ ильѣ 165 зв.;

ЛврЄ XIV: на купили 20 зв., оу прѣтвори 31, злишѣше 57, висѣтѣса 63, гришѣници 89 зв., заприти нак. сп. 92 зв., скоудѣлѣничи 151, майже безвинѣтково писар писав и-рефлекс у слові сѣвѣдѣтель та похідних 2, 5 зв., 12, 18 та ін. Також у пам’ятці виявлено численні поплутування ѣ = и – смѣрисѣ 45 зв., на тѣсѣцѣ 73, к фѣрѣсѣвѣмѣ 110, оу прѣтѣвѣрѣ ... оу прѣтѣвѣрѣ 149;

ЛПс 1384: стрѣлѣзѣ лоуѣкавий 158, поплутування ѣ = и – сѣлѣ твоѣѣ 63, о ѣи ... ѣ ѣѣ 157;

¹⁶⁸ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 85.

¹⁶⁹ Цитуємо за виданням: К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты)*, Москва 1998, с. 6.

¹⁷⁰ Ibidem, с. 7, 79.

МТ XIV: дѣши моѣи (<**mojejě*) Р. одн. 32, свой (<**svojě*) поклонѣша главѣ 41, свѣдѣтельство 7, свѣдѣтельствомъ 71 зв., свѣдѣтеля 99 зв., поплутування ѣ = и – съ всеми 66, со всѣми 71, о господѣ /М. одн. о господи/ 1, на вечерѣ /М. одн. на вечери/ 6;

ЛС XIV: миси /тут мѣхи/ 86, ники 152 зв., видѣше 103 зв.; сѣдоукии 157 зв., макавии 256;

КПС 1397: до ... земли 3 зв., ис темниці 195 зв., призовите 207 зв., посреди 187, 189, 216.

Такі ж рефлексі засвідчено в Апостолі XIV ст. № 40 (25): в києви, разви, приступникъ, види /аор. 3 ос. одн./, видивъ, въ ѣзыцихъ, всимъ¹⁷¹; в Апостолі XIV ст. (Толстовському): приобразуетеса, по мирѣ /мѣрѣ/, поплутування ѣ = и – въ телесѣ, о словесѣ¹⁷²; в списку „Пандектів” Никона Черногорця (1390-ті рр.) тѣрпити ... терпини¹⁷³; також і в світській писемності: свидци¹⁷⁴. Зазначимо, що такі *i*-рефлексі широко представлені в новгородській писемності, зокрема в берестяних грамотах: сѣби, твои, клить – № 266 XIV ст., рики, мни /тут мѣнѣ/ – № 99 XIV ст., миѣи, диду, нѣхлы, надѣисѣ – № 354 XIV ст., приѣхавъ, сином, на гѣмни, при сѣби, в миру – № 354 XIV ст.¹⁷⁵ Ці та інші (див. ще мовні риси в наступних підпунктах) паралелі щодо вживання новгородськими писцями очевидних українських особливостей безумовно свідчать про тривалі контакти і впливи руського півдня на новгородську писемність.

4.1.1.4.2. Український ікавізм. Реалізація *е (явище нового ятя)

Якщо поява нового звука [i] на місці ятя (**ě* > [i]) засвідчена вже в найдавніших писемних пам'ятках української мови, тобто від XI ст., то [i] на місці (**e* > [i]) в історичній славістиці прийнято пов'язувати з долею надкоротких (зредукованих) – існуванням та занепадом **ѣ**, **ь**. Наразі в українській мові вживання *i* на місці етимологічного **e* в новозакритому складі є нормою. Михайло Жовтобрюх та Юрій Шевельов перші вияви цієї зміни датують серединою XII ст.¹⁷⁶ Проте найдавніші приклади цього явища в українській

¹⁷¹ Древній славянській переводъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ исследования языка и текста славянского Апостола по рукописямъ XII–XV вв. Григорія Воскресенскаго, Москва 1879, с. 135.

¹⁷² Ibidem, с. 164.

¹⁷³ К. Максимович, Пандекты Никона Черногорца..., оп. cit., с. 97.

¹⁷⁴ М. Жовтобрюх, Фонетика, оп. cit., с. 241.

¹⁷⁵ Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, Правда про походження української мови, оп. cit., с. 48.

¹⁷⁶ М. Жовтобрюх, Фонетика, оп. cit., с. 197; Ю. Шевельов, Історична фонологія української мови, оп. cit., с. 389.

писемності виявлено від кінця XI ст., а в пам'ятках XII–XIV ст. таких прикладів уже сотні.

XI століття

Звернемо увагу на спостереження Р. Кривка про написання у південно-руській (українській) пам'ятці Бичківському Псалтирі, яка точно не датована, але багато дослідників схильні вважати часом її створення кін. XI – поч. XII ст., кількох написань із очевидними накресленнями літери ѣ „ять” на місці *е в новозакритому складі: о сѣмъ познахъ, по вѣси земли¹⁷⁷, а також глаголетъ, сугаснетъ¹⁷⁸. Подальші пошуки дослідника дозволили виявити такі написання ще у двох південноруських текстах: „Сказання церковне” та „Учительне Євангеліє” Константина Болгарського. Датування цих пам'яток має деякі розбіжності – від кін. XI до поч. XIII ст.: глаголетъся, о сѣмъ, жидѣтъ, зѣмное, свѣдѣтельства, на нѣмъже, възкръсновенъны, словѣсно, небѣсь-скомъ, о нѣмъже, по сѣмъже¹⁷⁹. Російські вчені вважають місцем створення цих текстів Київський скрипторій. Це дало підставу Р. Кривкові переглянути як появу явища „нового ятя” (не середина XII ст., а кінець XI), так і час занепаду зредукованих. Можливо, справді, є сенс переглянути хронологію цього характерного явища української писемності, якщо згадані пам'ятки таки датовані кінцем XI ст. Додамо, що і в „Пандектах” Антіоха, „Словах” Григорія Богослова також трапляються поодинокі приклади цієї зміни:

ПА: боудѣмъ – довьльни боудѣмъ 37 (пор. поньми бждемъ 153), добродѣтельна 147, ободѣль 152 зв.;

СГБ: спасѣніє 7 зв., аныгѣльскыа – аныгѣльскыа силы 134.

Маємо сумніви, що ці тексти написані в Київському скрипторії, адже точно датовані пам'ятки XI – поч. XII ст. – обидва „Ізборники”, Архангельське та Мстиславове Євангелія – не мають прикладів „нового ятя”. Не засвідчене це явище й у пізніших київських пам'ятках: Оршанське Євангеліє кін. XIII ст., Київський Псалтир 1397 р. Натомість у всіх галицько-волинських текстах від другої половини XII ст. прикладів „нового ятя” – сотні.

XII століття

ГЄ 1144: прѣдъ просвѣщѣньемъ 69;

¹⁷⁷ Р. Кривко, *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, op. cit., с. 47.

¹⁷⁸ М. Тюренкова, *Языковая вариативность и текстологическая стратификация ранне-древнерусской рукописи: древнейший список Учительного евангелия Константина, епископа Славянского (выпускная квалификационная работа)*, Москва 2015, с. 23.

¹⁷⁹ Р. Кривко, *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, op. cit., с. 52.

ДС 1164: камѣнь 14, 90, 157, ремѣнь 3 зв., мѣчъ 50 зв., пѣць 61, сѣдмъ 74, шѣсть 145; възнесѣные 32, знамѣные 56 зв., камѣные 25 зв., корѣные 58, зѣлые 60 зв.; дѣлатѣль 49, оучитѣль 50; въ нѣмъ 6, 22 зв., по нѣмъ 48, 58, о сѣмъ 24, на сѣмъ 76, въ всѣмъ 215, въ нѣи 78 зв., на нѣи 109, по всѣи 80; боудѣть (3 ос. одн.) 22 зв., 31, въздвигнѣть (3 ос. одн.) 55 зв., възмѣть (3 ос. одн.) 7, 67 зв., достаѣть (3 ос. одн.) 105 та ін.;

ХА XII: за моудѣныа 32 зв. /де ѣ на місці ѣ, пор. моуднѣ/;

ХутСл XII: хвалѣниа 3, смѣрѣниа 3, о сѣмъ 3 зв., 12 зв., штокрѣвѣниі 3 зв., словѣсноу 3 зв., вѣроуѣниі 4 зв., словословѣниі 4 зв., самѣмъ 5 зв., твоѣмъ 5 зв., тридѣнѣное погребѣниі 6 зв., въ зѣмныхъ 7 зв., гоуѣтѣльства 8 зв., во смѣрѣниі 12, прѣдложѣниі 12 зв., о нашѣмъ 12 зв., по перенесѣниі 14, възношѣниі 14 зв. та ін.;

ЖН XII: боудѣть кѣмоу /3 ос. одн./ 15 зв., 16 зв., жидѣть /3 ос. одн./ 2, начнѣть /3 ос. одн./ 4, 12 камѣниі ... камѣнь 28, знамѣниі 28 зв., пламѣнь 30, въ вѣзднѣ 31 зв., та ін.;

ЖФС XII: немѣтѣжнѣоу 33 зв., степѣнь 35, весѣлиі 42, степѣнь 35, вѣць 46, 56 зв., мѣчъ 113 зв., корѣнь 62 зв., камѣнь 144, сѣмотрѣниі 60 зв., плетѣниі 100 зв., погребѣниі 150, зѣмнѣи 51 зв., прикосновѣниі 109 зв., сѣмъ 51, 59 зв., избѣрѣть /3 ос. одн./ 121, навѣдѣть /3 ос. одн./ 140, п[р]инесѣть /3 ос. одн./ 161 зв. та ін.;

ГВС XII: шѣсть 8, 93 зв., шѣстью 6 зв., сѣмъ 139 зв., ремѣнь 3, камѣнь 12 зв., 23 зв., перстѣнь 144 зв.; весѣльє 216, оучѣные 17 зв., оучѣныа 58, ѿ пліновѣныа 26, помѣшлѣныа 30, 56 зв., въ вѣставлѣнє 30 зв., прѣдложѣныа 49 зв., ѿ сѣложѣныа 55, възскрѣшѣнью 68, явлѣные 79; по нѣмъ 43, 48, 50 зв., о нѣи 37 зв., въ вашѣмъ 18 зв., в вашѣи 47, въ вашѣмъ 127, въ моѣмъ 176 зв., твоѣмъ 199 зв., въ своѣмъ 77 зв. та ін.

Напис із виявами „нового ятя” маємо й у написі на білоруській святині – хресті Єфросинії Полоцької 1161 р.: камѣные, изнесѣть¹⁸⁰. Не виключаємо поширення цього явища як правописної звички далеко за межі Руси-України, що могло виявлятися в таких написаннях. Можливо, що для напису на хресті були долучені і безпосередньо русини-українці.

ХІІІ століття

БС XII–XIII: камѣнь 5, 71, 105 зв., 109 зв., 115 зв., сѣмъ 16 зв., шѣсть 59 зв., мѣчънѣимъ 65; сѣгрѣшѣниа 3 зв., хоуѣниа 3 зв., оставѣниа 3 зв., камѣниі 7 зв., въ рождѣниі 11, знамѣниі 13; прѣдатѣль 24 зв., дѣлатѣль 36,

¹⁸⁰ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, *op. cit.*, с. 197.

строитѣль 48, тажатѣль 77 зв., ѿ житѣль 86; по нѣмь 2, 8, о нѣмь 3 зв., 11, 28, въ нѣмь 5, 36 зв., въ пламени сѣмь 38, всѣмь срѣдцемь и всѣмь разоумомь 80 зв., въ родѣ сѣмь 102 та ін.;

ХЄ XIII: w нѣмь 5, на нѣи 70, оучитѣль 6 зв., дѣлатѣль 25, на знамѣныа 8, шѣсть по wициѣнию 8 зв., въскрѣшѣныа 9 зв., ѿпоуциѣниа 69 зв., нѣицѣте 10, камѣнь 11, 69 та ін.;

ПНик XIII: камѣнь 66 зв., корѣнь 71, зѣлиа 71 зв., вѣць 72 зв., wдѣжь 89; ѿ възоушѣниа 54 зв., поставѣниа 55, възображѣныа 55, неоуправѣниа 57, оумилѣниа 59, до ѿпоуциѣниа. и въ сѣмь прѣчащѣнии 63 зв., прѣстоуплѣниа 64 зв., идолослужѣниа 82 зв., крашѣниа телѣсноа 90; вѣчѣрнихъ 55, вѣчѣрнаа 57 зв., кѣлью 60, небѣсноа 72 зв., къ ... зѣмнѣи 82 зв.; зазира-тѣль ... смотритѣль 66, ревнитѣль 72 зв.; о сѣмь 61 зв., о нѣмьже 64, въ чюжьмъ 63 зв. та ін.;

ВО (I–II) XIII: камѣнь 174 зв., камѣниа 9 зв., камѣниемь 210 зв., 177 зв., молѣниа 128, въ пѣць 158, сѣмь вѣсѣ 175 зв., словѣсноа 250, шѣсть 206 зв., мѣчъ 214, матѣрь 237, силѣ твоѣи 29 зв., по своѣи воли 155 зв. w твоѣмь 216, по своѣмь 225 зв., въ нѣи 205, въ нѣмь 214, w сѣмь /про це/ 216 зв., умьр-циѣниа 1, wбновѣниа 4 зв., хвалѣниа 30, помышлѣниа 34 зв., погрѣбѣниемь 55, въскрѣсѣниа 60, вѣсѣниа 68 зв., заступѣниа 94 зв., утѣ-ниа 127, повелѣниемь 167 зв., учѣниа 265 зв., на обновѣныа 277 зв., вседержитѣль 195 зв., наказатѣль 203, дѣлатѣль 214 зв. та ін.;

ЄЄ 1283: камѣнь 8 зв., 75 зв., 98 зв., камѣныа 102, wициѣныа 4 зв., помышлѣныемь 53, явлѣныа 51, въ рожѣниа 125, оучитѣль 3 зв., 38 зв., 43, дѣлатѣль 25 зв., оутѣшитѣль 26 зв., црѣ зѣмниа 38 зв., на стоудѣниа 14 зв., трѣтьюю 55, пѣць 68, небѣсноа 108, в нѣмь 12 зв., 15, 26, 42, w нѣи 48 зв., въ сѣмь 22, w сѣмь 11 зв., 16, 20 та ін.;

ПЄС 1280: оутѣшѣныа 2, молѣныа 2, повчѣныа 2, явлѣныа 3, просвѣщѣныа 5 зв., рѣчѣныа 20 зв., хожѣныемь 21, оутвѣржѣныа 22 зв., ополчѣныа 36 зв., оукрашѣниемь 88 зв., въ кѣльи 23 зв., таковыхъ wдѣжь 89, вѣць 93, телѣснымъ 4, зѣмльнымъ 26, вѣчѣрнихъ 55, колѣсниа 73, трѣпѣть 74, w сѣмь 75 та ін.

Також і в графіті XII – початку XIII ст. Софії Київської бѣловѣжъсѣкъи¹⁸¹. Про вимову [i] на місці нового ятя свідчать поодинокі написання з графемою *и*.

ЄЄ1283: w оучинѣи 47, 73, прѣ[же сѣ]ложиниа 90 зв., в моиь 80 зв., въ своиь 134.

¹⁸¹ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, Київ 2014, op. cit., с. 229.

Дуже промовистим є приклад „ікальної” вимови в написанні слова *сзгрѣшєнїє* у ВО (І–ІІ) XIII на 22 аркуші, де в оригіналі чітко видно виправлення (и>є) *сзгрѣш(и>є)нїє*.

XIV століття

АБиб XIV: *оусоужѣныє* 1, *блѡужѣныа* 1 зв., *оутѣшѣныє* 9 зв., *соужѣныє* 18 зв., *во вѣѣны* 4, *гавлѣныє* 10 зв., *камѣныє* 11 зв., *стѣблыє* 11 зв., *вєѣблыє* 35, *вѣщѣ* 6 зв., *мѣѣѣ* 7, *казатѣль* 29 зв., *стрѡитѣль* 29 зв., *тажѣѣѣ* 16 зв.; *вз вашѣмь* 1 зв. /пор. іще: *о вашимь* 26/, *вз своѣмь* 3 та ін.;

ПС XIV: *знамѣннїй* 6, *камѣнь* 16, *вєѣблыє* 254, *оучитѣль* 129, *пантелѣймона* 213; *вз сѣмь* 129, *о нѣмь* 132, *вз вашѣмь* 214, *о моѣмь* 230 та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: *вздвижѣныємь* 243 зв., *прѣставлѣныє* 245 зв., *вѣѣнтѣа* 246, *повелѣныє* 247 зв. та ін.;

ЛврЄ XIV: *рємѣнь* 7, *шѣстьюдєсѣть* 68, *сѣдмь* 82, *младѣньцємь* 54, *на нѣмь* 16 зв., *в вашѣмь* 24 зв., *вз моѣмь* 62, *оучѣныє* 23 зв., *помышлѣныє* 36 зв., *камѣныємь* 131 та ін.;

ВО (III) XIV: *закѡлѣныє*, *погрєбѣныє* 4 зв., *вѣблыю* 4 зв., 15, *вз своѣмь* 5, *з зѣмль* 5 зв., *о твоѣмь* 6, 179 зв., *але твоимь* О. в. 192, *на моѣмь* 189 зв., *вѣѣшѣныємь* 13 зв., *вѡскрѣсѣныє* 14 зв., *избавитѣль* 14 зв., *неиздрєчѣбно* 15, *камѣнь* 15 зв., 23 зв., 80, 243 зв., *камѣныємь* 167, *вєѣблыа* 24, 83 зв. та ін.;

ЛПС 1384: *камѣнь* 104, *корѣныє* 109 зв., *смѣрѣныє* 32, *зѡцититѣль* 91 та ін.;

ЛЄ XIV: *вз коупѣль* 16 зв., *аньгѣлѣ* 32, *камѣныємь* 187, *погрєбѣныє* 197 зв., *вєѣблыє* 253 зв., *изъбавлѣныє* 182 зв., *поклонѣныє* 229 зв. та ін.

У світських пам'ятках XIV–XV ст. написання з такими рефlekсами також широко відомі: *при нѣмь* (ССУМ: II, 86), *оутвєржѣныє* (ССУМ: II, 558), *шѣстьдєсѣть* (ССУМ: II, 558).

4.1.1.1.4.3. Український ікавізм. Реалізація *o

Шлях етимологічного *o в напрямку до витворення [i] був значно довший, ніж *e до [i]. Перші ознаки зміни *o в новозакритих складах після занепаду зредукованих проявилися в написаннях графом *oo*, *y*, *ow*: *воовьца*, *воовьчиухъ* (Галицьке Євангеліє 1266–1301), *воо(тц)а* (Полікарпове Євангеліє 1307)¹⁸².

¹⁸² Пор.: Ф. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, ор. cit., с. 222; Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, ор. cit., с. 408; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, ор. cit., с. 180.

XII століття

ГВЄ XII: вѣ вечерѣ соубоутнѣи 193.

XIII століття

ОрЄ XIII: роужьствоу же бѣвъшю природоу 15 зв. (2).

XIV століття

У низці пам'яток засвідчуємо стійку тенденцію написання омеги *w* в новозакритому складі, що може свідчити про спробу передати писцями своєрідну артикуляцію нового звука, який відрізнявся від *o*:

АБиб XIV: свовѣдъ 2 зв., стрѣино 3, коумірѣмъ 3 зв., кѣнци вѣкѣмъ двѣдоша 5, бѣйса 7 та ін.;

ВО (III) XIV: мѣи 5, нѣздрыю 6, кѣнца 8 зв., безакѣныѣ 9, живѣт 12 зв., лѣвца 52, бѣгъ 53 зв., дарѣвѣ 75, плѣдъ 92, рѣвѣ 268, пѣднѣжью 270 зв. та ін. Особливо виразно простежуємо це у словах із кількома *o*: потѣмъ 5, достѣино 82 зв., березозѣлѣ 175, потѣкѣ 232 зв., за вѣкѣ 266 та ін. Такі ж само написання знаходимо і в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. вѣлѣ ... кѣнѣ ... їнѣрѣгѣ ... пѣ¹⁸³;

ЛврЄ XIV: пристаѣлѣниѣ доуѣвѣнѣмъ 103.

У ВО (III) XIV засвідчено лексему *озѣрноѣ* – зими *рѣ^а озѣрноѣ* 173 зв. Давній прикметник *озорный* ‘грубий’ в українській та білоруській мовах набутокм не став (слово відсутнє і в білоруському, і в українському історичних словниках), утвердившись лише в російській мові, де відзначено найдавнішу фіксацію номена в проміжку між 1496–1504 рр. (Срзн.: т. II, 636; СлРЯ: вип. 12, 313). Проте, як бачимо, цей ад’єктив був віддавна у вжитку русинів-українців і, мабуть, мав дещо іншу семантику – ‘суворий’. Якщо в написанні маємо не звичайнісіньку описку, то наведена лексема може більше зацікавити істориків мови в контексті появи українського ікавізму. Найімовірніше, що кореневий *ѣ* у цьому слові написано на місці **o* в новозакритому складі (Фасмер: т. III, 126). Єдине застереження, що писець міг цей *ѣ* накреслити за аналогією до форм *озѣро*, *озѣры*, які засвідчено в староукраїнських пам’ятках XV ст. (ССУМ XIV–XV: II, 77), тож не виключаємо й раніших подібних написань.

Не просто однозначно прокоментувати у ЛврЄ XIV написання займенників: ни *умѣти* бо по *тѣмъ* можуть 107 зв. (пор.: МЄ до 1117: по *томъ* 97 зв., ДЄ 1164: по *томъ* 149 зв., БЄ XII–XIII: по *томъ* 63 зв.); *гѣла мѣри своѣи жено се сѣѣ твои потѣмъ же гѣла вѣенику Місяцеслів за 8 травня* ЛврЄ XIV 178 зв.

¹⁸³ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 330.

(пор.: МЄ до 1117: по томъ 196, ДЄ 1164: – цей фрагмент відсутній, ЄЄ 1283: по том 133, ЛЄ XIV: по томъ 251 зв.). У відповідних фрагментах Євангелій, створених раніше, в цих займенниках, як бачимо, всюди *о*. У наведених прикладах незаперечні написання у формі давального – місцевого відмінків із закономірним флексійним *о*. Транслітерувальники опублікованих /МЄ до 1117, ЄЄ 1283, ДЄ 1164, БЄ XII–XIII/ євангелій послідовно подавали *по томъ* саме так, окремо, і відповідно в словопоказчиках ця форма представлена серед займенникових. Утім, чеські лексикографи, упорядники „Slovníka jazyka staroslověnského”, засвідчують *потомъ* і як прислівник з написанням разом (ССЯ: III, 212–213). Від другої половини XIV ст. дослідники українських пам'яток¹⁸⁴ та укладачі лексиконів послідовно виділяють прислівник *потомъ* (ССУМ XIV–XV: II, 213). Неможливо встановити із прикладів ЛврЄ, чи сприймав писець це слово як прийменник з займенником *по томъ*, чи відбулася прислівникація прийменниково-займенникової конструкції *по томъ* > *потомъ* з перенесенням наголосу на прийменник у новій для української писемності конструкції *потѣмъ*. Жодних сумнівів щодо *ѣ* на місці *о* в написаннях *ѡ* себе самѣмъ Ів VIII/14 24 зв. (пор.: МЄ до 1117: *о* мнѣ самомъ 13 зв., ДЄ 1164: *о* мнѣ самомъ 20 зв.); *ѡ*бразиша сѧ храмнѣ тѣи Мт VII/27 52 (пор.: МЄ до 1117: *храмнѣ* тѣи 33 зв., ДЄ 1164: *храмнѣ* тѣи 51, ХЄ XIII: *храмнѣ* тѣи 34). Для остаточних висновків щодо ікавізму/неікавізму в прикладах *потѣмъ/по тѣмъ*, *ѡ* самѣмъ, тѣи (М. в., одн., ж. р.) варто зважити й на інші написання в досліджуваній пам'ятці. Писарі ЛврЄ у займенникових формах М. в. одн. накреслювали графему *ѣ* і відповідно до **е*: *ѡ* имени твоѣмъ (ДЄ 1164, ХЄ XIII, БЄ XII–XIII, ЛЄ XIV – твоѣмъ) 94 зв.; *ѡ* дому моѣмъ (ДЄ 1164, ХЄ XIII, БЄ XII–XIII, ЛЄ XIV – моѣмъ) 103 зв.; *ѡ* срѣдци своѣмъ (ДЄ 1164, БЄ XII–XIII – своѣмъ) 113; *ѡ* имени твоѣмъ 164 зв.; *ѡ* срѣдци своѣмъ (ХЄ XIII 161 зв., ЛЄ XIV 238 зв. своѣмъ) 168, що цілком ув'язується з давньоукраїнською писемною традицією вживання літери *ѣ* на місці **е* в ново-закритому складі („новий *ѣ*”). Звичайно, приклади *потѣмъ* (чи *по тѣмъ*) та *ѡ* самѣмъ, тѣи у контексті сказаного також можна пояснювати як морфологічно зумовлені (написання за аналогією). Питання про вимову ятевого рефлекса в цих словах залишається відкритим: пишучи *ѡ* имени твоѣмъ, копіювальник проговорював [твоѣѣм] чи [твоѣѣѣм]? У написаннях *потѣмъ*, *ѡ* самѣмъ, тѣи вимова [потѣѣм самѣѣм тѣѣѣ] мало ймовірна. Якщо в протографі було вжито форми з *о* – *ѡ* самомъ, то навіщо копіювальнику ЛврЄ змінювати його на *ѣ* – *ѡ* самѣмъ? Висновок звідси двоякий: або існував невідомий нам протограф з ятевими написаннями, або писар ЛврЄ свідомо накреслював графему

¹⁸⁴ Грамоти XIV ст., упорядк. М. М. Пещак, Київ 1974, с. 183.

Ѣ на місці *o*, бо так вимовляв ці слова [nom(ʹ)im sam(ʹ)im m(ʹ)ij]. В українських пам'ятках написань Ѣ на місці **o* в новозакритих складах (нехай і в морфологічно зумовлених позиціях) до XVI ст. не засвідчено.

4.1.1.1.5. Злиття давніх **i* – **u* в один звук і витворення українського [и]

Злиття давніх **u* (непереднього ряду) та **i* (переднього ряду) в один специфічний звук [и] (передньо-середнього ряду, середньо-високого підняття) поряд з ікавізмом є однією з найхарактерніших рис українського вокалізму. Явище поширене в більшості говірок української мови¹⁸⁵, у сучасній українській мові така реалізація є нормою¹⁸⁶.

XI століття

У текстах XI ст. цих виявів засвідчено вже десятки:

РЄ XI: мужь ен правьдывь си 4, чѣкъ сы правьдѣни 6, ныже 8;

ОЄ 1056–1057: мѣногашѣди 73 – мѣногашѣдѣи 133 зв. (пор. у таких прислівниках на -и(ж)ѣды переважно маємо написання з кінцевим -ѣ: дважды, двашьды (Срзн.: I, 637); мѣногажѣды, мѣногашѣды (Срзн.: II, 204);

Ізб. 1073: ти ли сѣмѣши 87, вѣспѣтанѣ 92, трѣзнѣи 92, вѣльмѣи 94 зв., неправди 104 зв., ѣзыкѣ 110, плѣтолюбѣи 135, аѣимѣныды 154, вѣзнѣи 154 зв., рѣкаю 180, прикрѣваѣ 185, землѣмѣрѣи 203 зв., рѣба 251, ѣал-тира 253 зв.;

Ізб. 1076: оѣзѣръѣж 112 зв., прѣнирѣливи 249;

АЄ 1092: постѣдѣить сѣ ... постѣдѣить сѣ 80 зв., годѣзнѣи 111, рѣзнѣи 102 зв., 118, рѣвѣи 163, статѣрь 37–37 зв., оѣвокрѣтити 42, оѣпокрѣтити 75;

ПА XI: монастира 2 – вѣ мѣнастѣрь 4 зв. граждѣни – стрѣпѣтънѣи пѣти посѣлаѣть ѣѣ и пакѣи подѣраѣють граждѣни /З. в. мн./ 106 зв.;

МінСл XI: непѣстыжѣноу 9, непѣстыжимаго 14 – постижѣнина 11 зв.;

СГБ XI: мѣногашѣди 79 зв., трѣзнѣж 86, зѣлааго раждѣнѣи 103 зв., рѣкаа 299.

XII століття

ГЄ 1144: ви ѣстѣ 17;

ДЄ 1164: раѣѣи – шѣдѣше раѣѣи ти /Н. в. мн./ 95, томоу бити 99, погоѣѣѣѣѣи дѣю 65 зв., прѣзнѣи 139 зв., сѣвѣтънѣж 186 зв., ти – ти вѣ мнѣ 225 зв.;

¹⁸⁵ Атлас української мови, ор. cit., т. I: кк. 41–44; т. III, ч. III: к. 5.

¹⁸⁶ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови...*, ор. cit., с. 90.

ХА XII: взивати рѹками 3, хотащихъ вѣтити 35, вѣи ... моуѣенѣи 59, ѿкрѣилъ 140 зв. — ѿкрѣивається 142;

ГВЄ XII: ѡ лицемѣриихъ 86 зв. та ѡ лицемѣриихъ 87, нѣ ѡбоуѣенѣи в сан—
далля (пор. нѣ ѡбоуѣени ДЄ 1164: 97, БЄ XII–XIII: 11) 84;

ХутСл XII: непостѣжна 12 зв.

Такі написання відомі й у світській писемності, наприклад, у графіті Софії Київської XII — юнѣчынѣ¹⁸⁷.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: распѣны 35 зв., гвозды 71, не пѣе вабыти 161, ми молимъ 150 зв., слышати да слышитъ 158 зв., не вныде ... и вниде 186;

ЄЄ 1283: азъ грѣшнии 62 зв., самарянини неси 16 зв., розга несишати (тобто изсы—
шетъ) ... не праведныхъ но грѣшнихъ 35, тисаща 38, тисащникомо 139 зв.,
поустиню 51 зв., стѣдахоу са 54 зв., ти во мнѣ 90 зв., в' ризи 95 зв.,
години 96 зв., тѣи неси 84 зв., нѣ вставляю васъ сырѣ /тобто сирѣ 'сиро—
тами'/ 86, подвижалы са 93;

ПЄС 1280: раби /З. в. мн./ — молю вѣи раби 28, милостинѣ 71 зв., видѣлъ лы
неси 71 зв., ѡбразъ боудѣи оунѣимъ и грѣбимъ 75 зв.

Також іще в графіті XIII ст. на стінах Софії Київської єлы — прислівник 'скільки', 'якщо' пор. єли, єлико (Срзн.: I, 823) коупри[а]не гора[з]дъ єси єлы
соуи расѣсмаглицѣ ми¹⁸⁸.

XIV століття

АБиб XIV: несте вѣписанѣи ... почитаемѣи и вѣдоми 15 зв., причастихомса
прѣже нареченѣи 33, црѣквѣи несте 18 зв.;

ПЄ XIV: єхидново 68, левѣгитъ 103, дѣерѣи 195;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: пастири 248;

ЛврЄ XIV: сѣлуамѣи 32 зв., на крѣлѣ 85, ѣтѣи /нак. сп./ 132, кнѣзѣи 147 зв.,
дѣерѣи 122, дѣцѣерѣи 156 зв., оу монастирѣхъ 157, ѡбѣуѣны /Н. в. мн./ нѣ
ѡбѣуѣны оу сандалля 160, друѣжѣи 166, ѿкрѣилъ 164 зв., антѣпѣи 177,
лицемѣри ... лицемѣри 134;

ВО (III) XIV: к тисащѣ 7, не постѣзаетса 26, прытыкаюса лютѣ 83;

ЛЄ XIV: сѣ нѣимъ 17 зв., ѣ тисаѣ 97 зв., ѣ тисаѣи 240;

¹⁸⁷ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, *op. cit.*, с. 256.

¹⁸⁸ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, *op. cit.*, с. 143.

ЛПс 1384: вѣзицю ... вѣзицю 34, дщѣрѣ 62;

МТ XIV: словомъ истинѣй 16, сѣзнаніе славѣи твоѣѣа 62, непостижѣна 84 – непостѣжѣнѣе 86 зв., сѣз мужѣи крѣви 20 (у Балтиморському Служебнику – сѣз мужѣи кривѣи на зв. арк. 5 (W.548))¹⁸⁹;

КПс 1397: ѿрыгнуѣть 199 – отѣригнуѣ 61, рыкающе 144 – рыкаѣхъ 52, вѣзицю 34 зв. – вѣзискаѣть 40 зв., обѣзидѣуѣть 78 зв., – обѣзидѣуѣт 79.

Також такі написи відомі й у світській писемності: у грамоті 1368 – тисаѣа¹⁹⁰. Плутання на письмі *ы* – *и* знаходимо і в берестяних грамотах новгородської писемності: *рыби* – № 99 XIV ст., *иѣалы* – № 354 XIV ст.¹⁹¹

4.1.1.1.6. Відображення на письмі артикуляції задньоязикових. Написання *-зи-*, *ки-*, *-хи-* відповідно до давніх *-гы-*, *кы-*, *-хы-*

У XI ст. у питомих слов'янських словах українські писці досить послідовно накреслювали графему *ы* після *з*, *к*, *х*. Однак у подальшій писемній практиці русинів такі написання зазнавали змін, оскільки ці приголосні набувають на українському ґрунті напівпалатальної артикуляції.

XI століття

Літеру *и* після *з*, *к*, *х* українські писці писали спочатку переважно в чужих словах:

ОЄ 1056–1057: кифа 6 зв.;

Ізб. 1073: гигаѣзъ 68, кивѣтъ 285, никифѣръ 35 зв., мѣсикийскѣи 160 зв.;

Ізб. 1076: геѣргѣа 238, иѣзекѣиѣа 236;

АЄ 1092: никѣты 130.

Лише в Бичківському Псалтирі засвідчено цю зміну в питомому слові: БПс XI: *аки* 1 зв.

¹⁸⁹ Древнерусский служебник первой половины XIV в., фототипическое издание частей разделенного в начале XIX в. кодекса (Реконструкция Т. Афанасьевой). Балтиморский служебник. Древнерусский служебник первой половины XIV в.: Балтиморская и петербургская части, СПб. 2018.

¹⁹⁰ С. Бевзенко, А. Грищенко, Т. Лукінова, В. Німчук, В. Русанівський, С. Самійленко, *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1978, с. 256 (далі – *Історія української мови. Морфологія*).

¹⁹¹ Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, ор. сіт., с. 48.

¹⁹³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, *op. cit.*, с. 291.

ЛврЄ XIV: плотьски ... моужьски 2, аки 49 зв., никии 76 зв., снѣ ѿлѣѣкии 107, друуги 135, на великии 151, секира 171 та ін.;

ВО (Ш) XIV: погивнѹтъ 7 зв., паки 25 зв., 122 зв., паки 230, киѡта 206, высокимъ 210 зв., вѣвѣки 211 зв., 276 зв. вѣвѣки 276 зв., ѿлѣѣкимъ 252, аныѣльскимъ 252, раіскиє 258 зв., многими 259 зв. та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: книги 247 зв.;

ЛЄ XIV: многи 5 зв., погивнеѣтъ 8 зв., 42, друуги 6 зв., нѣки 153, паки 38 зв., 40, оуѣникі 39, великии 41, изъбыѣтъ 102, книги 109 зв., посохи 166 зв., аки 243 та ін.;

КПс 1397: расхищахоу 60, погивнета 66 зв., погивоша 99, глоуѣи 77, оужики 100 зв., секирами 100 зв., покиваша 158 зв. та ін.;

МТ XIV: всѣщениє 62, всѣѣскимъ 76, вѣсхищаємъ 97 зв.

Також ці зміни засвідчені в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. прехитрыи ... велісиин ... хитро ... волки¹⁹⁴; у списку кін. XIV ст. „Пандектів” Никона Черногорця похитаюѣихъ¹⁹⁵; в Апостолі XIV ст.: в киеви, погивнѹтъ¹⁹⁶.

4.1.1.1.7. Написання *-ѣа-*, *-ѣѣ-*, *-ѣю-* на місці південнослов'янських *-иѣ-*, *-иѣѣ-*, *-иѣю-*

На початках руської писемности превалювали написання *-иѣа-*, *-иѣѣ-*, *-иѣю-*, де літера и позначала редукований [i] перед j та i. З часом, особливо після занепаду ерів, в українських текстах починають домінувати написання *-ѣа-*, *-ѣѣ-*, *-ѣю-*. Ця зміна стала одним із найвиразніших показників писемности русько-української редакції. Явище характерне вже для найдавніших текстів XI ст.

XI століття

РЄ XI: братъѣ 4, прѣселєнѣа 4б, радостъѣ 6б;

Ізб. 1073: намѣстыє 23 зв., житѣа 214 зв.;

Ізб. 1076: тѣѣю 1 зв., житѣа 4, ѡ имѣньи 17, вешѣстыє 34, радостѣю 273 зв.;

АЄ 1092: братѣю 91, смѣшенѣе 113, погребєнѣе 116 зв., патѣю 121;

БПс XI: людѣе 1 зв., радостѣю 4, роуѣы пѣсѣа ... братѣи моєи 5 зв.;

МінСл XI: крыштенѣе ... роженѣе 10 зв., сѣанѣємъ 11;

ТЄ XI: сѣмръѣѣ 2;

¹⁹⁴ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 330, 333.

¹⁹⁵ К. Максимович, Пандекты Никона Черногорца..., оп. cit., с. 143.

¹⁹⁶ Древній славянській переклад Апостола и его судьбы до XV в. ..., оп. cit., с. 135.

ПА XI: непадєньимъ 20, въ ... житѣи 32, евъ'лыа бѣжыа 32 зв., вѣдѣныа 80 зв., зъваныа и исповѣданиа 83 зв., безоумью 94, казанье ... казаные ... обличєныи 143, съ смѣренєемъ ... расужденєемъ ... възпрошенєемъ 187;
СГБ XI: гавлєниє ... ѿданые 95 зв.

Також це явище відображено в написі першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові: ильа ... юрьа¹⁹⁷.

XII століття

МС до 1117: испью 143, о съкончаньи 213;
ГЄ 1144: сказанье 1 зв., знаменье 1 зв., зволенье 24, на каменнихъ 27 зв., видѣныа 37 зв., поруганье и быенье 44, ѿ съложєнѣа 57, распатыє 58, до скончанья 67 зв., льати 73, съвършеные 154 зв. та ін.;
ДЄ 1164: безаконья 200 зв., безаконые 61, братья 19, 57 зв., по вєчєраньи 181 зв., весєлыа 263 зв., видѣныє 267 зв., запоустѣныє 201 та ін.;
ХА XII: хрѣщеные покаянѣа 1, спсєныа 1, истѣльнѣыє 2, знаменєемъ 3, съ дѣрзновєнєемъ 4, обрѣщеные 5, падєныє 5 зв., братья сѣвє 1, оучєныє 5, коньчаные 24, хотѣныє 26, по велѣнью 29 зв., въ лѣтописаные 89 зв., рьвьныємъ 98 зв., плотью 115 зв., бѣрныю 120, оутѣшенєемъ 131, съзъданые 188 зв., наслѣдыю 211, солюю 240, рѣчыю 291 та ін.;
ГВЄ XII: братью 41 зв., безаконье 55, во възкрѣшѣныє 68, въ декаполии 81, точыю 81 зв., бл҃говѣщѣныа 91 зв., людєє 91 зв., коустодыю 189 зв., съ тѣщанєемъ 195 та ін.;
Усп. зб. XII–XIII: дѣлаѣныа 7, поуѣтыє 10 зв., безаконьныи 78 зв.;
ХутСл XII: о бл҃гогостворѣньи 12 зв.;
ЖФС XII: възскоуѣа 43 зв., нарѣчыє 119.

XIII століття

БЄ XII–XIII: соудыа 40 зв., причастые 47, властью 108 зв., заповѣдыю 13, ильа 32 та ін.;
ВО (I–II) XIII: ѿновѣнѣныє 4 зв., волюю 7, 41 зв., възкрѣсѣныє 73 зв., сучєтєемъ 85, рєвєнєемъ 89, братьи моєи 172 зв., до скончанья 174, знамѣныамаи 177 зв., рыданые 237 зв., молчанєемъ 268 зв., житые 281 зв., терпѣнью 205, по прѣспѣванью 211 зв., имѣныє 212 та ін.;
ХЄ XIII: радостыю 7 зв., ильа 45 зв., по жестоѣрдыю 99, житые 100 та ін.;
ОрЄ XIII: ильи ... ильа 18 зв. (2), 44 зв. (1), възлыати 29 (2), на препеуѣтыхъ 37 зв. (2), мѣзлыю 100 зв. (1), заповѣдыю 100 зв. (1), на распеуѣтыи 131 (1) та ін.;

¹⁹⁷ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 32.

ПНик XIII: бещинные 57, званые 61 зв., житые 62 та ін.;

ЄЄ 1283: знамѣные 4, 9, приселиные 120, мелетья 130 та ін.;

ПЭС 1280: оутѣшѣныѣ 2, молѣныѣ 2, повѣныѣ 2, оутѣржѣныѣ 22 зв.,
дѣяныи 23в, оу кесарю 2 зв., братыѣ 3, жити 3, милосердыѣмь 3 зв.,
житю 21, бездѣлыѣмь 88 зв. та ін.

XIV століття

АБИБ XIV: братья 1, оудержаныя 1 зв., людые 5, въ житыи 12, престоу-
плѣныя 29, хотѣныя 33, в терпѣныи 34 та ин.;

ПЕ XIV: анатоли 223, мары 249, фѣдосы 249, ильѣ 258 та ін.;

ЛврС XIV: паваѣныѣ 8, оуздыханыѣ 14 зв., писаныѣ 39 зв., сзгрѣшныѣ 123, камѣныѣ 131, желѣныѣ 139 та ин.;

ВО (III) XIV: вѣсѣрѣна 4 зв., вѣ дыханью 6, пѣньє 6 зв., осіаньємь 8 зв.,
людьє 23 зв., дѣвола 104 та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: сергыта 144 зв., де҃внисыта 244 зв., дыакона 245 та ін.;

ЛЄ XIV: осоужєныє 3, ꙗвлєныє 3, знамѣныє 26, 29 зв., оуѣныє 18 зв., о вѣныи 190, камѣныємь 187, погрєбѣныє 197 зв., вєстѣлыє 253 зв. та ін.;

МТ XIV: ѿданыѣ 32, исполненыѣ 33 зв., ѿдѣныѣ 54 зв., илью 99 зв., на
зданыѣ 101, паденыѣ 103 зв. та ѿн.

Юрій Шевельов з приводу таких написань зауважував, що „після занепаду ерів ужиток ь на письмі, певна річ, віддзеркалював не голосний, але його брак; завдяки цьому можна також з'ясувати, що за попередньої епохи обидва написання (через -ье та -иє) передавали або ь, або якийсь голосний переднього ряду, трактований аналогічно. Ба й уся фонетична еволюція таких форм упродовж наступних століть засвідчує те саме, адже й появу „нового ятя” в попередньому складі (наприклад, камѣньє – „Пандекти” Антіоха 1307), і подовження приголосних (суч. укр. *каміння*) можна пояснити лише занепадом голосного перед закінченням”¹⁹⁸.

4.1.1.1.8. Вимова o з наближенням до u

Очевидно, русько-українським явищем є вимова *o* та *ʏ* з подальшою їх лабіалізацією в напрямку до виразного *y*. Ця зміна загалом у певних позиціях (перед складом з наступним лабіалізованим [*o*] або [*y*]) наразі є вимовною українською нормою: *коʹжух*, *гоʹлубка*, *коʹрова*. У діалектному ж мовленні такі процеси виявлені ще більш виразно.

¹⁹⁸ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, *op. cit.*, с. 352.

XI століття

Ізб. 1073: оусквѣрнилъся 28 зв., оучистивъшесѧ 38, оумьноуѣхъ мыслыѣхъ 132, божьскѣхъ силохъ 245, єпископъ ... єпискоупъ 262 зв.

XII століття

МЄ до 1117: и оустоудить 81 зв.;

ГВЄ XII: въ комъроузи 151 зв., пор. в інших текстах: у „Синайському патерику” комърогы¹⁹⁹, у Добриловому Євангелії въ коморозѣ ДЄ 174, 181;

ЖН XII: ѡноумоу 14;

ЖФС XII: оукроухъ 131;

Усп. зб. XII–XIII: єпискоупа 5 зв.

Також і в „Троїцькому збірнику” – да роуздроушить (Тр. зб.: 37).

XIII століття

ЄЄ 1283: скузи – скузи поуєтынь 51 зв., скоузи оуши 57, глѣхоу апѣстоульмъ 104, надпоправне помилъи ма 57 зв., юмоу – свѣдѣтельствоваша юмоу 30²⁰⁰;

ОрЄ XIII: соуперника 78(1);

ПЄС 1280: во вунютръненє 22 зв., дулу – имѣти дулу ѡчи 73 зв.

Це явище ми виявили також у Записі Йова (Ієва) 1268 р. оуноука рома-нова²⁰¹; у „Рязанській кормчій” 1284 р. куранъ ‘коран’ (СДЯ: IV, 339).

XIV століття

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: никоулы 247 /пор. ДЄ николы 250/;

ВО (III) XIV: никулу 81, никулає 81 зв., прѣркмъ и апуєтолѡмъ 198 зв., ѣко гулуъь 230 зв.,

ЛврЄ XIV: бѣви /богѡви/ 18, вєрьгѣша 29 зв., поу поути 117, сѣ посоухъи 118, скузѣ 89, доундеже ... вѣзмоужно 356;

ЛПс 1384: прѣдо мноуѡ 51, єпискоупство 148 зв.;

ЛЄ XIV: скоузи 104 зв., 113 зв., 118 зв., апоустолы 113 зв., оустави 111 зв. (замість остави).

¹⁹⁹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 121.

²⁰⁰ У такому написанні вказівно-особових займенників чоловічого роду у формах родового, давального та місцевого відмінків однини процес переходу *je > jo* вже відбувся, тобто *јему* (ємоу) > *јому* (ймоу) > *јуму* (юмоу). Див. ще: В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, в: *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирева, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк, Київ 2001, с. 25.

²⁰¹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 291.

Написання у на місці *o* не в позиції новозакритого складу в пам'ятках староукраїнського періоду стало звичним явищем: у Четві 1489 року – *апустоло²⁰², архиепискупа, докуле, епи^скупъ, епи^скуп^ство, ѿ^мкоу¹, ѿ^мкоуле, ѿ^мтоуль²⁰²*; а також у пам'ятках XVI–XVII ст.: *которую мо^ую, куро⁶, зусъмъ, зрузуметь, пу оному, кушу¹, белокуровичи, горуховъ, кучорова, пуюсь²⁰³*.

4.1.1.1.9. Зближення артикуляції ненаголошених [e], [u]

Явище зближення артикуляції ненаголошених [e], [u] поширене в більшості говірок української мови²⁰⁴. В українській писемності це явище віддзеркалене від XI ст. У сучасній українській мові така реалізація є орфоепічною нормою.

XI століття

Ізб. 1073: речіши – о бѣи питаєшии нъ всако речіши 13, не рѣци ... ни рѣци 28 зв., движитѣся 59 зв., на кристѣ 157, израниливи /Д. в. одн./, наричѣмъ /1 ос. мн./²⁰⁵, наричѣши²⁰⁶;

Ізб. 1076: властилинъ 130 зв. /пор. властелинъ СГБ 105/, оучитила /Р. в. одн./ 233, съ нерѣимъ 260 зв., къ коренфиомъ 122;

АЄ 1092: заимъ 49 зв. – заємъ 50;

ПА XI: словомъ бѣиємъ 12, оучетела /З. в. мн./ 119, живеша и движиши са 140, жеводатива – жеводатива дѣха /тут: животодатного/ 220;

СГБ XI: строинѣ 95 зв., исповѣданимъ ... наставляниємъ 103;

СП XI: ирини 37 зв. – иренѣю 38;

МінСл XI: оружиимъ – оружиимъ вѣры 4, копимъ 4 зв., повѣданимъ – бѣиимъ повѣданимъ 8 зв., але синанемъ 11.

XII століття

МС до 1117: наричѣтъ /при послідовному наречѣши, наречѣ, нарекрутъ/ 134;

ГЄ 1144: събъравъшемъ /Д. в. мн. събъравъшиимъ/же са имъ 63 зв., о дѣне ... о дѣни 68 зв., осяплю гноимъ 151;

ХА XII: дѣзмъ бѣиємъ 116 зв., оѣмъ – оѣмъ прѣданиємъ 198, не сею тварью ни кровью 271 зв.;

ГВЄ XII: весѣдоущима 3 зв. /тут О. в. дв., де закономірне закінчення -ема/, въ заємъ даєте ... въ заимъ дадите 97, мимоходащен хоулахуу его ... мимоходащии 186 зв.;

²⁰² В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів...*, *op. cit.*, с. 161.

²⁰³ Ibidem, с. 171.

²⁰⁴ *Атлас української мови*, *op. cit.*, т. 1, к. 41–44.

²⁰⁵ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, *op. cit.*, с. 665.

²⁰⁶ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, *op. cit.*, с. 263.

ЖН XII: динаволъ преде /тут: приде/ 6;

ЖФС XII: наредеть ся 122 зв. – наричеть ся 121 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: лѣжеть /тут лежить/ на голѣ земли плзтию лѣжеть 75, орить горы /тут ореть/ 72 зв., гноємь 79 – гноимь 85 зв.

Також іще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської фелемона < /гр. Φιλήμων²⁰⁷; у „Троїцькому збірнику” – зноимь (Тр. зб.: 3), чишють (Тр. зб.: 4).

XIII століття

ВО (I–II) XIII: вѣ коренѣ /пор. давн. гр. Κόρινθος, ПА коринѣнемъ 82/ 169 зв., людемъ проходащемъ поюцимъ 27, ꙗ възспѣвдять (47 зв.); иж(и>є), пришедъши /волхви/ видѣвъше 219;

ЄЄ 1283: ожеветъ 67 зв., вѣ жевоти 78, жевотъ 85 зв., пооучате /тут пооучати/ 113 зв., въздвижеше /2 ос. одн./ 28 зв., не искоуесеше /2 ос. одн./ 128, преведоша к немюу 64 зв., достоєнъ 36, ꙗ ꙗемъ /тут имъ/ 93 зв., съ вроуженємъ 82 зв., разумѣить оучѣныє 12 зв., мнози жи слышавше 11 зв., ꙗци /тут ꙗци/ 24 зв., 78 зв., 104, секира ... лижет /тут: лежить/ 124; прѣдъ оцѣмъ моємъ 31 зв., июдѣескъ 106, галилѣескъ 132, ѿ крови 95, ѿ крове 101; деонисина 114 зв., вефлеѡма 122, вѣ галелѣю 63 зв., 97 зв., семеонъ ... симеонъ 129, фаресѣи 66;

ХЄ XIII: достоїнъ ... достоєнъ 79 зв.;

ПНик XIII: ѿ крѣви /Р. в. одн. ѿ крѣве/ 90 зв.;

ОрЄ XIII: вѣ преторъ ... вѣ приторъ 116, наинникъ 80 зв., алуѡцен /Н. в. мн./ 45 зв. – пасоуцини /Н. в. мн./ 33 зв.;

ПЄС 1280: сѹитнаго /над и надписано пізнішим почерком є/ 11, сѹитѣ – члѣкъ сѹитѣ оуподобиса 27 зв., кѣ коренѣѡмъ 91 зв., наоучѣмъ са 92 зв.

XIV століття

ПЄ XIV: прѣклететь /тут: прѣкличеть/ 19;

ЛврЄ XIV: прѣидить (3 ос. одн.) 63, не оукрадиши 67, генисаритьскоу 77 зв., дондиже 82 зв., възыгрантъ 87 зв., здравии по болящени 124 зв., диветеса 23 зв., оу галелли 22 зв., галелѣане 101, сребрьнекъ 79 зв., съ поуѣ 96 зв., деменаноу 99 зв., старѣишени 106 зв., слова не меноуть 116, съ вроуженємъ ... съ вроуженємъ 118 та ін.;

ВО (III) XIV: при^а тобою 108 зв., пристолу 106 зв.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: деѡнисѣа 244 зв., параскѣѡѡа 245, придѣтѣа 250 зв.;

²⁰⁷ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 24.

ЛЄ XIV: иоустѣны 232 /пор. у Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: иоустинѣ 244 зв./;

КПс 1397: ѿ нищиты 121, в зимли 109, бѣгволенеемъ 71.

Пор. ще з Полікарпового Євангелія 1307 р. – придѣ ними, применеть /тут: промине/, принече /тут: приниче/, жедове²⁰⁸.

У світських українських текстах від XV ст. це явище вже стало властивим для більшості писців, наприклад, у грамотах: диниса, пишать, именем, низгода, потвырждєние²⁰⁹.

4.1.1.1.10. Перехід е > о

4.1.1.1.10.1. Перехід е > о після шиплячих

Для сучасної української літературної мови характерні написання й вимова [о] після шиплячих та [j] перед етимологічно твердими: *жолудь* (< *желудь*), *його* (< *ѣго*) та відповідно [е] перед історично м'якими: *пшениця*, *книжечка*²¹⁰. Явище поширене в більшості говірок української мови і засвідчене в найдавніших київських текстах від XI ст.²¹¹

XI століття

Ізб. 1073: ѿловѣка 179 зв.;

Ізб. 1076: жона 181 зв., у контексті цієї зміни також потраковуємо й ь > з у цій таки позиції: пришѣдѣши 235 зв., вѣ мѣножѣствѣ 236, наѣдѣшию 243, грѣшѣши 246, шѣпѣтъникѣ 'пліткар'²¹²;

АЄ 1092: можливо, написання просаѣмоу 24 зв., имоуѣмоу 51 зв. також відображають цей процес;

ПА XI: можливо, написання неимоуштѣмоу 92;

СГБ XI: ничосоже 24 зв., отшѣлѣ 93 зв. /пор. пришьѣлѣ 128 зв./;

²⁰⁸ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 665.

²⁰⁹ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 263.

²¹⁰ *Сучасна українська літературна мова*, ред. А. Грищенко, оп. cit., с. 50; *Сучасна українська літературна мова*, ред. М. Плющ, Київ 2003, с. 71.

²¹¹ Російські вчені чомусь виникнення цього явища в руській писемності датують другою половиною XII ст., покликаючися на праці О. Соболевського, див.: Р. Кривко, *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу*, „Slověne”, 2016, т. 5, № 2, с. 345.

²¹² Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 201.

Пор. ще в Уч. Єв. XI–XII: приключышомъса, не большомъ, сѣщомъ, възвѣшомъ, приходящомъ, вѣроующомоу, свѣршонъ, крѣщонъ, жонъ²¹³, чоловѣкъ (Срзн.: III, 1492). Нам не зрозуміло, чому Р. Кривко приклад чоловѣкъсьи вважає мало-виразним²¹⁴, адже така писемна практика у слові *чоловік* уже була відома русько-українським писцям (див. приклади з Ізб. 1073).

XII століття

ГЄ 1144: жо – то жо слово 104;

ХА XII: свѣдѣтельствоующомоу 3, имоущомоу 59, мньшомоу 94, 119 зв.;

ГВЄ XII: блажонъ будѣши 117;

ЖФС XII: движущомъ 139;

Усп. зб. XII–XIII: вбладающомоу 74.

XIII століття

БЄ XII–XIII: врачовъ 10, вѣчоръ 84 зв., положонъ 6, блажонъ 28 зв., отро-чищомъ 29, ѿвержонъ 45 зв., развѣрщонъ 51, възложонъ 55, възпро-шонъ 56, оукрашонъ 64 зв., прокажонъ 66 зв., исѣшонъ 139, коупь-щомъ 58 зв., младѣньщомъ 59, жерщомъ 99, старщомъ 139 зв. та багато ін.;

ВО (I–II) XIII: кланяющомъса 104, просвѣщонъ 270, можливо, написання стрѣгоущемоу 80 також відображає цей процес;

ХЄ XIII: послѣдоующомоу 80, ѣдущомъ 133 зв., размѣшонъ 150.

Пор. ще в „Рязанській кормчій” 1284 р. – ацю, хотащому, учившомъ²¹⁵; у „Пандектах” Никона Черногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника присносоущемоу²¹⁶.

XIV століття

АБиб XIV: соущомоу 4, дѣлающомоу 7, оумершомоу 17 зв.;

КПс 1397: вбышодших ма 41, вшодшому 90, вбладающомоу 86.

Пор. іще в Євангелії Верковича – мы рѣщомъ, можомъ, жонъ, вѣчоръ, вра-човъ, възолъ, а також у грамотах (1347) – чотыри, (1393) – шляхтичовъ, жону,

²¹³ Р. Кривко, *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера...*, *op. cit.*, с. 345–346.

²¹⁴ Ibidem.

²¹⁵ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, *op. cit.*, с. 265.

²¹⁶ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, *op. cit.*, с. 20.

жоны, ѿрнымъ²¹⁷; у тексті молитви Святій Трійці за списком XIII–XIV ст.²¹⁸ ликъ сѣзихъ жонъ²¹⁹; у „Ходінні Данила, Руської землі ігумена” поч. XII ст. за списком XV ст. – пшоніцею и взоцомъ²²⁰.

Від XV ст. прикладів відображення цього явища в пам’ятках передовсім північного (божой, божое, божого, вшодшому, вбладающому, нашому, въ ѿмъ, вжо, ѿлове^с, жону^с, ницо^с та ін.) та південно-східного (уроженный, нашом, нашого, бывшого, ѿрнушенка, жоною, задолжон, жони цоцѣ, ѿрноусый, шовковый, жов-то-гарафый, пошолъ та ін.) наріч уже сотні²²¹.

4.1.1.10.2. Перехід *e > o* після *й*

XIV століття

Наразі нам відомі лише кілька написань у Луцькому Євангелії, які вочевидь в українській писемності є піонерськими для відображення цього процесу: *його*, у варіанті писця *юго* – *пришелъ годъ юго* 19 зв. та *йому юмоу* – *пришедъшю юмоу* ісь села 156 зв.

4.1.1.10.3. Перехід початкового *e > o* після *й*

Для давньоукраїнської мови вживання початкового голосного [e] не було властивим. Артикуляція такого [e] почала змінюватися: він поступово огублювався й переходив у звук [o]. В українській мові та її говорах це явище є закономірним нормативним виявом, початки якого засвідчено в текстах XI ст.

XI століття

Ізб. 1073: одъва – правдъдъныи одъва спсється 107;

Ізб. 1076: ѿдинъи 127, одинъ 168 зв., одъва 180, единою 240;

АЄ 1092: одинъ 96, единого 129;

ПА XI: оклисиасть 79 зв. /гр. Ἐκκλησιαστής/;

СГБ XI: оцѣ 145;

ЧудПс XI: ни о[ди]нъ – ни онъ же отърадѣу имамъ 90 (у списку XIV ст. – єдину), единое – из единое матере 148 зв.

²¹⁷ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 265.

²¹⁸ В. Живов уважає, що ця молитва в „русской рукописной традиции” відома від XIII ст. Див.: В. Живов, *Разыскания в области истории и предьистории русской культуры*, Москва 2002, с. 91.

²¹⁹ А. Соболевский, *Материалы и исследования въ области славянской филологии и археологии*, СПб. 1910, с. 47.

²²⁰ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 171.

²²¹ В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів...*, оп. cit., с. 187–188, 203.

Також цю зміну засвідчено в „Синайському патерику” – одинородьноу ... одиного, одино ... одиноѣ одинъ ... одино²²².

XII століття

МЄ до 1117: иордана 28, иврдана 3;

ДС 1164: озероу 43, одва 136 зв., також иордана 87, 259 зв.;

ХА XII: вы одино кєтє 203;

ЖФС XII: безъ ѡдиного 97;

Усп. зб. XII–XIII: одъва /тут ѡдъва/ 25 зв., 26, 132, одинѣмь – одинѣмь бо перѣмь орьлѣ на высоту не възлетити 191 зв., одинъ 20 зв., 254, 281 зв., одино 280 зв., одини 285 зв., одиносоуцьна 281 зв., оцє 286, оже 290;

Уст. XII: одиноу 226 зв., одини – по одини свѣщи 274; осєньнии пощи 246 зв.

Також це явище виявлено в Юрійвському Євангелії – охидьнова; в написі 1161 р. – ѡфросиньа²²³; в „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст.: одва /тут: єдва/ (Тр. зб. 13 зв.).

XIII століття

ПНик XIII: ѡдинъ 150 зв.

Також у списку „Руської правди” кін. XIII ст.: ѡдини мѣтри (Срзн.: VI, 85).

XIV століття

ВО (III) XIV: одѣно кєть 141 зв.

Зміну засвідчено і в Путенському Євангелії – олиствѣ²²⁴, „Повісті врем'яних літ” озерома, у грамоті 1130 осєньниє²²⁵.

У пізніших пам'ятках таких написань уже сотні. Наводимо децицію прикладів із документів українського справочинства XVI–XVII ст.: однако, одинъ, ѡднаки^м, непооднокротъ, ѡпа^нча, остафига, оме^аа^н, з оленою, ѡвдотыа та ін.²²⁶

²²² Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 119–121.

²²³ М. Жовтобрюх, Фонетика, оп. cit., с. 146–147.

²²⁴ Ibidem.

²²⁵ Ibidem.

²²⁶ В. Мойсієнко, Фонетична система українських поліських говорів..., оп. cit., с. 210.

ДС 1164: довѣлѣть 33 зв. — дооуѣлѣть 25 зв., гаврилѣ 265 — гаурилѣ 262, левгину 116 зв. — леоугину 190 зв., лѣвѣгитѣ 137 зв., — лѣвугиты 3, паула 249 зв.²³⁴;

ХА XII: паулѣ 4, павѣлѣ 5 зв., вѣ нѣхѣ 5, оу нѣхѣ 22 зв., оу нѣго 22 зв., не оуса 73, савѣлѣ 85 зв., опрауди 'оправдав' /сина и призва ... сина и опрауди 117/, мѣи оу нѣго 150 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: павѣла 69 — паула 136;

ГВС XII: вѣгодѣлаа 19 зв., оуѣца 20, завѣтра 74 зв., 224, 143, навѣчиша 84, навѣчилѣса 216, наоучить... навѣчить 220, народоу вѣгодыне створити 149, завѣлонихѣ ... земла завѣлола(!) 210 зв. та ін.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: и у єдину 47, у купѣ 48 зв., прабабы кѣжины 74 зв., сѣздавѣ єугу древлє прабабу нашу 147 зв., уторини 108, будѣть у игемона 173, паулѣ 228 зв., павѣла 229, страна завѣлон (пор. земла заулонѣ ДС, 259 зв.) 241 зв., навѣчивѣ 265 зв. та ін.;

ЄС 1283: во оуторини дѣнь 7 зв., оуѣа оу капернаумѣ 11 зв., вѣ оускрѣшѣныне 6 зв., вѣжасѣ 48, имѣѣа вѣши /тут оуши / 54, хоташѣ вѣмрѣти 78 зв., да вѣготоваємѣ 81 зв., невѣгасаюцимѣ 126 зв.;

ПЕС 1280: повѣѣныне 2, повѣѣтѣса 78, на оустоѣцѣ 2, повѣахѣ 3, оуспитанѣемѣ 4, оузябѣленѣ 20 зв., оузахѣ 23 зв., повѣѣтити ... са 24 зв., и оу водоу оумѣтаемѣ 71 зв., оузвратѣса 76 зв.;

Пник XIII: павѣлѣ ... паоуѣлѣ 71;

ХЄ XIII: не оуѣи — не оуѣи разоумѣвѣѣте 43 зв.;

ОрЄ XIII: павѣла 127 зв., 139 — паоуѣла 136, 141.

Таку зміну знаходимо ще й у „Повчанні” Георгія Зарубського за списком XIII ст. повѣѣныне²³⁵.

²³⁴ Попри застереження московських учених щодо сумнівності відображення слов'янської фонетики в прикладах гаврилѣ — гаурилѣ, павѣла — пауѣла (див.: В. Крысько, М. Федорова, *Первое издание Добролюбова евангелия*, „Русский язык в научном освещении”, 2015, № 1(29), с. 251), усе ж зауважимо, що подібні написання, будучи властивими й південнослов'янській писемності, на українському ґрунті набули особливого поширення, оскільки були підтримувані говірковою рисою. У контексті зазначеного зауважимо про ілюстрацію гаурилѣ із Супрасльського рукопису, появу якого дослідники небезпідставно пов'язують із Південною Руссю (див.: *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 127). Також можливим буде твердження щодо відображення цього явища в білоруській писемності як наслідок впливу писемної практики книжників із Руси-України.

²³⁵ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 292.

XIV століття

АБиб XIV: вгажати 4, во вчѣньи 4, вчити 10 зв., възпразнитъся 9, възвидѣхомъ 18, паоуловъ 7 зв.; оуноутрънимъ 1, оукоупъ 1 зв., оузрастимъ 36, оу правдоу 28 зв. та ін.;

ПЄ XIV: оучѣра 17, маньноу оу пѹстѣини 17, оускршю 18, оуздвигѣньа ... въздвигѣнье 208 та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: оучѣрашнѣи 250;

ВО (III) XIV: оу адъ 9 зв., втѣшѣньемъ 13 зв., вжасошася 15, евга 15 зв., навѣша 24 зв., възмрцѣнье 28 зв., оузмвглъ бы 60 зв., не вмираю 92, вхо твое 94 зв., не долѣеть 133 зв., вчѣньемъ 134 зв., вѣаше 135 зв., невзклвннѣимъ 139 зв., вжасаютъся 148, свѣщникъ вгашьше 148 зв., навѣшиса 157 зв., навѣ 264 зв., вчитѣль 179, еулампыа і евлампѣа 159, ѹзлюбленаго 168 зв., благовъхающа 176, влѣты 181 зв. – ѹлиты 183 зв., вв възтѣроу 192, адамова ѹнѹка 193, да та възвѣдѣтъ 226, завлоні странѣи 230 зв., недомѣеть 235 зв., втѣшѣнье 242 зв., мнѡга вѣзньа 259 зв. та ін.;

ЛврЄ XIV: оу цѣкви 3, оулезюша 13 зв., оу поустыни 16, оуспѣть 22, оу корабль 69, во възтѣри 4 зв., вченикомъ 10 зв., в оучении 23 зв., во вши него 125, вѡвого вѣиша 131, сѣѡѣ ѡвѣгѣньѣ 167 та ін.;

ЛПС 1384: не вѡиашася 69 зв., рѣкы оу поустыни 146 зв., оудова 148 зв., во възжаси 155, повѣзюся 159 зв., навѣюся ... наоучюся 163 та ін.;

ЛЄ XIV: възжасиша (в інших євангельських текстах – оужасоша) 3, възчитѣлю 4 зв., со възченикы 12, възмрети 31, отъ възности 151 зв.; оу славоу 3, оу корабль 71, оузмощаше 16, оузможетъ 149, оузвѣрадовати 164, доурамла 21 зв., дурама 25 зв., видѣоуше 127 та ін. У досліджуваному тексті, очевидно, вперше засвідчено характерний для української мови займенник увесь 2 зв., 100 зв.

Наведені вище написання дають підстави констатувати появу у мовленні писців губно-губного [y].

Починаючи від кінця XIII ст. у пам'ятках уже простежуємо відображення на письмі тенденції до української милозвучності щодо вживання у та в: після голосних писці накреслювали в: ВО (III) XIV: или в нѡщѣ 5, вси вповающеі на нь 8 зв., все впованье 15, члѣковѣица 17, вв възтѣроу 40, пв възставу 60, приклони вхо 249, моего вморивъ 131 зв., і вѡбѣривъ 269 зв., Лвр Є: нѣ вѣивъса ... в вчѣньи 23 зв., навѣчитеса 54, во вхо 121, ового вѣиша 131, во вмывѣлницю 140; а після приголосних у: ЄЄ 1283: вамъ оу свѣдитѣльство 113 зв., англъ гнѣ оу нихъ 121 зв.; у ПЄС – вѣзизлъ оу баню 71 зв., во въз оумъ 36 зв.; Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: избыненъхъ оу лаврѣ 251 зв.; ВО (III) XIV: ѡ днь 5, вѣѣхъ ѹзалъ єси 132 зв., ЛврЄ: азъ оу васъ ... азъ оу нѣмъ 40, ѡ оустокъ 55 зв., ѡцѣ оускрѣшають 11,

²³⁸ Ibidem, с. 302; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, *op. cit.*, с. 191; В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, *op. cit.*, с. 22.

ВО (I–II) XIII: в імперфектній формі 3 ос. мн. від имати спостерігаємо втрату початкового *и*: и нѣ маху имѣ вѣры 179;

ЄЄ 1283: матѣ /тут иматѣ/ живѣта вѣчнаго 10, вѣса ли маша /тут имаша/ 13, не мамѣ /тут имамѣ/ 111 зв.; юда скаривѣтський 79 зв., июда скаривѣтський 81 зв., оу гѣмона 99 зв., прѣдѣ гѣмономѣ ... гѣмонѣ ... гѣмоноу 101, кезекию 120, кереминѣмѣ 123 зв., сидора 129 зв., кавовѣ ... кавова ... ксифѣ 120, ксифѣ 98 зв., 102 зв., вѣ крѣдѣнѣстѣи рѣцѣ 124 зв.;

ОрЄ XIII: гѣмонѣ 9 117 зв., ксифѣи 129 зв.

У написаннях зиѣ, спусти, сѣожашѣ – пробоѣ ємоу ребра и зиѣ вода и кровѣ їѣ же возпи глаѣмѣ великомѣ и спусти дѣхъ 97 та и сѣожашѣ к ємоу всѣ июдѣискаѣ страна 124 зв. в ЄЄ 1283 В. Німчук обґрунтовано вважає відпадиння початкового *и*, а не стягнення *ии* > *и*²³⁹.

ПНик XIII: керѣи 56.

XIV століття

ПЄ XIV: хотѣ єроусалима 2, вѣ єрдѣнѣ 8, скаривѣтський 166;

ЛврЄ XIV: молнѣ сѣодитѣ 64 зв., по згнѣнѣи 112, дѣстѣ кавовѣ ксифѣи 26 зв., вѣ єрѣмѣ ... вѣ керѣмѣ 20 зв., крѣдѣи 13;

ЛЄ XIV: ларивѣи 234;

МТ XIV: керѣи 90.

У XIV–XV ст. цю зміну засвідчено і в світських пам'ятках, див. у грамотах: ларивѣи 1366, здавна 1393, сполна 1412, менованаѣ 1433, мѣстѣ 1434, мѣли 1493²⁴⁰.

4.1.1.1.2.2. Збереження кореневого *i*- в префіксальних дієсловах, похідних від *и-ти*

У давньоукраїнській писемності явище збереження кореневого *i*- в префіксальних дієсловах, похідних від *и-ти* засвідчуємо від XI ст. Із часом в українській мові початковий *i*- редукувався в *й* і наразі така вимова [приїти / приїду / об'їти / об'їду] й орфографія *прийти, прийду, обійти, обійду* є мовною нормою.

XI століття

РЄ XI: придоша 2 зв. а, 6 зв. б, 116, приидѣ 10 зв. б, 11 зв. б, ѣттидѣ 7 зв. б;

Ізб. 1076: придоша 271 зв., приидѣ 272;

АЄ 1092: приити 98 зв., придоу 99, приидѣтѣ 85;

ПА XI: придохомѣ 4.

²³⁹ В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, ор. cit., с. 23.

²⁴⁰ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, ор. cit., с. 302.

XII століття

МЄ до 1117: приидеть 7 зв., 32 зв., 145, прииджть 81 зв., приидевъ 145 зв.;

ГЄ 1144: прииде 77 зв.;

ДЄ 1164: не приидѣтъ нъ прѣидеть 11;

ГВЄ XII: прииди 5, приидеть 13 зв., 26, прииде 28 зв., 29, 32, 54, 71, 158 зв.,
приидоу 176, приити 72 зв., 106, приидоша 81, 72 зв., приидоуть 85 зв.,
прииде потопись... тать приидеть 88.

XIII століття

БЄ XII–XIII: приидоша 2 зв., 3, 22 зв., приити 9 зв., приидоуть 13, 24;

ВО (I–II) XIII: приидѣтъ 11 зв., прииде 21 зв., 33 зв., 159, приидеши 151,
приити 161, приидеть 168 зв., изидеть 201;

ЄЄ 1283: приидоу 29, прииди 38 зв., прииди 63 зв. та ін.;

ХЄ XIII: прииде 8;

ПЄС 1280: прииду 2 зв., прииде 3 зв., приидите 4, обидеть 27, приити 71 зв.,
приидоша 77 та ін.

Також у записі у Житті Сави Освяченого XIII ст. приидоша ... прииде²⁴¹.

XIV століття

АБиб XIV: прийти 13 зв., прийдоу 14, прийдохъ 26 зв., изийдохъ 15, взийдохъ
26 зв.;

ПЄ XIV: прийде 1, прийдоша 4, прийдоста 132, изийти 5, вниити 6;

ЛврЄ XIV: приидеть година 18, прийдохъ 24 зв., прийдоу 39 зв., прииди 95 зв.,
обидоша 31 та ін.;

ЛЄ XIV: обидоша 27 зв., приидоша 236, прииде 237 зв.;

ЛПс 1384: обидоу влтарь 33, обидоша 148, прийде 149, прийдеши 150,
прийти 157 зв.;

КПс 1397: обидѣте 65 зв., обидоу^т 79, изидосте 130, приидет 136 зв.

4.1.1.2. Підсистема консонантизму**4.1.1.2.1. Відображення глоткового *г* (*h*)**

Процес витворення українського фарингального *h* ($g > \gamma > h$), найімовірніше, розпочався в дописемний період. Руські писці в найдавніших пам'ятках пропускали літеру *г*, що свідчило про появу гортанного, можливо, й фарингального *г*, що з часом стало закономірною вимовою українців.

²⁴¹ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., *op. cit.*, с. 313.

словах, писці стали вживати буквосполучення *кз*: *кгирдивидъ*, *кголдować* (грамота 1388), *кгаствовъ* (грамота 1392), *бекгичъ* (грамота 1393)²⁴⁶.

4.1.1.2.2. Відображення твердості/м'якості передньоязикових перед історичними дієзними

В українській мові наразі літературною нормою є тверда вимова колишніх напівпом'якшених передньоязикових перед *е*, *и*. Остаточне розв'язання давності цього процесу потребує ще подальших студій²⁴⁷, однак саме в київських рукописах засвідчені, хоч і не завжди послідовно, певні закономірності написання йотованих після *л* та *н* і надрядкових над ними в позиціях, де вони були історично м'якими, а в інших випадках – ні. На це звернули увагу історики мови та палеографи²⁴⁸. А спостереження Лідії Жуковської щодо використання надрядкових знаків для відображення різного ступеня м'якості писцем Мстиславового Євангелія Алексієм Лазаревичем актуальні й зараз:

Писець МЄ розрізняв три ступені твердості/м'якості приголосних:

1) тверді – перед голосними заднього ряду, якщо ці приголосні, варто пам'ятати, не були м'якими в початкову спільнослов'янську епоху (тобто в прайндоевропейську епоху не походили від поєднань з **j*);

2) м'які приголосні – приголосні, утворені з поєднань із **j* чи із задньоязикових приголосних **к*, **г*, **х* за результатами трьох палаталізацій;

3) напівм'які – приголосні, що не стосуються двох перших груп у позиції перед голосними переднього ряду.

Отже, фонетична система писця була, імовірно, ближчою до сучасної системи української мови, з її напівпалатальними перед голосними [е], [и], аніж до сучасної російської, з її рівнозначно м'якими [р], [л], [н] як у позиції, де приголосні перед голосними переднього ряду мають недавню м'якість (наприклад, *лед*, *лес*, *лиса*, *несла*, *нес*, *нет*, *искони*, *изрек*, *река*, *крик*, *корь*), так і в позиції, де м'якість набула від поєднань з **j* (*поле*, *воли*, *на коне*, *кони*, *конь*, *горе*, *морям* і т. ін.)²⁴⁹.

В українських пам'ятках це явище засвідчено неодноразово.

²⁴⁶ Ibidem.

²⁴⁷ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 235.

²⁴⁸ М. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, „Известия по русскому языку и словесности”, Ленинград 1930, т. III, кн. 1, с. 90–92; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 253–254; И. Тот, *Житие Феклы*, „Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae”, Budapest 1976, т. XXII, f. 3–4, р. 247.

²⁴⁹ Л. Жуковская, *Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века*, в: *Апракос Мстислава Великого*, изд. подг. Л. Жуковская, Л. Владимирова, Н. Панкратова, Москва 1983, с. 21.

XI століття

Ізб. 1073: веде ѡжди ... съ ѡими ... кѡ ѡимь ... прогнѣва ... ѡжбаше ..., але помъни ... молитвъникъ ... издрайли 8, съієдигениємъ ... ѡвлєниє, але не подълежи 8 зв., землѡж²⁵⁰, але гѡа 9 зв., землѡа 54 зв., гнѣвъ (двічі) у нѣго ... отъ нѣго, але вѡненавидѣ ... не недостоинѣ ... не имать 28 зв.;

АЄ 1092. Таку ж особливість спостерігаємо й у другого писаря Архангельського Євангелія: кѡ нѣмоу... ѡ нѣго, але принеси 78 зв., ослаблєна... ослаблєнъи, але лежаше 79, ѡнѣлѣ, але невѣрънъ 81 зв. Цей писар послідовно накреслював ѡ після л' та н', вѡ ближна 78 зв., славѡху 79 зв., зберігаючи при цьому а в етимологічних написаннях изгона 78 зв., събирашася 79, сѣдаща 79 зв., а після шиплячих послідовно а, не залежно чи походить з *ѣ, чи з *а: гнаша 78 зв., ѡкръиша ... ѡадо 79²⁵¹. Другий писець АЄ також використовував спеціальну позначку для літер л та н – ѡ, ѡ майже безвинятково у випадках, де ці приголосні історично м'які, але після них не стоять йотовані, а а або є: валашеся 81 зв., ѡвѡлаше 129 зв., глѣтѣся 128 зв., нѡга 161 зв., хоч трапляються й поодинокі написання цих графом і перед ь та и: родители 132, съ ѡимь 168²⁵²;

ТЄ XI: по нѣмъ – ижедєнѣтъ 1, ѡ нѣго ѡако не знаѣтъ 1, ѡ нѣю 7 зв., законѣчителе 8 зв., ослаблєнъ 8 зв.; зазначимо, що писець досить послідовно дотримувався тенденції вживати йотований саме після л та н, після інших пом'якшених – лише а та ѡа²⁵³;

ЧудПс XI: гоубитель 2, приємѡштинѡхъ 2 зв., добръна дѣтели 2 зв., ѡвѡаште 3, вѡселєнъ 7 зв., неволєнъ 8, правлєниа 9 зв., землѡ 12 зв., съказателе 22 зв., але – далєче 13, разлѡчънъи 13, великъи 13; оу нѣго 2 зв., ближнѡиѡхъ 3 зв., вѡ законѣ гѡи 4, на нѡа 6, измѣнєнии 6 зв., погеже 14, але – ратъници 13 зв., прозавнѣтъ 23;

СГБ XI: иж нѣго ... не мѣгъшиимъ 141.

²⁵⁰ Зазначимо, що подібні накреслення літер ѡ, ѡ були відомі й у давньоболгарських пам'ятках (див.: В. Щепкин, *Русская палеография*, Москва 1967, с. 113), але в українській писемності такі написання лягли на благодатний ґрунт у плані розрізнення писцями ступеня м'якості різних приголосних. Зрештою, на руських теренах цей спосіб відображення м'якості відомий лише в пам'ятках української писемності: Остромировому Євангелію, обох Святославових збірниках 1073 та 1076 років, Архангельському Євангелію, „Синайському патерику”, Чудівському Псалтирю, Типографському уставі, Мстиславовому Євангелію, Христинопольському Апостолі, Житті Нифонта, Житті Федора Студита.

²⁵¹ М. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, оп. cit., с. 91.

²⁵² Ibidem, с. 94.

²⁵³ И. Тот, *Графическая система ТЛ*, в: И. Тот, Э. Хоргони, Г. Хорват, *Туровские Листки*, оп. cit., с. 197.

Відзначаємо цю рису і в „Синайському патерику” — исцѣленъ ѿ него ... на нѣмь ... ѿнѣдоу²⁵⁴, прѣмѣгати ... възпа больша ... землю²⁵⁵.

ХІІ століття

МЄ до 1117: сѣ нима 3 зв., але вниде 5, въз нѣ, але не погзвѣнеть 5, нѣго ... по нѣмь 4, прѣломлени 3 зв., недѣла 10 зв., помзшлаа 81 зв., приѣм-лѣте 5, любите 74, оучителю 133 зв., поінеже 138, нѣмь 138 та ін.;

ХА ХІІ: прѣстоуплениа 188, на земли 238, прѣставѣ 1, сѣвѣдѣтельство 4, 21, 26 зв., 80, оуподобльшася 3 зв., попзы мољша же са 4 зв., больша 6 зв., приѣмѣли 8 зв., 25, людьми 13, 21, люди 24, исправлю 6, люводѣ-ниа 6, блюсти 6 зв.; въз нѣмь 15, 33 зв., 73, сѣ ними 23 зв., занѣ 16, 26 зв., 36 зв., ѿнѣлѣ 30 зв., рѣа ... рѣмь 51, прадѣдыни вѣрѣ 87, к нимъ 13, нзиѣ 5 зв., 15 зв., 21, 28, дрѣвьнихъ 6, 81 зв., дѣшній дѣнь 19 зв., 21 зв., възвѣшьнихъ 34 зв., испзлѣюса 10 та ін.;

ГЄ 1144: к нѣмоу 27 зв., 52 зв., послѣдѣа 43 зв., ѿнѣлиже 152;

ДЄ 1164: възлѣже 39, възнѣмѣте 140 зв., клѣвѣта 83 зв., пакѣвѣлѣ 60 та ін.;

ЖН ХІІ: ни краси ... сѣ ними ... оуплѣгаѣма 4, испзлѣѣни 4 зв., кѣз нѣмоу ... припикъ 11, ѿ нѣмь ... имене 31;

ЖФС ХІІ: поінеже 34, ѿ нѣго 34 зв., лючии 38, полѣ 44, властѣкѣ ... сѣвѣзкоуплѣѣни 81 зв.

4.1.1.2.3. Зміни в праслов'янських групах приголосних під впливом [j]

Результати т. зв. йотації, процесу, що відбувався до діалектного поділу східних слов'ян, що полягає в уподібненні попереднього приголосного до *j*, — різні залежно від фонетичного сусідства. На місці давніх поєднань з *j* виникли звуки, спільною ознакою яких є палатальність і протяжність (звичайно, асиміляція з *j* була лише початком цілого ряду змін, реалізованих різними способами, залежно від мови). Унаслідок асимілятивного впливу *j* на губні приголосні *б, п, в, м* утворюється т. зв. епентетичний: **zemja > *zeml'a*. Уплив на передньоязикові *р, л, н* призвів до пом'якшення цих приголосних; наслідки контакту із задньоязиковими не відрізняються від результатів першої палаталізації (тобто зміни *к, г, х* на *ж', ч', ш'* відповідно: **douxja > duš'i*). Результатом поєднань щілинних *з, с* з *j* стали звуки *ж', ш'*. Сполучення з вибуховими *т, д* спочатку призводили до подовження цих приголосних, а в подальшому відбулися інші зміни.

²⁵⁴ Історія української мови. Хрестоматія Х–ХІІІ ст., оп. cit., с. 120–121.

²⁵⁵ Ibidem, с. 122.

4.1.1.2.3.1. Відображення на письмі ж відповідно до *dj

Давня праслов'янська звукосполука *dj зберігалася досить довго, тому її рефлекси були різні не лише в окремих мовних групах (напр. у західнослов'янській *dj розвинулося переважно в з'/dz'/), але навіть у структурах окремих мов. Наприклад, в українській мові існує два типи рефлексів відповідно до давньої сполуки *dj: у дієслівних формах, включно з віддієслівними іменниками на -ення звук – [дж] (*сидіти* – *сиджу*, *водити* – *воджу*; *провадження*, *нагромадження*), у північноукраїнських говірках – [ж] (*сежу*, *вожу*). Усупереч дослідникам, прихильникам гіпотези про первинний перехід *dj > ž (Павло Житецький, Алексей Соболевський, Федот Філін), Юрій Шевельов висловлює припущення, що „в усіх українських говірках первісним рефлексом був *dj > дж, який у пізніші часи спростився на ж”²⁵⁶.

XI століття

РС XI: стражѣщинухъ 2 зв., рожтвомъ 3 зв., рожьства 3 зв., охожаше 6 зв., приже 1а, исхожаше 10, троужаѣщинуа 13 зв.б, жажѣщен 14а та ін.;

ОС 1056–1057: роженъи 8, прихожѣ 23зв., прѣже 52зв., на рожьство 21б;

Ізб. 1073: прѣже 23, 52 зв., 160 зв., роженое 11 зв., осоужаѣщѣа 27 зв., осоужени 51 зв., стражеть 6б зв.;

Ізб. 1076: вижъ 4, не осоужаите 23 зв., рожено 29, посажати 33, осоуженоу 103 зв., огорожають 245;

ПА XI: поврьженомъ 4, такоже 21, жажоуштоу 24;

ТЕ XI: рожьство 6, до рожьства 6 зв.;

СГБ XI: рождениа и по роженни 88 зв., ограженъ 104, надежа 107 зв.;

БПс XI: вижъ 8 зв., въздажъ ми 31;

МінСл XI: стражоушти 5, оутвържение 9, преже рожьства 15 зв.;

ЧудПс XI: рожьства 2, рожьство 104 зв., ограженъ 43 зв., прѣже 6 зв., възхоженне 26 зв.;

СП XI: осоужаемъ прѣже²⁵⁷.

XII століття

МС до 1117: троужати, роженъи, преже, прѣже, осоужение, повѣжъ, вижю, жажюца та ін.²⁵⁸;

ГЄ 1144: преже 1, 60, ѡ хоженъи 2 зв., рожьства 3, троужающенса 24, расоужати 35 зв., заблаоужышаа 39 зв., вожи слѣпи 51, жажюца 58 та ін.;

²⁵⁶ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 88.

²⁵⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 121.

²⁵⁸ Л. Жуковская, *Апракос Мстислава Великого...*, оп. cit., с. 25–26.

ХА XII: межу нами 5 зв., сззижю 6, соужю 6, троужаюцеса 8, троужаюцимъ 8, прѣже 8, 28, надежа 12, оугоженыа 15, гражданинъ 25, досажакѣши 27 зв., сз досажениемъ 36 зв., ражакѣть 44 зв., оутвѣржати 52 зв., оутвѣрженомъ 64, порожені 55 зв., хожышаа 59, оубоужати 64, побѣжакѣть 77, подажъ ми 84–84 зв., огражени 85 зв., дажъ ми 89, не стѣжю бо са 101 зв., вожа 104 зв., 283 зв., жажетъ /жаждетъ/ 127 зв., жажемъ 143 зв., въ ааги и жажи 191 зв., постѣжюса 188 зв., не вѣжа словъмъ 189 зв., въ рабоу ражааа 204 зв., рожиаа 205, посажъ /посади/ 211 зв., овъхоженыемъ семью днѣ 279 та багато ін.;

ГВС XII: ѡдежа 47, рождства 57, зижете 70 зв., жижете гробы /місяцеслів за 5 вересня/ 194 зв., продажъ ї дажъ 134 зв., ноужю 154 зв., глѣ жажю 188 зв.; хожаста 207 та ін.;

ДС 1164: блоуженьа 101 зв., вижю 29 зв., вожи 78 зв., нсхожаше 270, межу 191 зв., прѣже 14 зв., въ одежахъ 46, одежа 95 зв., оутверженые 264 та ін.;

ЖН XII: жажею 3, рождшено 3, вижъ 9, въ ... ѡдежахъ 12, не ѡсоужаи 2 та ін.;

ЖФС XII: огражена 44, прехоженіе 122 зв., надежами 162, ноужами 166 та ін.;

ХутСл XII: дажъ 2 зв., надежа 8 зв., ѡсоуженно 9 зв., въхожаше 11, ѡсоуженъ 12 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: преже 27, надежю 10 зв., 70, ѡхожю 63 зв., подажъ 101 зв., дажъ 194 зв., вижъ 124 зв., межюрѣчїе 139 зв., гражданинъмъ 155, жажюции 190, хожаше 213 зв.

ХІІІ століття

ВО (І–ІІ) XIII: порожышина 1 зв., дажъ ми 8 зв., ѡдежю 5, 21 зв., заблужешимъ 19, осууженіе 22, утвѣржаючи 25, надежю 101 зв., надежю 268 зв., побѣжена 45 зв., стражюци 35, ѡсууженіе 43 зв., въсхоженію 57 зв., зижетъ 84, свовождшааго 106 зв., рождство 130, утвѣрженіе 270 зв., наслаженіе 271 зв. та багато ін.;

ЄС 1283: межу собою 9 зв., вожи слѣппи 74 зв., жажею 15, ѡдежю 59 зв., хожаше 21 зв., вижю 20 зв. та ін.;

ХС XIII: прѣже 5 зв., роженіи 6 зв., прихожахоу 7, ѡсоуженъ 8 зв., 25 зв.;

БС XII–XIII: въ одежю 10, рече къ симону вижъ 22, зижюцемоу 27 зв., въ одежи 28 зв., имамъ ноужю изити и видѣти є 62 зв., вижю 68, да много прстражеть 68 зв., дажъ 96, 111, межу собою 130 зв. та ін.;

ПНик XIII: подажъ ... надежа 65, въ ноужю себе. ли на одежю 86 зв., таковыхъ одѣжь ... одѣжь 89;

ОрС XIII: заблужышаа 1, ѡдежа ... ѡдежи 3 зв. (2), Ѡдежа 7 зв. (1), 59 (1), дажъ ми 15 зв. (2), 24 (2), Ѡсоуженіе 24 зв. (2), вожи 24 зв. (2), продажъ

... дажь 29 зв. (2), преже 32 зв. (1), троужаієшь 33 зв. (2), жажеть 45 зв. (1), низъхожениу 64 зв. (2), вижю 69 зв. (2), зижюці 98 зв. (1) та ін.;
ПЕС 1280: побѣже побѣжаємь 3, вдежа 88 зв.

Цей рефлекс відомий і в світській писемності, зокрема в звенигородській берестяній грамоті: прижь²⁵⁹.

XIV століття

АБиб XIV: надежу 4, 23, прихожу 25 зв., оучюжени 36;
ЛврЄ XIV: жажеть 43, одежа ... одежи 52 зв., дажь 26 зв., стражеть 148 та ін.;
ЛЄ XIV: прихожу ... хожаше 16 зв., зижющен 90;
ЛПс 1384: троужаюса 48, ражающина 62;
МТ XIV: вхожениємъ 12 зв., наслажени 20 зв., осужение 26, 66, осуженъ 52 зв., дайжь 13 зв., дажь 43 зв., ѿдажь 50 зв. та ін.;
ВО (III) XIV: надежа моа 7 зв., даж ми 8 зв., побѣжаю 94 зв., прижь дажь 122, прохлажашеса 192 зв., осужѣнье 193, омлажьса 245 зв., утвѣржѣнье 252 зв. та ін.

4.1.1.2.3.2. Відображення африкати *дж* відповідно до **zdj*

Здається, усупереч наведеним вище висновкам Юрія Шевельова (африката [ʒ] була первісним рефлексом **dj*, який потім спростився до [ʒ]²⁶⁰), розвиток африкати [ʒ] в українській мові відбувався поступово. Проте незаперечним є той факт, що африката створена безпосередньо на місці **zdj*, що знайшло відображення в українській писемності вже в текстах XII ст.

На місці **dj* у пам'ятках із північноукраїнських земель (створених на базі дулібського, деревлянського та північнополянського діалектних масивів) книжники послідовно накреслювали літеру *жс*, яку можна вважати відображенням тогочасного мовлення. Зазначимо також, що спроби писарів київських скрипторіїв, пов'язані з відображенням звука [ж], стали зразком для писарів з інших регіонів – Галичини, Закарпаття, Поділля, звідки міг походити звук зі складною артикуляцією (з вибуховим компонентом).

До XVI століття не маємо засвідчених на письмі фактів відображення африкати [ʒ] на місці **dj*.

²⁵⁹ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 268.

²⁶⁰ Ю. Шевельов, Історична фонологія української мови, оп. cit., с. 88.

XII століття

ГЄ 1144: дѣжѣть 11, дѣжѣ 15, о дѣжѣ 160;

ХА XII: дѣжѣ 4, дѣжѣ 39, дѣжѣ 51, дѣжѣ ... дѣжѣ 52, дѣжѣ 265; въ
измѣжѣнии плѣти 145.

XIV століття

ЛврЄ XIV: дожѣ 51 зв.;

ЛЄ XIV: дѣжѣ 52, о дѣжѣ 53.

Такі рефлексии знаходимо в Житії Сави Освяченого XIII ст. повѣжѣноу ... дѣжѣ²⁶¹.

Незаперечні підтвердження наявності в мовленні африкати маємо від XVII ст.: *zhromadzu, chodzu, меджа, потверджамъ, оулгаджєнны, приводжу*²⁶².

4.1.1.2.3.3. Рефлексии *tj > [č]

Написання літери ч відповідно до ц в південнослов'янських пам'ятках засвідчені в українській писемності від XI ст.

XI століття

Ізб. 1076: хоуѣ 57, хоуѣ 95, хоуѣши 76, ицюѣ 244 зв., ноуѣ 274;

АС 1092: хоуѣ 22, 95 зв., хоуѣши 93, 100 зв., наречѣса 72, възлечѣ 5, оуѣти 139.

XII століття

ДС 1164: хоуѣ 54 зв., трепечѣши 96, наречѣши 252, наречѣ 112, вѣѣши 122, горѣѣши 142;

ЖН XII: хоуѣши 2 зв., не хоуѣ 31, хоуѣ 26 зв., плечѣ 28;

ЖФС XII: вѣѣѣ 61, попечѣса 71, хоуѣши 140, хоуѣ 143, въверѣши 152, люѣши ... люѣши 38, помочѣнѣши 51, вѣѣѣ 125, вѣѣѣшю 155 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: хоуѣѣ 14, хоуѣши 78, не хоуѣ 187, не порѣпѣѣши 273, скрѣжѣѣѣѣ 274 зв., ноуѣ 9, 10, 11, ноуѣсь 291 зв., печѣры 32 зв. печѣрѣ-скѣи 20 зв.;

ГВС XII: мѣрѣ на дѣѣѣрѣ и дѣѣи на мѣрѣ (пор. мѣи на дѣѣѣрѣ и дѣѣи на мѣрѣ БЄ 49) 114 зв.

²⁶¹ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 312.

²⁶² М. Łesioń, *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*, „Slavia Orientalis”, 1965, rocz. XIV, № 3, s. 356; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 802.

У „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст. також виявлено такі написання: трепеґующе (Тр. зб. 47 зв.), вѣстрепеґеши (Тр. зб. 59).

XIII століття

ПНик XIII: хоґеґеґа – не много хоґеґеґа ґемоу (Срзн.: III, 1392).

XIV століття

ВО (III) XIV: к помоґи 7 зв.

Також цей вияв маємо в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. опче жилище²⁶³, а також у світській писемності: хоґеґеґа помеґети ѿ глада; хоґеґеґа поґубити смерды (Срзн.: III, 1391–1392).

4.1.1.2.4. Відображення м’якості *ц’*

Африката *ц’* успадкована давньоукраїнською мовою як м’яка. Палатальна вимова [ц] перед [а], наприклад у пам’ятках, часто відображалася написанням букви а після ц. М’яка вимова *ц’* є наразі нормою української мови. Накреслення літери ю після *ц* у таких випадках менш показові, оскільки руські писці її писали в переважній більшості випадків. Щодо написання а та ґа, то виділяємо пам’ятки з більш та менш послідовним відображенням м’якості, аж до відсутності написань з а та ґа.

XI століття

РС XI: младеґнца 7 зв. б;

ОЄ 1056–1057: лица 26 зв., наґицаґеґи 41 зв., сьґдца 43 зв.;

Ізб. 1073: коґеґць 69, м’ґсаць 187 зв., лиґоимьцю 29, сьґдцю 74, пиґа–ниґа 32 зв., блоуґдиґиґа 49 зв., твоґьца 168;

Ізб. 1076: оґа ... сьґдца 5, вьґдовиґамь 15, жиґьниґа 183, коуґпыґьмь 152, гьґрньцю 150, твоґьцю 264 зв., мьґьцаґа 10 зв., не приґиґати 104 зв.;

АЄ 1092: овьца 6, 7, овьцаґмь 70 зв., ґаиґа 71 зв., птиґа 29 зв., 52, лювоґдиґами 73 зв., сл’ґпыґа 33 зв.;

ПА XI: ьґрноґиґиґа 2, дьґва м’ґсаґа 4 зв., наґицаґеґи оґа 5, оґа 6, пыґе–ниґа 7 зв., сьґа 14 зв., сьґдьца 31 зв., виґопиґа 16 зв., вьґзиґиґаґьґь 17 зв., вьґдовиґа 17 зв. та ін.;

СТБ XI: жьґьца 88 зв., дьґвиґа 94 зв., вьґдовиґамь 95, троґиґа 139 зв.;

БПс XI: деґниґа 1, коґьца 2, младеґнца 2 зв., лица 4, сьґдца 6;

²⁶³ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 333.

ТЄ XI: овьца ... овьцямь 1, кѣ овьцямъ 6, първому҃ченица 2 зв., бѣа 6 зв.;
ЧудПс XI: дньница 10, дѣвица же бжбѣница 82 зв., десница 131 зв.

Такі написання засвідчено в „Синайському патерику” – пшеница²⁶⁴, також у світській писемності, у написах-графіті СК XI – мѣа²⁶⁵.

XII століття

МЄ до 1117: мѣсць 45, коньць 64, вѣдовицю 111 зв.;

ГЄ 1144: до конца 1 зв., дѣца 19, нарицаеть 50, оѣа не нарицаите 50 зв.,
слѣпца 107, овьцямь 115, птицамъ 77, 189, мѣшицю 51 зв., сѣдца 73 зв.,
коурица 152 зв., коупцю 197;

ДЄ 1164: вѣдовица 167 зв., десница 187, вонѣлица 130, житъница 134,
овьца 55 зв., отроковица 93 зв., 94, пришельца 204 зв., слѣпца 64 зв.,
сѣдца 32 зв., 140 зв. коньца 80, 99; гостиньницю 137 зв., десницю 232, житъ-
ницю 141 зв., коупцю 61 зв., лицю 184, мѣдъницю 139 зв., слѣцю 110 зв. та ін.;

УСт XII: ѣица 213, пѣчьца 241;

ХутСл XII: бѣа и приснодѣца 5 зв.;

ЖН XII: палицю 2 зв., сѣланьца 7 зв., мѣца 32 зв., лиця 7 зв.;

ЖФС XII: простьца 34 зв., мѣртвьца 136, нарицати 152 зв., нарицанинѣ 169 зв.,
нарицаѣма 146 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: вѣньца 193, до коньца 193 зв., творца 194 зв., агница 303,
печьница 42, багъраница 62, вѣдовица 61 зв., вѣдовицамъ 61, дон-
ница 134 зв., ѿрицати 154, брацаѣа 222.

Також у „Троїцькому збірнику” відомі такі написання – лица (Тр. зб. 1 зв.);
у написі-графіті на стінах Софійського собору: мѣца²⁶⁶.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: агньца 123, оѣа 145 зв., овьца 201 зв., мѣшыца 214 зв., оуньца
и вѣньца 229, творца 273, вѣ сѣдца 217 зв., два пѣтѣньца 223, помощницю 7,
дѣцю 43, ходатаницю 78, нарицахоу 228 зв., нарицаѣмыи 238. У дієслові
звѣцати – ѣако кругъ мѣдѣанъ звѣцаѣа 211 зв. також писець відобразив
м'яку вимову *ц'* (усі приклади цього дієслова в церковнослов'янських
болгарської і македонської редакцій та давньоруських лексиконах
наведені з кінцевим основи -а: звѣца- (ССЯ: I, 668; Срзн.: I, 967);

²⁶⁴ Ibidem, с. 121.

²⁶⁵ Ibidem, с. 104.

²⁶⁶ Ibidem, с. 157.

ОрЄ XIII: цатоу 76 зв., цатѣ 80;

ЄЄ 1283: въ темницю 4 зв., слѣпцю 20, оудицю 39, златницю 72 зв., пышен-
ницю 81, десницю 96, сѣцю 103; слѣпца 36 зв., срдѣца 37, члѣца 85, двер-
ница 91 зв., агньца 107 зв.; цатоу 42, нарицати сѧ 43;

ХЄ XIII: ѡѣца 9 зв., 99, мѣць 46;

ПЄС 1280: конца 20 зв., дѣца 75, ѡвца 77, лица моего ... срдѣца моего 77.

Пор. іще в „Повчанні” Георгія Зарубського за списком XIII ст.: отъ черноризца ... старца, гудца и свирца²⁶⁷, у „Троїцькому збірнику” XII–XIII ст.: прорицахѡу (Тр. зб. 9 зв.).

XIV століття

ПЄ XIV: ѡць 124, 226, пшеницю 222, оу житницю 222;

ЛврЄ XIV: младѣньца 14 зв., ни мѣшца 99 зв., до коньца 51, цвѣтъца 52 зв., старца 95 нарицаемыи 138 зв. та ін.;

ЛПс 1384: ѡвечь 40, пшеницю 82;

ВО (III) XIV: десницю 27, члѣвколюбець 72 зв., ѡцю 75;

КПс 1397: црѣца 62, мѣшцю 13, зѣницю 18 зв., лицю 19.

Крім зазначених вище, такі написання є в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. шестоѣньца ... птицахѣ ... лисица ... ѧница ... птицахѣ²⁶⁸, в Апостолі XIV ст. (Толстовському): творьца, оѣца, сѣца, нарицахѡу, дѣца, пышеница²⁶⁹.

4.1.1.2.5. Асимілятивно-дисимілятивні процеси

Вплив фонетичного сусідства завжди зумовлював різні зміни в окремих мовах, які диференціювали діалектні ареали. Наприклад, українській мові властива милозвучність, яка досягається завдяки гармонії вимови суміжних звуків. Проте йдеться не лише про милозвучність вимови, а й про максимальне розуміння написаного та почутого писцем і читачем (слухачем). Це відбувається завдяки вставленню приголосного поміж скупчення голосних, або спрощенню груп приголосних у коренях слів та на межі морфем, або через різні типи уподібнень та розподібнень звуків, про які докладніше йтиметься в цьому розділі. Важливо, що в найдавніших пам’ятках показано намагання книжників створити умови для відображення на письмі специфічних українських

²⁶⁷ Ibidem, с. 292–293.

²⁶⁸ Ibidem, с. 330–331.

²⁶⁹ Древній славянській переклад Апостола и его судьбы до XV в. ..., оп. cit., с. 165.

мовних явищ. Тому в цьому розділі ми зосередимося не лише на загальній характеристиці вибраних явищ, а й вкажемо на конкретні процеси, які славісти визнають типово українськими і які відрізняють українську (та її орфографічну норму) від мов і текстів інших слов'янських ареалів. Такими слід вважати насамперед дисиміляції *zg > zk та *kr > xr.

4.1.1.2.5.1. Асимілятивне подовження перед -bj-

Написання й вимова довгих приголосних у результаті асимілятивного подовження після занепаду зредукованих стало нормою української літературної мови. Особливо промовистими в таких випадках є приклади з написанням однієї графеми без зредукованого.

XII століття

ГЄ 1144: о неповелѣнѣ 2;

ХА XII: ѣствоване 41 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: осоуженѣ 89 зв.;

БЄ XII–XIII: печалю²⁷⁰;

ЄЄ 1283 възаша камѣне 17, илю 65, въ осоужѣни 101 зв.;

ПНик XIII: оучѣне 63.

XIV століття

МТ XIV: ѡсужѣнѣ 29 зв., прегрѣшѣнѣ 32, покланѣнѣ 34, смѣрѣю 44 зв.
покланѣнѣ 11 зв., на преѡбращѣнѣ 107 зв.

Такі написання відомі й світській писемності, наприклад графіті СК XI ст. жєѣпенє²⁷¹.

У Христинопольському Апостолі XII ст. ми вже засвідчили дві однакові графеми: ХА XII: о послоушаннѣ /у контексті написань о покорени... о помагании/ 53, о подвизаннѣ и спѣшнѣ /у контексті написань о житии... о єдинєнии/ 223, о обьщєнии ...а не насѣщєннѣ 137. У контексті поплутувань, пов'язаних із ъ, ѣ, привертає увагу написання одним із писців ЛврЄ XIV: жить вѣчнѣнѣ (у порівнюваних євангельських текстах – житиє/житьє) 112. Чи не йдеться в цьому випадку про відбиття місцевої вимови [жит'є]?

²⁷⁰ Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст., відп. ред. В. Німчук, підгот. до вид. Ю. Осінчук, Київ 2017, с. 32.

²⁷¹ С. Висоцький, *Київська писемна школа*, ор. cit., с. 135.

Можливо, від кінця XII ст. писці-русини з теренів Київщини, Волині та Галичини уже вимовляли й писали цю асимілятивну зміну без роздільної вимови.

4.1.1.2.5.2. Одзвінчення початкового *с* перед дзвінким після занепаду редукованих

Після занепаду редукованих у низці пам'яток широко засвідчене явище одзвінчення початкового [с] перед дзвінким. Приклади цієї зміни відомі в українській писемності від XII ст. В українській мові така вимова й написання є нормативними. Зазначимо, що від XII ст. трапляються написання з одзвінченням глухих перед іншими глухими, що свідчить про впровадження відтоді однієї з найхарактерніших ознак українського консонантизму.

XII століття

МЄ до 1117: вѣсходаща и низсходаща 4 зв.;

ПЄС 1280: вѣ зборѣ 25, вѣ зборѣ 27.

Ці ж процеси притаманні були й світській писемності: здоровье – в написі на чарі Володимира Давидовича 1151²⁷².

XIII століття

ХЄ XIII: низсходаща 6.

XIV століття

ЛврЄ XIV: ѿлѣка здрава 23 зв., збираєть 28, збероутьсѧ 119 зв., избора (тут: из збора) 35 зв., оу зборѣ 55 зв., здравии 58, зде 80, се ножа зде два 139 зв.;

ЛЄ XIV: исъ изъбора 33, во зборѣ 57, здравии 59 зв.;

МТ XIV: здѣланъихъ 4 зв., кѣ сѣби своѣи зборнѣи апѣстѣи црк 15 зв.

Також це явище засвідчене й у Полікарповому Євангелії 1307 р. – збүдетсѧ, збора²⁷³.

4.1.1.2.5.3. Інші асимілятивно-дисимілятивні процеси

Типові для української мови явища асиміляції (уподібнення за дзвінкістю/глухістю, за місцем і способом творення) та дисиміляції відображені вже в текстах від XI ст.

²⁷² М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 205.

²⁷³ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, оп. cit., с. 246.

XI століття

- ОЄ 1056–1057: ижени 3, без менне 168 зв., без него 2, бес печали 204, бес порока 277 зв.;
- ТЄ XI: из него 7 – ис корабля 7 зв.;
- Ізб. 1073: бечисла 19 зв., бечиньна (безъчиньна) ... бечѣствовати (безъчѣ-
ствовати) 55 зв.;
- Ізб. 1076: беславие ... бештьстьє 34;
- ЧудПс XI: бештьсти (безъ чѣсти) 24 зв.;
- АЄ 1092: ис корабля 12 зв., 13, 22 зв., исъшетъ 18, раширяють 43 зв.,
ицрева 144 зв., ицрева 39;
- ПА XI: бечѣстие 84 зв., бечиноуѣща 264 зв., макъкоє 13 зв.;
- СГБ XI: ишчистимъ 136, бечѣстиємъ 253;
- МінСл XI: ицѣление 8 зв., привышыши 14 зв., ицрева 15.

XII століття

- МЄ до 1117: бещадд (безъ чадд) 97 зв.;
- ГЄ 1144: расоужати 35 зв.;
- ДЄ 1164: ицрева мѣра 82 зв., бесъ плода 60, што – што положить 126;
- ГВС XII: безаконѣ (безъ законѣ) 43, расадутъса (разъ садутъса) 43 зв.,
бещадъ (безъ чадъ) 126 зв., бещестъна (безъ честъна) 137 зв., прѣдверъ
(прѣдъ двери ДЄ, с. 387) 148, исъбора (изъ събора) 29 зв., бесапогъ (безъ
сапогъ) 152 зв., въ гробѣ исъченѣ (изъсѣченѣ) 155 зв., и ишедъше (изъ-
шедъше) изъ гробъ 187–187 зв., ицрѣва (изъ чрѣва) 204 зв.;
- ЖФС XII: бещисльнѣимъ 36, беществова 41 зв., ращитаѣ 80 зв., макъко 45 –
мачѣни 124 зв.;
- ХутСл XII: ицрѣва мѣре 8 зв., бещисльна 13;
- Усп. зб. XII–XIII: ицрева 6, бес правды 10 зв., але без милости 11 зв.,
бесъблазна 12, ицернигова 25 зв., а цюжиниѣхъ (съ чюжиниѣхъ) 192.

XIII століття

- БЄ XII–XIII: бещѣсти (безъ чѣсти) 11, бещадъ (безъ чадъ) 63 зв.;
- ВО (I–II) XIII: ичистѣна (изъ чистѣна) 20, дѣю рашири 45 зв., бесмертнѣе 44 зв.,
бещменѣно 72 зв., ицреслъ (изъ чреслъ) 63, бещѣсть (безъ чѣсть) 54 зв.,
ицрева (изъ чрева) 58 зв., ицъртога (изъ чъртога) 91 зв., з бокоу 133 зв.;
- ЄЄ 1283: помилоуи на сѣоу /тут: насъ сѣоу/ 36 зв., безаконии 71 зв., истинѣнъ
іє свѣдѣтѣльство 98 (пор. у МЄ до 1117: истинѣно ієсть свѣдѣтѣльство);
што – што облечете са 33 зв., 117 зв.;
- ОрЄ XIII: бесапогъ 87, 107 (безъ сапогъ), ицрева 27 зв., 45 зв., 138 зв. (изъ
чрева), бещѣсти 15 зв. (безъ чѣсти), бещадъ 67 (безъ чадъ);

ХЄ XIII: вѣщѣстьнѣ (вѣзѣ чѣстьнѣ) 42 зв.;

ПНик XIII: вѣциныѣ 57, ишьшиваны 89;

ПЕС 1280: вѣщѣсти 26.

XIV століття

АБиб XIV: вѣжѣ жены 6 зв., рациню 8;

ВО (III) XIV: исохшиа 41 зв., вѣцисла 122, ищрѣва 193 зв.;

ЛПС 1384: вѣцадыѣ доуши 44, рашириша 44 зв., вѣцисла /вѣзѣ чѣсла/ 90;

ЛЄ XIV: ищюще 12, ишьють 88 зв., раширають 94, вѣщѣсти 96.

4.1.1.2.5.4. Зміна звукосполук *zg > zk

Особливого значення набуває в контексті аналізу звукових процесів зміна *zg > zk. Одна із визначальних рис українського консонантизму, засвідчена від XIII ст. Леонід Булаховський трактував її як одну з характерних ознак впливу живої української мови на давньоруську²⁷⁴. Ця риса в українській мові виявляється послідовно в усіх можливих для проведення такої зміни конкретних умовах, не знає жодних варіативних відхилень: *бризка, луска, різка, друзки, брязкати, мозок, дріб'язок* та ін.²⁷⁵

XIII століття

ЄЄ 1283: розка — всакоу розъкоу 25 зв., розка не можетъ плода творити 26, 86 зв.

XIV століття

ЛЄ XIV: розъка, розку 86 зв.

4.1.1.2.5.5. Написання слова *хрьсть* відповідно до *кръсть* у південнослов'янських протографах

XI століття

Ізб. 1073: хрѣтивыиса 28 зв., хрѣштениа 59.

XII століття

ДЄ 1164: стоѣахоу ѿ хѣа їсѣа мѣти ѣго 263;

ЖФС XII: хрѣститѣлѣа 84.

²⁷⁴ Л. Булаховський, *Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.)*, в: *Вибрані праці*: у 5 т., Київ 1977, т. 5, с. 82.

²⁷⁵ О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських...*, оп. cit., с. 141–142.

Пор. ще в Учительному Євангелії Константина, кін. XI – поч. XII ст. – хрѣстѣ, у Лаврентіївському та Іпатіївському списках „Повісті врем'яних літ” – хрестѣ, хреста (Срзн.: III, 1412).

4.1.1.2.6. Протетичні приголосні

У давньоукраїнській мові вже існувала тенденція до усунення збігу голосних. Протетичні приголосні вже на українському мовному ґрунті розвивалися перед початковим голосним. Виникнувши як засіб уникнення не характерного для української мови міжслівного збігу голосних, протеза поступово закріплювалася в звуковому складі слова, і слово з цим протетичним приголосним починає вже функціонувати в будь-якій позиції²⁷⁶.

XI століття

СГБ XI: вѣзѣ /тут жѣзѣ/ 195 зв., вѣтробѣ /тут: жтробѣ/ 314.

XIII століття

ЄЄ 1283: вѣзѣ моѣ 28 зв., своимѣ воуѣ[ѣ]никомѣ 65, вѣно же вѣзѣ запрѣти вѣтроу 119 /пор. у МЄ до 1117: онѣ же вѣзѣ/, трепѣти и воужаѣ 103. Також у Записі Йова (Ієва) 1268 р. кнагини волѣв²⁷⁷.

XIV століття

АБиб XIV: вѣтѣ – вѣтѣ дѣнь чѣвѣка /тут: ѣтѣ/ 27 зв.;

ЛЄ XIV: вѣтра 145 зв., вѣтникомѣ 151 зв., воуѣченици 172 зв., вѣцѣамѣ 26 зв., вѣвѣцѣамѣ 107, вѣдрѣ 179 зв.

Подібні написання знаходимо також у Полікарповому Євангелії 1307 р. – о вѣзѣх²⁷⁸, також у світських текстах: грамоті 1404 – на вѣтрѣ, у „Повісті врем'яних літ” – вѣ вѣстѣ дѣтѣпрѣскомѣ²⁷⁹, вѣи – сѣ вѣемѣ своимѣ (Срзн.: I, 323), вѣльга – іде вѣльга новѣгородѣ (Срзн.: II, 1017).

4.1.1.2.7. Поява епентетичних (вставних) приголосних

Причина появи вставних звуків в українській мові така ж сама, як і у випадку з протетичними: ідеться про уникнення важкого для вимови збігу кількох

²⁷⁶ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 304.

²⁷⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 291.

²⁷⁸ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, оп. cit., с. 246.

²⁷⁹ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 305.

приголосних шляхом вставляння звука, що не має етимологічного обґрунтування. Такі процеси в українській писемності відомі від XIII ст.

XIII століття

ЄЄ 1283: капернавоумъ 4, 7 зв., 34, дѣи сивънова /тут сиѡнова/ 69 зв., симоне ивоне 28 зв., силевана /тут силуана/ 133, ишвана 6, 127, ивана, 65, 106, 107, 108, 111.

XIV століття

ВО (III) XIV: фараѡна — мисльнаго фараѡна потопивше 113;

ЛЄ XIV: капернавоумъ 11 зв., отъ кентоуриѡна 12 зв., иѡнинъ 40, легиѡнъ 92 зв., фавоуста 256.

Такі явища відомі і в інших текстах української писемності: у грамоті 1366 року: ларивунъ²⁸⁰, у записі XIII або XIV ст. в Галицькому Євангелії 1144 року: за здоровье ... львоньтъа²⁸¹.

4.1.1.2.8. Спрощення в групах приголосних

В українській писемності найдавнішого періоду відома тенденція до усунення нагромадження приголосних. Саме так можемо трактувати вже в текстах від XI ст. спроби невідображення на письмі збігу приголосних, як етимологічно обґрунтованих, так і на стикові морфем, що було властивим для південнослов'янської писемності: *-lnьс-, *-rdьн-, *-zdьн-, *-rdьс-, *-dstv-, *-tstv-, *-žstv- і *-zstv-, *-vstv-, *-dsk-.

XI століття

Ізб. 1073: оупразнивыиса 34 зв., упразнимиса 38;

ПА XI: да оупразнить 14 зв., празнить 19;

СТБ XI: о празницѣ ... празноужштиихъ 9.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: оупразни 56, 246 зв., преже роста 145;

ПЄС 1280: искоусноє 74;

ПНик XIII: оупразниса 85, празны 86 зв.

²⁸⁰ Ibidem, с. 302.

²⁸¹ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 329.

XIV століття

АБиб XIV: въпрдзнихъса 9;

ЛПс 1384: прдзника 110;

ЛврЄ XIV: по оузрыдаѣте 41;

ВО (III) XIV: изречѣнно 26, упрдзнилъ 23 зв., несмѣсно 49, упрдзни 104, 139, 237, упрдзниши 122, срадавшѣ тебе ради 147 зв.;

МТ XIV: неизречѣньнѣ /у давніх текстах після префіксального -з перед кореневим р- переважно з літерою ѡ издречѣньнѣ-/ 3 зв., вестрасна 22.

Під дією цієї ж тенденції на українському мовному ґрунті з'являються написання без літери ѡ у формах числівника *сім*.

XI століття

РЄ XI: сѣмь 5 зв., 15;

ОЄ 1056–1057: сѣмѣжѣ – въ годинѣ сѣмѣжѣ 19;

Ізб. 1076: сѣми 261;

МінСл XI: сѣмидесѣтъ 1 зв.;

СГБ XI: до сѣми 24, сѣмоѣ 358.

Також це спрощення виявляємо і в „Синайському патерику” – сѣмь²⁸², сѣмоѣ²⁸³.

XII століття

МЄ до 1117: сѣмь ... сѣдмь 48, 80 зв., сѣми 133 зв.;

ГЄ 1144; сѣмоѣ 1 зв., сѣмь лѣтъ 117 зв.;

ДЄ 1164: сѣмь 246;

ГВЄ XII: сѣмь 139 зв.

Такі написання властиві і світській писемности, наприклад у графіті на стінах Софії Київської: драгниць сѣмьѣтъу гривьнѣ²⁸⁴.

XIII століття

БЄ XII–XIII: сѣмь братиї 112;

ХЄ XIII: въ годинѣ сѣмоѣу 11 зв.;

ВО (I–II) XIII: сѣмь бѣсѣ 175 зв.

²⁸² Ibidem, с.119.

²⁸³ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, ор. cit., с. 166.

²⁸⁴ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, с. 151–153.

Також це явище засвідчено ще в „Пандектах” Никона Черногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника: семаго²⁸⁵; також у Записі Йова (Ієва) бл. 1269 р.: семоіє²⁸⁶.

XIV століття

ПЄ XIV: семоую годину 17.

У світській писемності від XIV ст. написання без кореневого *д* стали очевидними: семаго, семын, семь (ССУМ: II, 337).

4.1.2. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

4.1.2.1. Підсистема вокалізму

4.1.2.1.1. Реалізація давнього *ѣ (ятя)

Крім *и*-виявів на місці *ѣ, засвідчено й десятки прикладів *е*-реалізації, що цілком відповідає північноукраїнській (поліській) рефлексії цієї давньої фонemi в українській мові. Цілком можливо, що записи з *є* відображають властивий північнополянським та деревлянським говіркам звук неоднорідної артикуляції [e] чи [i^e]. Очевидно, зародившись на початках руської писемності в київських скрипторіях, такі написання були перенесені вже як „неписане правило” і на інші терени Півдня Русі.

XI століття

РЄ XI: ѣды 10 б, ѿ нее 4 б, с оноѣ страны 14 а, оученикы свое 2 зв. а, грѣхы свое 10 б;

ОЄ 1056–1057: вѣметаємо замість вѣмѣтаємо 255;

Ізб. 1073: вѣ вѣре 8 зв., ѡвѣне 12 зв., тебе ... тобе /Д. в. одн./ 15 зв. б, вероуж 21 зв. а, вѣ ефесе 23 зв. б;

Ізб. 1076: сребра 3, 105, времени 12, главы свое /Р. в. одн./ 18;

АЄ 1092: кести 2 зв., кѣдять 5, кѣмь ... кѣси 68, тебе /Д. в. одн./ 30, 40 зв., себе /Д. в. одн./ 91, 105, о тѣинѣ 101, опреснѣкъ 93, оудовѣне 32 зв. – оудовѣне 41 зв., плутання ѣ = е – андрѣови 11 зв. – андрѣови 86 зв.,

²⁸⁵ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, ор. cit., с. 8.

²⁸⁶ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 291.

- архирєѣ 10 зв. – архирєи 97, галилеа 154 зв. – галилѣа 22 зв., прѣдѣ 49 – прѣдѣ 164;
- ПА XI: себе /Д. в. одн./ 22, 24, плутання ѣ = є – небрегѣи 23, на землє 23²⁸⁷, плутання ѣ = є: сребро 29, еда кѣгда нѣ сѣтворилѣ ... еда кѣгда не сѣтвори-
рилѣ 141 зв.;
- СГБ XI: едѣ /тут – їжа/ 96 зв.;
- БПс XI: кости моє 5, жребиа 5 зв., посредѣ 6 зв., прѣдѣ 6 – прѣдѣ 6 зв.;
- МінСл XI: обрѣтєса 10, але обрѣтѣ 11, посредѣ 11;
- ТС XI: посредѣ 7, плутання ѣ = є: галилеискѣ 7 – галилѣискѣ 8, фарисєи 8 –
фарисѣи 9;
- СП XI: видєнїє 42 зв., владѣть 164 зв., плутання ѣ = є – андрєи 166 зв. –
андрѣа 82, вѣрма 43 зв. – вѣрма 13 зв.;
- ЧудПс XI: многоразличнѣ красотѣ 27, плутання ѣ = є – трапѣзы 6.

Також такі рефлексії виявлено ще в графіті XI ст. на стінах Софії Київської: господи помози стефану грешнаму²⁸⁸.

ХІІ століття

- МЄ до 1117: отѣ среды 40 зв., по сребрьникоу 46 зв., плутання ѣ = є – древо
... дрѣво 30 зв., вѣтсѣѣ – кѣ ризѣ вѣтсѣѣ 31, вѣ морѣ /З. в. одн./ 38 зв.,
отѣ галилеа 46 зв. – вѣ галилѣи 50 зв., оцѣщающеи ... оцѣщаєте 51 зв.;
- ГЄ 1144: вѣ рѣцѣ 69, сребрьникѣ 63, по берегоу 78, плутання ѣ = є – вѣрѣмене
... вѣрма 150 зв., фарисѣи 50 зв., – фарисѣи 152 зв.;
- ДС 1164: нєздахоу 13, бесомѣ 85, бл҃говєстоую 252 зв., верова 243 зв., дела-
тели 199 зв., запоустєнья 80, крепили 257, невестоу 50 зв., послєдньи 45 зв.,
тело 129 зв.; кѣ себе 14, вѣ себе 16, гл҃ю тебе 39, вѣ тебе 51 зв.;
- ХА XII: имєши 122, не владѣть 147 зв., льгѣкоє печали 179, любѣви
истѣю 184 зв.;
- ГВС XII: к тебе (32 зв., 38);
- ЖН XII: дремати 2 зв., запрєти 3 зв., запрєщєнїє 23 зв., ѿвѣтѣ 17, имє-
нїє 24 зв., також багато виправлень є > ѣ вс(є>ѣ)мѣ 5, б(є>ѣ)сѣ 4, 6 зв.,
8, велѣц(є>ѣ) 7, плутання ѣ = є – дрєва 30;
- ЖФС XII: нѣзнєшнєнє 36 зв., моудрєнє 107, слабєнє 124 зв., прємєнєнєнє 154,
ис тємницє /Р. в. одн./ 137 зв., кроплє /З. в. мн./ 124 – в обох випадках

²⁸⁷ Таке написання не варто вважати опискою, як то робить Іштван Пожгай, див.: I. Pozsgai, *Одноерова часть Пандект монаха Антиоха*, „Revue des etudes slaves”, Paris 2015, t. 86, fascicule 3, s. 330. Тут маємо типовий вияв ятя для цих іменників у північноукраїнських говірках.

²⁸⁸ Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору*, „Софійські читання”, Київ 2009, вип. 4, с. 428.

типові північноукраїнські ятеві рефлекси, п'єсни повѣдынѣ 117 зв., скважнѣ тьмьниѣнѣ 137 зв., сѣвѣдѣтьльствоваше 73 зв., хлеба 131 зв.; ХутСл XII: прѣгрешениѣ 2 зв., телеса 2 зв., грешнии 5, грѣхъ 8 зв., к тебе 11; Усп. зб. XII–XIII: лепо 16 зв., бесѣдовати 228, запрѣтилъ 40 – запрѣтилъ 193, плутання ѣ = є – мостѣа 107 зв. – мосею 262 зв., плутання ѣ = є – сѣмєренію ... сѣмѣреніѣ 12 зв., ѿметааху сѣа 207 зв. – отѣмѣтахоу сѣа 5 зв.

Також іще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської – грѣхы, дѣлы²⁸⁹, грѣшнѣка²⁹⁰.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: неизмѣрныи 3, оу тебе 149, засѣдѣтьльствова 155 зв., прѣгрешени 257;

ОрЄ XIII: погрѣти 10, ѿтвѣржеть себе 18, ѿтвѣржеть собе 18 зв., Ѡ тебе 43, тобе 47 зв., по тебе 62, к тобѣ ... к тебе 75 зв., прѣди 64, не вѣредить 64, собе 77, також випадки поплутування ѣ = є – вслѣдъ же шѣдъшѣ женѣ 90, вѣзлѣганиа 100 зв.;

ЄЄ 1283: сѣвѣдѣтьльствоваша 30, веренъ 114 зв., азъ повѣде (замість очікуваного повѣдѣ) 70, глѣю тебе 3, 28 зв., 48 зв., вѣздасть тебе 62, тобе 61 зв., вѣ себе 71 зв., 112 зв., к себе 3; приѣхавше 38 зв., хлѣба єсть 56, очи моє 129, великоє не^а 78, птицѣ небыныѣ 34, мѣнцѣ фѣдосыѣ 134;

ХЄ XIII: ѡ тебе 4 зв., посредѣ 4 зв., ѿ моусеа 5, нѣниѣ 26 зв., вѣ тебе 27;

ПНик XIII: на местѣ 55, на собе 68 зв., поѣши ... ѡбыѣданиа 76 зв., ѣдоуще и пьюще 82, пророчѣскыѣ. и апл(с)кыѣ книги 58 зв., соудити тажѣ мирѣскыѣ 82 зв., поплутування ѣ = є – нѣ(с) любѣѣ 81 зв. /пор. ѿ любѣе 82 зв./, таковыхъ одѣжъ ... одѣжъ 89;

ПЄС 1280: телесемь 21, процвѣтѣшиа ѣако цвѣтъ 73, сребро 90 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: хлебо 21 зв., грѣшникъ 33 зв., дайте єсти 74 зв., некто ... в законѣ 101 зв., исцѣлаше 178 зв. та ін.;

ЛПС 1384: к тебе 34 зв., вѣ болѣзни 37 зв., хлѣбъ 133, ведми 147;

ЛЄ XIV: отѣвѣща 5, отѣвѣщати 105 зв., последьнии 14 зв., дѣла 14, оу неодоузе 16 зв., цѣла 16 зв., слѣпи 26 зв., окамѣнѣло 32 зв., именѣа 134 зв., целоуѣте 46, болѣзнѣмъ 160 та ін.;

²⁸⁹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, частина III. Центральна нава, Київ 2011, с. 16.

²⁹⁰ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 35.

КПс 1397: рідше під наголосом – поведіте 65 зв., въ гневѣ 77 зв., севера 152 зв., оудолеши 159, перее 171, в рекахъ 217; частіше в ненаголошеній позиції – крєпит са 11 зв., наслєдиша 59 зв., прєреканье 73 зв., стрєлають 83 зв., запрети 90, насекомыи 162 та ін; особливо красномовні приклади північно-української рефлексії ятевих континуантів відзначимо в написаннях із двома ятевими рефlekсами в одному слові, де під наголосом ѣ, а в ненаголошеній позиції є – ѡнемѣхъ 53, 53 зв., в рецѣ 85 зв., в дѣлехъ 129, 199 зв.

Наведені приклади дають підстави для узагальнення про те, що київські писарі у церковно-релігійних пам'ятках вносили в ці тексти місцевий розмовний узус: *и*- та *є*-рефлекси на місці давнього **ѣ*. Вимова й написання з *є*-рефlekсами тривалий час зберігалися в українській писемності в пам'ятках північного ареалу, однак у процесі витворення мовної норми так і залишилися на периферії як діалектне (узусне) явище українського мовного простору.

4.1.2.1.2. Написання *є* на місці 'а після м'яких приголосних

Локальне західноукраїнське діалектне явище, відображене в пам'ятках від кінця XII ст.

XII століття

ДС 1164: рѡзвращєть 184 зв.

XIII століття

БС XII–XIII: величють са 113 зв. У цьому слові, зважаючи на місце переписування пам'ятки (наддністрянські говірки), відображення явища можна інтерпретувати як спробу передачі місцевої вимови [велич'ійут' / велич'ейут'], а не як помилкове написання під впливом *и* в попередньому складі.

ЄС 1283: о всеком глѣ 127 зв., ѡвѣще їсѣ 19, не ѡвѣщєвъ 92, не ѡсоужєть / тут не ѡсужєте/ да не ѡсоужєни боудєте 32, бы' възлєжєць ... възлєжєху 66, азъ оучєхъ 91 зв., петръ стоѡ и грѣє са /треба грѣѡ са/ 91 зв., земла потрєсе са 97. Трапляються й надпоправні написання (*и* на місці *є*): въ іар'лимѣ 11. Наведені вище написання можна потрактовувати як відображення рідної говірки писця, оскільки перезвук 'а в 'є (також в 'і, 'и) притаманний наддністрянським, західноволинським і волинсько-поліським говіркам української мови²⁹¹.

²⁹¹ В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, *op. cit.*, с. 17.

ПЕС 1280: помыслъ ...творитьсѧ 12, поразоумѣмосѧ 78 зв., але оубоимосѧ 24 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: не пить ли птиць цѣнитсѧ на пати срѣбръникъ 99. Зважаючи на послідовність поплутувань писарями цієї пам'ятки $\lambda - \varepsilon$ та $\varepsilon - u$ ²⁹², цілком імовірним видається припущення про відбиття вимови [n'em'] у цьому випадку. Не виключаємо й місцевої діалектної вимови [n'im']²⁹³. У річизці зазначених написань допускаємо поплутування початкового $\dot{y}e > u$ в слові *икы*: или икы рабъ 102 зв., тобто в мовленні, можливо, було [йеки].

ЛЄ XIV: тажѣтели М 12/7 (пор. у ХЄ – тажѣтеле 102, ГВЄ тажѣтели 137 зв.) 156;

КПС 1397: прозѣвати 143 зв., прозѣвающемоу 201 зв., заѣцѣмъ /Д. в. мн./ 144, мѣдѣнаѧ /врата/ 153 зв., ефиѡплѣне 97, вѣѣда /дѣла/ 82 зв.

4.1.2.2. Підсистема консонантизму

4.1.2.2.1. Відображення твердості етимологічно м'якого *r'*

Для північноукраїнських говірок велярна вимова колишнього *r'* – характерна консонантна риса. Більшість носіїв поліських діалектів ще й дотепер у мовленні зберігають цю особливість. Імовірно, що в низці написань у текстах, починаючи від XI ст., цю рису вже відображено.

XI століття

ОЄ 1056–1057: воура 244, вечерѣ 107, кесара 184, алтара 278, върѣху замість върѣху 199, вечерѣнѣ 113, оударанѣ 275 зв.;

АЄ 1092: приобращѣть 8, 80 зв., сътворѣу 117 зв., трапѣзы 71 – трапѣзѣ 90 зв. /у переважній більшості написань цього слова в руських пам'ятках після *p* накреслено λ або $\lambda\lambda$;

ПА XI: цеѣру 10, кесарѣу 90, на трапѣзѣ 10 зв., о лотовѣу дѣщѣроу 17 зв.–18;

СГБ XI: кесарѣу 7 зв., творѣ 85 /пор. олтарѣ 88 зв./, по морѣ 222 зв., тварѣ 305 зв., горкаго 134, трапѣзахѣ 253 зв.;

ТЄ XI: трапѣзы 6;

²⁹² Докладніше див.: В. Мойсієнко, *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, ор. cit., с. 444–445.

²⁹³ Ареал поширення вимови [uz'iti, шч'is't'e] – наддністрянські говірки, див.: *Атлас української мови*, ор. cit., т. 2, к. 41, 43.

ЧудПс XI: пѣрѣ моѣѣ /тут пѣра/ 15 зв., кѣ олтарѣ ... кѣ олзтарѣ 16 зв.,
сѣтворѣ 17, цѣсарѣна 18 зв., борѣштинѣхъ 20 зв., творѣ 23 зв., по морѣ 27,
борѣщинѣхъ 33, трапѣза 91 зв.

Також у „Синайському патерику” маємо надпоправне – вѣ лав'рю²⁹⁴.

XII століття

МЄ до 1117: отѣ трапѣзы 81 зв., трапѣзою 66;
ГЄ 1144: ѿ трапѣзы 158;
ДЄ 1164: вару 175 зв., вратару 170 зв., кесару 148, мору 47, 98 зв., 259 зв.,
разору 176 зв., сѣтвору 220, сѣтвору 34, твору 35 зв., 215 зв.;
ЖН XII: градоуца 14;
ЖФС XII: зару – свѣтьлоу зару 50.

XIII століття

ЄЄ 1283: по троѣхъ днеѣхъ 125 зв.;
ОрЄ XIII: надпоправне написання діра 29;
ПЄС 1280: горко 23, горка 70 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: оу баграницу 95 зв., вѣ кезеро гороуце 111, прамо 117;
КПс 1397: горкоу 83 зв.;
ЛЄ XIV: раширають 94.

4.1.2.2.2. Зміна л > н

Очевидно, низка написань зі зміною л > н у деяких українських пам'ятках свідчать про відображення говіркової особливості.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: нетнѣньно 54 зв., вѣ прѣломнѣнии хлѣба 182 зв.;
ЄЄ 1283: ни млите /тут: ни мните/ 7.

У контексті таких написань, очевидно, варто пояснювати й засвідчені в цьому ж Євсевієвому Євангелії слова земна – на земни тоуга 60 зв. та на нѣси ... и на зем'а 62, які дотепер поширені в українських діалектах²⁹⁵.

²⁹⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 120.

²⁹⁵ *Атлас української мови*, ор. cit., т. 2, к. 239.

4.1.2.2.3. Переставляння звуків *с* та *в*

Як місцеву діалектну особливість або специфічну вимову власне самого писця можна трактувати перестановку звуків *с* та *в*. У низці південно-західних українських говірок подібна метатеза відома й дотепер.

ХІІІ століття

ЄЄ 1283: *свѣ тѣло* /тобто *все тіло*/ 33, *во славі свѣти* /тобто *во славі всій*/ 33 зв., *на свѣхъ бѣсѣхъ* /тобто *на всіх бісах*/ 51 зв. Саме ця особливість (метатеза *с* – *в* у займеннику *весь*) дала підстави деяким мовознавцям вважати, що протографом ЄЄ був якийсь сербський рукопис, оскільки така зміна властива давній сербській писемності. Однак дослідник пам'ятки В. Німчук аргументовно заперечив це припущення, вважаючи подібні написання в Євангелії індивідуальною особливістю писця Євсевія, оскільки подібну перестановку виявлено і в інших словах: *на домоу всюемоу* /тобто *своєму*/ 76, *оврѣтъ ѡсла и свѣде на нь* /тобто *всede*/ 69 зв., *по свєи свєльнѣи* вѣ свѣдительство свѣмъ /тобто *по всій вселенній ... всім*/ 71 зв., *всыше* /тобто *свыше*/ 94, *всазана* /тобто *связана*/ 91. До того ж у деяких українських наддністрянських говірках, зокрема на Львівщині, і дотепер відома вимова *Всітий Вечір*, а не *Святий Вечір*²⁹⁶.

4.1.3. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ХІ–ХІV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У цій частині йтиметься про характеристику фонетичних особливостей, відображених лише в українських пам'ятках ХІ–ХІV ст., які, однак, через різноманітні лінгвальні та екстралінгвальні чинники не утвердилися як норма української мови. Описані в цій частині писарські спроби відобразити фонетичні особливості української мови мають особливе значення: вони вказують, що русько-українські писці не боялися вводити в своє письмо елементи рідної вимови, а отже – з давніх-давен намагалися упровадити свою норму на основі „народної мови”.

²⁹⁶ В. Німчук, *Євсевіє Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, *ор. cit.*, с. 11.

4.1.3.1. Підсистема вокалізму

4.1.3.1.1. Реалізація *ь, ъ* перед *j* [i], [u]

Відзначимо типову для найдавнішої русько-української писемності рису: реалізацію *ь, ъ* перед *j* > [i], [u]. Зміна та в XI–XIV ст. була характерною перетворенням київській та галицько-волинській писемним школам.

XI століття

Відомості про відображення цього явища не є новинкою в українознавстві – на їх наявність указували дослідники, наприклад, в „Ізборнику Святослава” 1073 р.: *поаѣзы и, приимѣзы и, отъ плодовѣзы ихъ, вѣзы има*²⁹⁷. Докладний повторний аналіз текстів дозволяє сформулювати твердження про універсальність спроб відображення цього явища на письмі. Це була настільки чітка норма говірок Київської Русі XI ст., що писці не вагалися відображати це явище навіть у текстах церковнослов'янською мовою, щоб „одомашнити” їх:

РС XI: *повиты и 5, поаты и 12, приаты и русу 15, нарекути има 4 зв.*

Ізб. 1073: *грѣсѣ прѣдинавлѣни 44 зв., ведоути и 58, вѣвѣржети и бѣз 63 зв., оузрѣть ... и положати и 192;*

АС 1092: *вѣзы истинуу 1 зв., вѣзы има 15 зв., поаѣты и 154, приаты и на русу 156 зв., приаты и вѣз домѣз 126 зв., почѣтѣти и оѣз 11 зв., молахоути и глѣюще 31 зв., оубиѣути и 38 зв., и дасти и мѣри 51, и назирахоути и кѣзнижници ...аще ...исцѣлѣти и 51 зв., вазахоути и оужи железнѣзы 56;*

ПА XI: *до сѣгрѣѣти и 9, приимѣзы и 10, боудѣть зѣванѣзы имѣз 12, вѣзы иоанньсѣѣмѣз 92;*

МінСл XI: *добаи и моудрѣз 6 зв.*

XII століття

МС до 1117: *вѣзы иноу 26 зв. – вѣз иноу 22, и поимѣзы и петрѣз 44, протѣшети и – придѣть же гнѣз ... и протѣшети и 87 зв., оубиѣмѣзы и – придѣте оубиѣмѣзы и и приимѣмѣз наслѣдѣне него 131 зв., видѣвѣзы и*²⁹⁸;

ГЄ 1144: *молахоути и 33, оубиѣмѣзы и*²⁹⁹;

ХА XII: *молахоути и 12, молахоути имѣзы 23, оубѣути и 28 зв., ѿрѣшѣти и 31 зв.;*

²⁹⁷ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 354; И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка...*, оп. cit., с. 138.

²⁹⁸ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 354.

²⁹⁹ Ibidem.

ДС 1164: поємъз и 191 зв., приведохъз и 68 зв., жена ... приатъз и 246 зв., ѣатъз и 74 зв., слоугы бинахоути и 177, видахоути и 87, оученици ... въпрашахоути и 158, заплуюти и 143, цѣловахоути и 155;

ЖН XII: поважанети и 85, простилъз и ѣсть бѣ 19;

ЖФС XII: вклевецѣти и 129 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: сотона начатъз и 12 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: помажюти и 174, вѣнчалъз и 155 зв., приатъз и 162, гнетяхути и 204, ицѣлити и бѣ 206, въпрашахути и 226; їзъидѣте 61 зв.;

БЄ XII–XIII: югда видахоути и доуси нечистици 2 зв., и видѣвъз и 8, 51 зв., гнетахоути и 10, слъшахоути и 14, молахоути и 19, 37, поставити и 48, оубинимъз и 61, въ соуботоу ицѣлити и 99 зв., и осоудати и на смерть 104;

ЄЄ 1283: снемъз и обитъз и 8, видѣлъз и 21, оставимъз и 21, приведохъз и 39, вѣмъз и 117 та ін.; да помажюти и 8 зв., молахоути и 16, пристоупли и 38 зв., прѣдасти и 41, оугнѣтахути и 52 та ін.;

ХЄ XIII: въз има 9 зв., снемъз и обитъз и — дасть тѣло иисифови и коупль понавоу и снемъз и обитъз и въ понавоу 11, помажюти и 11, хотахоути и 26.

XIV століття

ПЄ XIV: емъз и — коусъз емъз и за роукъ 131;

ЛврЄ XIV: вѣми и 29, исповѣми и азъ 47 зв., имахоути и 70 зв., слъшати и 81, въпрашахоути и 109 зв., видѣлъз и 34, прославихъз и 35, приведохъз и 63, приатъз и 161 зв. та ін.

Такі написання безсумнівно вказують на своєрідну (невідому іншим руським теренам) вимову писцями, вихідцями з Руси-України, колишніх напружених зредукованих *ь* та *ѣ*. Зміна *ѣ* + *ј* > *ѣ* (*ѣ*) + *ј* відома й давньоболгарським пам'яткам. Але асиміляція *ѣ* + *ј* > *ѣ* + *ѣ* (*и*) + *ј*, на відміну від попередньої, могла відбутися лише на давньоруському ґрунті, оскільки закінчення *-тъ* в 3 ос. одн. теп. ч. властиве пам'яткам русько-українського ізводу. Очевидно, зазначене вище явище варто пояснювати намаганням писаря відобразити місцеву руську (українську) вимову, пов'язану із долею редукованих *ѣ* + *ј* > *ѣ* + *ѣ* (*и*) + *ј*, *ѣ* + *ј* > *ѣ* (*ѣ*) + *ј*, які в протоукраїнських діалектах мали окремий шлях розвитку: *ѣ* та *ї* перед *ј* в *ѣ* та *ѣ* не перейшли, а зберегли вимову, близьку до [*i*], [*yi*]³⁰⁰, що і становило виразну особливість русько-української

³⁰⁰ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 112.

писемности, починаючи від другої половини XI ст. Підтвердження цьому – написання в українських пам'ятках:

РС XI: ъ=ы възлоубленъи мои 8 зв. а;

ОС 1056–1057: и=ь – виси замість вьси 250 зв.;

ТС XI: ъ=ы – приимъи ... приимъи 3 зв.;

ЧудПс XI: ъ=ы – придръченъи ... коньць 7, прѣдъписанъи ѡаломъ 30 зв.;

ПА XI: ъ=ы – їадъи ... їадъи 11, благъи ... ѣъ 37 зв., зълъи порокъ 94 – рабе зълъи 82 зв., велѣавъи 95;

СГБ XI: ъ=ы – не сѣвныими нъ дѣвнъими 88, добръихъ 91.

Наведені вище написання властиві й давньоболгарській писемності, однак, потрапивши на Русь, вони лягли на благодатний ґрунт української:

Ізб. 1076: съ шини своихъ 271 зв., облыгають 29 зв.;

ПА XI: ѡблыгаѣшѣ 2;

МС до 1117: обиемлють 30 зв.;

ХутСл XII: омъи 11;

Усп. зб. XII–XIII: обиемлють 10v., обиходить 193, ѡблыгающихъ 23;

Пник XIII: мыющихъса 56; обитѣкающе 87 зв.;

ВО (I–II) XIII: омъи ма 139;

ЛПс 1384: ѡбиноу ѡлтарь 33, ѡмъи ма 65 зв.; изръи 3, оумъю 33, скръѣши 40, не оуби 79, ѡблыгахоу 148;

ЛврЄ XIV: по плъти соудите 24 зв., не взылати /пор. у ДЄ: взылати 85 зв./ 66 зв.;

ЛПс 1384: скръи ма 33 зв., ѡблыгахоу 51, въ блищаньи 85, крый 115 зв.

Звичайно, написання изръи, оумъю, крьи продовжують і південнослов'янську писемну традицію, однак із часом така вокалізація – *рию, мию, крию* – стала нормою української літературної мови.

4.1.3.1.2. Реалізація *e

Уперше в українській писемности з наявних на сьогодні свідчень у тексті Галицько-Волинського Євангелія кінця XII ст. (ГВЄ XII) виявлено написання *ю* на місці *e в закритому складі: цюдръ – ѡцъ вашъ цюдръ кєть 97 зв. та аньгюлъ – се азъ посълю ань/гюлъ мои (місяцеслів за 27 грудня, Єв. від Марка) 206 зв. Пор. ще всаѣскъимъ благочєстїюмъ Усп. зб. XII–XIII: 27, оутѣшкнѣюмъ АБиб XIV: 4. Такі написання, можливо, відображали складний процес зміни голосного *e* в новозакритому складі після занепаду слабких ерів.

4.1.3.1.3. Рефлекси зредукованого в поєднанні з плавним у слові *скърбь / скєрбь < (*skъrb-)*

Ця діалектна особливість, виявлена у багатьох пам'ятках XI–XIV ст., недвозначно вказує, що автори чи переписувачі цих текстів належали до південноруської (української) писемної школи. На це явище і його південноруські витоки у свій час звернув увагу І. Ягич: „Я постійно вказував у своїх лекціях на форму слова «скєрбь», вона знайшла широке розповсюдження, якщо не цілковито, то принаймні у південноруських пам'ятках”³⁰¹.

XI століття

Ізб 1073: скръбънъиѡхъ 100;

АЄ 1092: скръби 19 зв., скръбь 45 зв., скръба 41 зв., скръбаше 41, 77 зв., 94, прискръбънъ 65 зв.;

ПА XI: отъ скръби 28, за скръби 94 зв., оскръблаетъ 141 зв., скръбить 153, але скръби 28;

БПс XI: скръбь 5;

МінСл XI: отъ скръби 6 зв.

Звертаємо увагу на послідовність відображення цієї зміни. У Псалтирі (Толстовському) це слово 72 рази написано з ь: -скръбь-³⁰².

XII століття

ДЄ 1164: скєрби 36, 37, 90 зв., скєрпю 126 зв., скєрбь 200 зв., скєрбѣти 216 зв., скєрбаше 215 зв., прискєрбѣна 216 зв.;

ЖН XII: въ скръби 7, въ скръбѣхъ 10 зв., ск(ь>ъ)рбѣа 11;

ЖФС XII: противоускрѣбѣти 117 зв., скръбаше 66, скръбѣнаа 50, скръбно 81;

Усп. зб. XII–XIII: не скръбить 1, скръбънъимъ 191 зв., оскръблѣють 81 зв., оскръбѣ 169, оскръбити 219 зв., поскрѣбѣ 74 зв.

Пор. у „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст., Тр. зб.: въ скръбѣхъ 74.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: въ скръби 107, оскръблѣющю 259, всакы скєрби 266;

³⁰¹ „Я постоянно указывалъ въ своихъ лекціяхъ на форму слова «скєрбь», она нашла широкое распространіе, если не исключительно, такъ по крайней мѣрѣ преимущественно въ южнорусскихъ памятникахъ”, в: И. Ягич, *Критическія заметки по исторіи русскаго языка*, СПб. 1889, с. 26.

³⁰² Г. Мольков, *Графико-орфографическія особенности Толстовской псалтыри*, „Acta Linguistica Petropolitana”, 2019, vol. 15.2, с. 418.

БЄ XII–XIII: вѣзвѣши скерби 6, вѣ скервь 110 зв., скерваще 125, скервѣти 126, оскервѣ 160, прискервьна 126;

ЄЄ 1283: скервь 26 зв., скерби 27, 88, wskервѣ 28 зв., прискервьна 38, прискервенъ 139 зв., скерва 41 зв., вѣ скервь 44, 71 зв., скерваще 82 зв., скервѣти 83;

ХЄ XIII: скерби 25 зв.;

ПЄС 1280: скервьнаго ... скервьнаго 23, поскервѣти 23 зв., скервѣши 70 зв.

Цю зміну засвідчуємо і в Житті Сави Освяченого XIII ст. – скерващема³⁰³.

XIV століття

АБиб XIV: скерьби 13, аще во скервимъ 13, скервью 27 зв., не скервите 28;

ПЄ XIV: скерваща 237;

ВО (III) XIV: скервѣти 1 зв., скерби 26 зв., 74 зв., скерващихъ 42, скервѣ 53, скервѣхъ 81, скервьмі 83 зв., скервиї 190 зв., у скерби 259 зв., вѣ скервѣхъ 261;

ЛврЄ XIV: скерва 123 зв., скерваще 142 зв.;

ЛПс 1384: ѿ скервии моихъ 40, скервии 48, скерби 155.

Ці написання, мабуть, на початках писемности були властиві й київським текстам, однак у подальшій писарській практиці все частіше виявляються переважно в пам'ятках галицько-волинської школи.

4.1.3.1.4. Написання, пов'язані з існуванням та занепадом редукованих

Зникнення редукованих голосних викликало в писців очевидну проблему з відображенням його наслідків, тобто записом вимови нових сполучень. Імовірно, це було пов'язано з тим, що вимова нових звукосполук тільки складалася. Тож русько-українські писці записували почуте: це був ні короткий [e], ні короткий [u], ні короткий [o], ні короткий [y]. Видається виправданою теза про те, що українські пам'ятки найдавнішого періоду розвитку писемності відображають процес формування української вимови. Про це свідчить як різноманітність записів на місці очікуваних редукованих голосних, так і різноманітність записів редукованих голосних на місці очікуваних графем *e*, *i*, *o*, *ы*.

XI століття

РЄ XI: ъ=ы – бѣвши 5 зв. а.

³⁰³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 311.

ХІІ століття

ДЄ 1164: ь=ъ вѣзати 17 зв., донѣдеже 29, лобѣза 176, нивѣныхъ 61; ь=о вѣ живѣтъ 15, ѿдинѣгонадесяте 5, ь=е одѣбѣлъ 59 зв.;

ГЄ 1144: ь=ы – слѣшащѣмъ 76 зв., ь=о тѣбѣ 113;

ГВЄ XII: ь=о живѣтъ 2, и всѣ сѣнемъ 28, помани сѣнемъ твои 196 зв. /в обох випадках ідеться про *сонм*/; плутання ь – ѣ мертвѣца 119 зв., домѣ вѣдовица 143 зв., вѣдовица 141 і вѣдовица 143 зв., сѣсеци (сесѣци ДЄ 405) 155; сѣвѣдѣтьство 2 зв. та вертепъ вѣ вертѣпѣ 189; о=ъ рабо тѣ, родо съ родѣ лоукавѣи, 142 зв., надо вѣтъмъ 91 зв., оуго вѣюць 114 зв., ѿлѣко съ 211 зв., да доволѣть (да довѣлѣть ДЄ 125) 42, оумерошь сѣъ (оумерша БЄ 80) 100, про таке плутання свідчать і виправлення – х(о>ъ)лмомъ 155, с(о>ъ)мерти 161;

ХутСл XII: о=ъ – вѣ миро съ 5, хлѣбо съ 6, во смѣрѣнии 12, ь=о – на вѣзѣтоу 11;

ЖН XII: ь=ы – слѣша шюмъ 5 зв., на вѣсоу 17, погѣбѣи 24, вѣвають 32 зв.;

ЖФС XII: ь=о – вѣиноу 34, ь=ы – сѣмѣслъ 40, вѣзѣноу 127;

Усп. зб. XII–XIII: ь=ы – вѣвѣши 70.

ХІІІ століття

БЄ XII–XIII: ь=о – отоидоша 4 зв., изо дѣщере 16, вѣзо сѣкровица 97 зв.; ь=ы – изгѣбѣлъ бѣ 86 зв.;

ВО (I–II) XIII: е=ъ – нѣ телѣньи ... тѣлѣньи 5 зв., заблоужемъ 19, ь=е – волю /тут волею/ 41 зв., надыжа 135 зв., ь=о – іако силѣнъ /тут сильнъ/ 12, адѣва врата 18, силѣю 30, своє тѣлѣ 103, вѣсѣлся 75 зв., и=ъ – кони-чина 158, смотрьша 228;

ЄЄ 1283: о=ъ – іазѣко 50 зв., вѣ гробо 8, множество слѣпѣихъ хромѣихо 11, сто-лпо 70 зв., да любитъ дроуго дроуга 85, всакъ золо глѣ 108 зв., ы=ъ – про-сатѣи вѣи 108 зв., се рекъ издыше /треба издѣше/ 97 зв., іоанъ... пославѣи оученикѣи 130, на вѣстоцѣ 122 зв.; ь=о – мѣжете 10, слово мѣе 17, вѣ нардѣ 29 зв., мѣи 50 зв., полѣжо 73 зв., симѣнъ петръ 85, вѣ дѣмъ 52 зв.; е=ъ – ѿ сѣмѣне дѣдва 29 зв., оумѣно тѣе 82, праздѣникъ 29, слоужебоу 88, по нѣме иде 34 зв., вѣсть моуже ... силенъ 104 зв.; ь=ы – послахъ вѣ жатѣ /треба вѣи/ 16, вѣ боудете 27, пакъ вѣставляю /треба пакѣи/ 27 зв., ѿ годѣнъ сѣа 78 зв., іазѣкомъ 129; трѣ кратѣи 83, миръ ... мѣръ 86 зв.;

ХЄ XIII: о=ъ – во тѣ ѿасъ 5 зв.;

ОрЄ XIII: ь=е – предѣлѣ тоурекъ и сидонекъ 93, понѣтѣскому пѣлатоу 110 зв., камѣнь... брыгоша 31 зв., камѣнь 54 зв., шѣстѣи 84, шѣстѣдѣнъ 96 зв.; ь=о – словѣмъ 99 зв., ѿлѣко съ 78, оученико тѣ 115 зв., плѣ/дѣ 23 зв., плодѣ 51 зв., плѣда ... плодѣ 51 зв., плѣдѣи 98 зв.; пожитѣе 109; ь=ы – предѣи 7;

ПЄС 1280: ь=о – градо тѣ 2, вѣко съ 3, наслѣдѣнико ихъ 14 зв.

Також ці зміни виявлено і в „Повчанні” Георгія Зарубського за списком XIII ст. — ъ=ы — ни любѣмымъ ... слѣшавъ³⁰⁴, у Житії Сави Освяченого XIII ст. — ъ=ы — ѿбавыко ... ѿбавѣка³⁰⁵.

XIV століття

АБиб XIV: ъ=о — во има 1 зв., 7 зв., во смерть 15, ко всему 16, велико /Н. в. одн./ 24;

ЛврЄ XIV: ъ=о — соудъ мзи 12, да довѣволить 50, мѣхъ вѣтохъ 66 зв., при-точю сию 85 зв., иди за мною сотонъ 85; ъ=е — лѣжаше 66, седе — дажь ми сѣде 70 зв.; ъ=и — да мьстѣса 98 зв.; ъ=ы — ѣтѣрь вѣтръ 54 зв., со вѣеникъ своими 117 зв., погѣвѣшаго 99; ы=ъ — по плѣти 24 зв., вѣи коупи 104 зв.; ъ=у — не имоущоумъ 82, ишедоушюю 79, изъ стѣтъ вѣни 85;

ЛПс 1384: ъ=и — вѣ блищанъи 85;

МТ XIV: ъ=о — храмо съ 11, градо съ 68, вѣдухнулъ кси 88.

4.1.3.1.5. Написання початкового оу відповідно до давнього ю

Уже в найдавніших текстах української писемности при переписуванні з південнослов'янських протографів початкова звукосполука йу (ю, ѣ) замінювалася писцями на у (оу, ꙗ).

XI століття

Ізб.1073: вѣ оуности 56 зв., оутрь 251;

Ізб.1076: оуноша 270 зв.;

АЄ 1092: оуности 41, оуноша 41, оунизи 72, оуга 63 зв.;

ПА XI: отъ оуности 3;

ЧудПс XI: оутро 8, 33, оуныша 33, оутрыни 132 зв.;

СТБ XI: на оунышене 134, 143;

БПс XI: оуныци³⁰⁶.

XII століття

ДС 1164: оуга — стѣвера и оуга 152 зв., оуноша 176, вѣ оунъ /юний/ 39, оуныци 95;

ЖН XII: ѿ оуности 19, вѣ оуности 29 зв., ѣтрыню 20;

ЖФС XII: вѣ оутрьнимъ 50, оунышене 61 зв., вѣ оутрини 165;

ХутСл XII: оуность 8.

³⁰⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 292.

³⁰⁵ Ibidem, с. 311.

³⁰⁶ Ibidem, с. 106.

XIII століття

БЄ XII–XIII: XII–XIII оуноша 1 зв., ѿ оуности 1 зв., оугъ 49, сѣвера и оуга 66 зв., оунъ 160;

ВО (I–II) XIII: бѣ унъ 193 зв.;

ХЄ XIII: въ оутрии 6, оуношу 11;

ПЕС 1280: оуноша 75, оунымъ 75 зв.;

ОрЄ XIII: оуродивоу 7 зв., оугъ 59 зв., оуности 29 зв., оуноша 29.

4.1.3.2. Підсистема консонантизму**4.1.3.2.1. Відображення на письмі звуків [ɛ], [з], [ж], які стояли на межі префікса й кореня**

Низку оригінальних рефлексів засвідчено в пам'ятках української писемності при відображенні на письмі звуків [ɛ], [з], [ж], які стояли на межі префікса й кореня. Складні – і такі, що не відповідали засадам української міжзвукової гармонії, що вже мала місце в мові на час написання цих пам'яток, – артикуляційні вияви, очевидно, завдавали чималого клопоту писцям, які намагалися знайти графічні засоби для передавання таких звуків. Дуже ймовірно, що в написаннях на зразок – ижѣноуѣ ижѣвѣте оужѣлѣша – була спроба відобразити поєднання шиплячого ж з африкатою дж, яку на той час писці ще не знали, як написати.

XI століття

ПА XI: вѣжѣжеса – вѣжѣжеса огнемъ 304 зв., иждивѣтѣся /тут: изъ жива-тиса/ 36 зв., иждѣжение /тут: изъ жѣжение/ 106;

ТЕ XI: ижденѣтъ 1.

XII століття

МС до 1117: ижденѣуѣтъ 36 зв., ижденѣтъ 191;

ГЄ 1144: ижѣноуѣтъ 8 зв., ижѣнѣте 52, ижѣноу 193 зв., вѣжѣадаха 57, вѣжѣлѣша 28 зв., вѣжѣлѣѣте 160, ижѣвши 79, вѣжажѣтѣся 186 зв.;

ХА XII: разъ + жѣгити: о ражѣжѣнии 42 зв., ражѣжѣнию 60, ражѣжѣшаса 102 зв., ражѣжѣнѣша 221 зв., не ражѣизаюся 192; изъ+жити: ижѣивоу... ижѣивѣнъ 193 зв., ижѣивѣте 49–49 зв., вѣжѣизаѣтъ 150, изъ+желати: вѣжѣлѣѣющемъ 187 зв., моужѣ бежѣнѣи /без жены/ 157;

ГВЄ XII: вѣжѣлѣша 53 зв.; ижденѣу 13 зв. Проте частіше в таких випадках писець накреслював одну літеру: да иженѣтъ бѣсѣ 88; иженѣуѣтъ 50 зв.; иженѣуѣтъ вѣи 178 зв.; вѣжѣгъ 110; оубѣѣють и жѣноуѣтъ (пор. оубѣѣють и ижде-ноуѣтъ ДЄ 131, оубѣѣѣте и ижденѣте БЄ 44 зв.) 111; ижигаѣють (пор. иждиизаѣють

МЄ 40, иждигають ДЄ 61) 55; нѣ възжизають ли (не възжъжеть БЄ 53 зв.) 118, възжелаете (пор. възжелаете ДЄ 141 зв., БЄ 56) 120; възжагають 219 зв.; Усп. зб. XII–XIII: ижденуть 13.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: ижченуть 176 зв.;

ПЕС 1280: ражизаючина 71 зв., ражчиныє 74.

XIV століття

ЛврЄ XIV: нѣ ижченоу вонъ 16 зв., ижченоуть 16 зв., ижизають 60 зв., свѣтланика възжъжъ 97;

ЛЄ XIV: ижченоу 14, оужчелѣша 61.

4.1.3.2.2. Зміна ч > ц (явище цекання)

Поплутування літер ч – ц загалом не властиве українській писемности, проте вже в найдавніших текстах поодинокі написання з відображенням цього явища трапляються. Найбільше таких поплутувань маємо в слові *очистити*, як, наприклад, у Бичковському Псалтирі – оцѣсти ... очисти³⁰⁷, які, однак, не показові в плані відображення місцевих звукових процесів, бо відомі й південно-слов'янським рукописам (ССС: 438–439). Проте низка інших написань, які наводимо тут, дозволяють дещо глибше подивитися на природу їх появи: це або дуже давні руськоукраїнсько-польські контакти, або місцева діалектна особливість, що розвивалася незалежно від новгородської.

XI століття

БПс XI: оцѣщюса 3, оцѣсти 8 зв.;

ПА XI: оцѣстити са 92, црьньць 23, отъ плацжцинихъ 194 зв.;

ЧудПс XI: оцѣстиши 60 зв.

XII століття

ГВС XII: и створи виць ѿ вѣрви (пор. и сътвори іако виць ДЄ 1164: 7 зв.), о ѿцѣщѣнии 6 зв. (о очищенъи ДЄ 1164: 8), ѣззѣи ицють (ицють МЄ до 1117: 34 зв., ДЄ 1164: 46 зв.) 42, прихѣдаще цѣлите са (цѣлите са ДЄ 1164: 145, БЄ XII–XIII: 59 зв.) 122 зв.;

ЖФС XII: ци – ци оубо помедьлѣвъ 155;

Усп. зб. XII–XIII: оцѣстити са 13.

³⁰⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.,* оп. cit., с. 108.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: моцѣ — подобаѣи сѧ моцѣ твоєи 150 зв., ѡцѣщєнїє 99, 282 зв., ѡцѣсти 100, 282 зв., и ѡцѣститѣ 220, ѡцѣщєнїѧ 260.

XIV століття

ЛПс 1384: ѡцѣсти грѣхъ 32;

ЛврЄ XIV: жрецѣскъ ... жрецѣска 118;

ВО (III) XIV: ѡцѣщѣнью 124 зв.

4.1.3.2.3. Поплутування з – ж

У низці українських пам'яток виявлено зміну *з > ж* переважно на межі слів та морфем, рідше в коренях. Імовірно, такі написання можна пояснювати впливом південнослов'янських протографів. Ця зміна відома, наприклад, в Ассеманієвому Євангелії. Подальшого розвитку це явище в українській мові не набуло.

XI століття

РЄ XI: сила иж не҃го 2 зв. а;

Ізб. 1076: сѣблажнѧюшта сѧ 23 зв.;

ЧудПс XI: беж не҃го 10 зв., иж не҃хъ 26 зв.;

МінСл XI: иж не҃ѧ 4.

XII століття

МС до 1117: иж не҃го 37 зв., сѣблажнѧєть 29, але сѣблазнитѣ 29;

ГЄ 1144: и їзидѣ иж не҃го 38;

ХА XII: иж не҃го 4 зв., иж не҃ѧ 12, иж не҃го 150 зв., 215, иж не҃хъ 30, беж не҃ѧ 69 зв., беж не҃ѧ 281 зв., же жидущю 14 зв., скърби жидоуть 21, оужь-никъ 28 зв., мѣножѣ корѣлницѣ 36 зв., молю въздырзати 37 зв., сѣблажнѧєтсѧ 130 зв., въ оужи желѣзнѣ 222, въ оужахъ монхъ 223 зв.—224;

ЖН XII: иж не҃го 29;

Усп. зб. XII–XIII: сѣблажнєнїѧ 12 зв.

XIII століття

ПНик XIII: сѣблажньшимъсѧ 12 зв.;

ХЄ XIII: сѣблажнѧєтсѧ 40 зв.;

ОрЄ XIII: сѣблажнѧєть 71 зв., сѣблажнюсѧ 109, рождѣнїє /розги/ 112, Ѡцетъ съ золѣью 120 зв.

4.2. МОРФОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ

4.2.1. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Відредаговані південнослов'янськими книжниками пам'ятки церковнослов'янської мови вирізнялися розвиненою системою словозміни із характерними для кожного відмінка закінченнями. Із появою в Русі-Україні, наприклад, болгарських протографів місцеві книжники почали вводити в тексти говіркові риси, тому у старих пам'ятках, крім церковнослов'янських закінчень, часто зустрічаємо місцеві розмовні звороти. Унаслідок цього вже в найдавніших релігійних текстах можна знайти морфологічні ознаки, які з часом стали нормою української мови. На письмі вони проявляються рідше, ніж у записах фонетичних ознак, але виявлені спроби їх відображення свідчать про бажання переписувачів створити власну орфографічну традицію. У наступній частині ми не намагаємося дати вичерпний опис української морфологічної системи на основі найдавніших текстів: ми хочемо показати появу певних рис, характерних для „живої” української мови, які формально визнано нормативними у значно пізніший період і потрактовано як „народні” елементи, що становлять своєрідність української норми, базованої на „розмовній” основі.

Беручи до уваги те, що сучасній нормі української мови притаманні риси, відображені вже в найдавнішій русько-українській писемності, маємо вагомі підстави стверджувати, що й морфологічна правописна норма вироблялася століттями, тобто в процесі, який розпочався ще в XI ст. з появою перших центрів писемності в Київській Русі.

4.2.1.1. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

4.2.1.1.1. Іменникові закінчення давального відмінка *-ові, -еві*

Флексія *-ові, -еві* іменників є типовою для південно-східного наріччя та для більшості подільських і волинських говірок української мови³⁰⁸. Це закінчення є нормою української літературної мови і вживається в Д. та М. в. паралельно з *-у, -ю*.

Подаючи приклади із рукописів, ми свідомі того, що місцеві писці могли такі форми копіювати і з давньоболгарських та македонських протографів.

³⁰⁸ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматики української мови...*, *op. cit.*, с. 137.

Однак незаперечним є й те, що ці субстантиви підтримувалися місцевим мовним узусом, який в українській писемності ставав чимдалі помітнішим (наприклад, у графіті Софії Київської закінчення *-ові*, *-еві* є панівним), тоді як у білоруській та російській мовах флексія *-у/-ю* стала єдиною для цієї відмінкової форми³⁰⁹.

ХІ століття

У церковнослов'янських пам'ятках русько-української редакції вже в ХІ ст. дієслівні закінчення *-ові*, *-еві* досить часто вживані, тож дуже рідко, переписуючи з південнослов'янських протографів, писці виправляли їх на *-у*, *-ю*, як то нерідко траплялося в писарській практиці на тогочасних землях Білорусі, Новгороду та пізніше Московії:

РС ХІ: иосифови 4;

ОЄ 1056–1057: андреови 42, авраамови 254, иродови 287, моужеви 269; усього таких написань у пам'ятці 82³¹⁰;

Ізб. 1073: мнуусови 64, петрови 239 зв., господеви 29 зв., израилєви 51 зв. та ін.;

Ізб. 1076: конєви 2, моужеви 159 зв., олтарєви 188 зв. та ін.;

АЄ 1092: андреови 11 зв., архирєови 11 зв., иродови 54 зв., иереови 78 зв., сынови 87 зв., петрови 95 зв., иосифови 112 зв., иванови 157 зв., моужєви 18, кесарєви 42 та ін.;

ТЄ ХІ: кѣ симонови 8;

СГБ ХІ: дѣневи 3, морєви 107, олтарєви 167 зв., гласови 158, нилєви 285 зв. та ін.;

МінСл ХІ: мирови 15;

ПА ХІ: тимотеови 141 зв., друо҃гови 145, їзврагови 147 зв.;

СП ХІ: бѣсови 41;

Уч. Єв. ХІ–ХІІ: слѣпцєви, народови, братови, члѣкови, гѣи, крѣстителиєви, ноєви, правѣдникови³¹¹.

Такі закінчення є й у світській писемності, наприклад, у графіті ХІ ст. на стінах Софії Київської петрови (так!), иванѣви³¹².

³⁰⁹ В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, оп. cit., с. 692.

³¹⁰ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, оп. cit., с. 125.

³¹¹ Р. Кривко, *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера...*, оп. cit., с. 350.

³¹² Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору*, оп. cit., с. 422, 427.

XII століття

МЄ до 1117: андрѣови 20 зв., ієрѣови 125, иродови 206;

ГЄ 1144: петрови 6 зв., кѣ винареви 151;

ХА XII: гѣи 4 зв., павѣлови 13, 32, тимофѣовѣ 9 зв.;

ГВЄ XII: сѣови 9, мировѣ 26, кѣсареви 78;

ДЄ 1164: андрѣови 210, иосифови 251 зв., петрови 14, 77, кесареви 89 зв., 147 зв., копацеви 136, моужеви 120 зв., 262;

ЖФС XII: другови 156 зв., цѣрви 68;

Усп. зб. XII–XIII: господеви 11 зв., лозореви 22, огневи 144 зв.;

УСт XII: врачеви 243 зв.

Також і в графіті XII ст. на стінах Софії Київської андрѣев[и]³¹³, XIII ст. – игнатови³¹⁴.

XIII століття

БЄ XII–XIII: симонови 2 зв., кесареви 61 зв., андрѣєви 119, петрови 126;

ЄЄ 1284: архієрѣєви ... ко архієрѣєви 91 зв.;

ОрЄ XIII: олтареви 2, андрѣови 104 зв., игѣмонови 118, петрови 18, моужеви 51;

ХЄ XIII: кѣ гѣви 6, петрови 45 зв., андрѣови 129 зв.;

ПНик XIII: огневи 63 зв., монѣєви 68.

XIV століття

АБиб XIV: моужеви 1 зв., господеви 3, бѣови 5 зв.;

ПЄ XIV: ко исоусови 6;

ЛЄ XIV: симонови 87 зв., кесареви 89 зв.;

ВО (III) XIV: огневи 41 зв., раєви 122 зв., кѣ петрови 200 зв.;

ЛврЄ XIV: монѣєви 25, боѣви 35, бѣви 226, мирови 47, андрѣєви 274;

МТ XIV: гѣви 29, монѣєви 83.

Багато прикладів з такими закінченнями виявлено і в світських текстах: листови (грамота 1378), королеви (грамота 1352), кѣ мунастыреви (грамота 1388)³¹⁵.

4.2.1.1.2. Відображення форм кличного відмінка іменників

Форми кличного відмінка активно вживаються в сучасній українській мові, тим самим продовжуючи найдавнішу традицію, яка відображена на письмі.

³¹³ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2011, op. cit., с. 16.

³¹⁴ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 91.

³¹⁵ *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., с. 93.

Їх поява в писаних текстах зумовлювалася мовленнєвою практикою. Тяглість цих форм в українській мові свідчить на користь безперервності процесу розвитку української мови.

XI століття

ОЄ 1056–1057: рабе, роде, друуже, чловѣче, сзину³¹⁶;

Ізб. 1076: брате 28 зв.;

АЄ 1092: влѣко 156 зв., друуже 45, дше 59 зв., жено 60 зв., захариє 166;

ПА XI: марео – глѣ кз неи марео марео 34, петре 39 зв., о жено 143 зв.;

ТЕ XI: о жено 6, рабе 4, наставъниче 7;

ЧудПс XI: брате 11, цре 12, дше моѣ 17;

СГБ XI: о жено 7, ѡ прѣмъзкъниче 104;

БПс XI: помощъниче 3;

МінСл XI: варнаво 1 зв., апле славъне 1 зв., главо 4 зв., вареоломѣю 7, вареоломѣне 8, ноудо 14;

СП XI: жено 33, зосиме 86 зв.

Також і в написах графіті XI ст. на стінах Софії Київської влдықо³¹⁷.

XII століття

МС до 1117: сзинуу иди дньсь 49 зв., ни оѣ аврааме 81 зв., друуже 82, фарисею слѣпе 135;

ГЄ 1144: иосіфе 4, учютелю – учютелю идоу по тобѣ 16 зв., друуже 153 зв.;

ДЄ 1164: жено 9 зв., 23, ёноу 75 зв., 86, брате 114;

ЖН XII: нифѡнте 1 зв., брате 4, сквърньниче 5, члѣче 9 зв.;

ЖФС XII: самодържѣ 92, любовъниче 170 зв.;

Усп. зб. XII: сло моѣ 3, свѣте 3, 9, 190, заре 9, иереміе избъраниче бжии 4, водителю, одеже, жьзле 12 зв., земле 14 зв., рече кз немоу нечисте псе и проклате 138 зв., друужино 294 зв., павле 206 зв.;

ХутСл XII: влѣко 11;

ГВЄ XII: фарисѣю слѣпе 70;

ХА XII: сауле брате 26, агриппо црю 33 зв., сзвъръстъниче 230.

³¹⁶ А. Востоков, *Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія*, в: *Остромирово Евангеліе 1056–57 года. Съ приложеніемъ греческаго текста и грамматическими объясненіями*, изданное А. Востоковымъ, СПб. 1845, с. 3.

³¹⁷ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 55.

4.2.1.1.3. Флексія -ѣ (ѣ > і) у формах родового відмінка однини та називного – західного відмінків множини іменників *jā*-основ

Пам'ятки церковнослов'янської мови болгарської редакції відзначалися випрацюваною системою словозміни з характерними закінченнями, які й було принесено на Русь. Русько-українські ж писці впроваджували особливості власного мовлення, тому поряд із церковнослов'янськими флексіями нерідко виявляємо в давніх текстах і місцеві розмовні.

У родовому відмінку однини

Іменники колишніх **-ja*-основ у Р. в. одн. мали успадковану праслов'янську флексію **-ě*³²¹, що на українському мовному ґрунті закономірно змінилася в *-і*, яку графічно русини-українці накреслювали як *-и* або *-ѣ*. Ця флексія з часом повністю витіснила церковнослов'янську *-ѧ*. У сучасній українській мові субстантиви з таким закінченням є нормою³²².

XI століття

РС XI: сѣѧа недѣѧѣ 1 зв., ни єдино пользѣ 2, творите сѣзѣ єго 9 зв., 10 зв.;
ОЄ 1056–1057: недѣѧѣ /вѣ вѣторьникѣ .ѣ. недѣѧѣ/ 12 зв.;
АЄ 1092: недѣѧѣ 86 зв., пррѣицѣ 157, мѣицѣ 169, мѣици 323, захарѣ 167;
СП XI: доуши 66, дѣши 28, 41 зв., земѧѣ 8 зв., мантиѣ 61.

XII століття

МЄ до 1117: мытарницѣ 38, отѣ земѧѣ 211 зв., отѣ вонѣ, лоуѣи кѣсть овцѣ³²³;
ТипЄ XII: земѧѣ 2³²⁴;
ХА XII: ѿ чашѣ 158 зв.;
ДЄ 1164: соль земли 43, близѣ поустынѣ 30 зв., дѣ тѣсѧѣ 74, мѣрѣ пше-
ницѣ 140;
ГВЄ XII: не имѣша земѧѣ многѣ (нѣ имѧша земля многѣ ДЄ 57 зв.) 52 зв.;
ЖН XII: до земѧѣ 30;
ЖФС XII: ѿ грамотицѣ 152, тѣмници 161;
Усп. зб. XII–XIII: земѧѣ моѧѣ 13, ѿ земѧѣ 290, ѿ боурѣ 291 зв.;
УСт XII: пшеницѣ – принимаетъ ... пшеницѣ 243 зв.

³²¹ А. Шахматов, *Историческая морфология...*, с. 74–75.

³²² *Історія української мови. Морфологія*, оп. cit., с. 75.

³²³ А. Шахматов, *Историческая морфология...*, оп. cit., с. 75.

³²⁴ Ibidem.

XIII століття

БЄ XII–XIII: стомь мѣръ пшениць 54;

ЄЄ 1283: близь поустѣнѣ 21 зв., ѿ смоковницѣ 72, мѣнцѣ феѡдосѣе 134, мѣнцѣ феклы 113 зв., сѣоѣ магдалинѣ 137 зв., мѣнци коуфимѣи 112 зв.;

ПНик XIII: до опаницѣ 86 зв.;

ХЄ XIII: тѣкащѣ – ѣтѣри тѣкащѣ /пор. ѣтѣри тѣкаща у ЮЄ до 1128³²⁵ та ѣтѣри тѣкаща ДЄ 1164: 67/45;

ОрЄ XIII: не баше землѣ многѣ 11 зв., ѿ смоковницѣ 99 зв., по срѣди пше-ницѣ 127 зв.

XIV століття

ПЄ XIV: вечѣри 107, доушѣ 219, дѣвици 248, дѣвицѣ 249, моуѣеници 215, моуѣеницѣ 216 та ін.;

ЛврЄ XIV: не имѣша землѣ 116, ѿ смоковницѣ 266;

ЛЄ XIV: отроковицѣ – поѣ бѣа отроковицѣ 93 зв.

Для іменників ја-основи у Р. в. флексію -ѣ уведено до відмінкової парадигми у „Граматиці...” Лаврентія Зизанія³²⁶.

У називному та знахідному відмінку множини**XII століття**

МЄ до 1117: птицѣ нѣсьныѣ 55 зв., овьцѣ³²⁷;

ДЄ 1164: многѣ въздовицѣ 109;

ГВС XII: приидоша птицѣ и позобаша є 77 зв.; птѣцѣ нѣсьныѣ 128 зв.; овьцѣ развѣгнотѣа 146; разлоуѣаєтѣ ѡвьцѣ ѿ козьлицѣ 150, 168 зв.;

ЖФС XII: и темницѣ прочитаю 161;

Усп. зб. XII–XIII: птицѣ 77, дѣѣ соутѣ 291.

XIII століття

ЄЄ 1283: птицѣ възселишасѣ 55 зв., паси овьцѣ моѣа 107 зв., идоша въз свинѣе /тут: ѣ > ѣ/ 35;

ПНик XIII: окъзрѣающе въздовицѣ 57;

БЄ XII–XIII: ѡлоуѣаєтѣ овьцѣ ѿ козьлицѣ 94;

³²⁵ *Евангелие от Матвея в славянской традиции...*, *op. cit.*, с. 89.

³²⁶ Лаврентій Зизаній. *Граматика словенська*, підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. Німчука, Київ 1980, с. 37 у дослідженні та на звороті лѣ у факсимілі.

³²⁷ А. Шахматов, *Историческая морфология...*, с. 76.

ОрЄ XIII: овѣцѣ не имоуѣ пасторуѣ 5 зв., възрите на птицѣ 8, сконѣѣ притѣѣ сина 14.

Такі закінчення відомі також у „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. птицѣ³²⁸.

XIV століття

ПЄ XIV: лисицѣ 104;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: дѣтѣмашѣ 247;

ЛврЄ XIV: птицѣ нѣсьныѣ 208;

ЛЄ XIV: птицѣ – приидош (так!) птицѣ 89.

Також таку зміну засвідчуємо в Лаврентіївському списку „Повісті...”: вежѣ, птицѣ, оусобицѣ³²⁹.

4.2.1.1.4. Флексія -ѣ у формах місцевого відмінка однини та називного – знахідного відмінків множини іменників чоловічого роду jǫ-основ

Поява флексії -ѣ (вимова – [i]) у формі Н. – З. в. мн. іменників чоловічого роду із давніми основами на jǫ- на місці етимологічного *-i – явище, характерне для русько-українського письма, яке згодом стало нормою української мови. В обох випадках українські писці виправили форми з -а і рідше – ѡ в староболгарських протографах (Nom.=Acc.) на -ѣ. Створення однієї форми із написанням (ѣ) у закінченні, що артикулювали як [i], появу якого можна пояснити вирівнюванням форми знахідного – називному, підсиленням фонетичними процесами (реалізація [*ǣ] > [i]), також є ще одним аргументом на користь усвідомленого розвитку традицій української писемності, які вирівнювали артикуляцію звуків [ǣ] > [i], що графічно передавали як ѣ.

Явище фіксуємо від XI століття.

XI століття

АЄ 1092: три мѣцѣ 126 зв., ключѣ 168 зв.

XII століття

ГЄ 1144: ключѣ 168 зв., воѣ 66 зв.;

ДЄ 1164: три мѣцѣ 262, расъипа пѣназѣ 7 зв.;

³²⁸ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 332.

³²⁹ А. Шахматов, *Историческая морфология...*, с. 76.

ЖФС XII: всѣ ѡцѣ 42, възстатѣлѣ 75, манастирѣ 101;
Усп. зб. XII–XIII: възшегородьскѣ моужѣ 10 зв., крѣвопицѣ 13 зв.

XIII століття

БЄ XII–XIII: приношахоу кѣ ісоу младѣньцѣ 57;
ПНик XIII: не тѣкмо простѣцѣ нѣ и сѣтитѣлѣ 59 зв.;
ЄЄ 1283: вси оучѣницѣ 83, и члѣцѣ и пастоуси 122, три мѣцѣ 110 зв.;
ОрЄ XIII: три мѣцѣ 124.

Зміну и > ѣ засвідчено і в формах місцевого відмінка, наприклад, у „Пандектах” Никона Черногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника в манастирѣ³³⁰.

XIV століття

ЛврЄ XIV: ѣ мѣцѣ 161.
Також ще в Лаврентіївському списку „Повісті...”: кнажичѣ, на конѣ, в кордѣ, блѣ своѣ, мечѣ, мужѣ, царѣ, сторожѣ³³¹.

У місцевому відмінку однини такі флексії виявлено в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. во истѡчницѣ³³².

4.2.1.1.5. Аналогічне вирівнювання іменникових закінчень

У пам'ятках русько-української писемности спостерігаємо руйнування системи давнього відмінювання. Процес започатковано вже від XI ст., і тривав він упродовж багатьох століть: поряд із давніми етимологічними флексіями писці впроваджували нові говіркові, які виникали в мовленні за аналогією до інших типів відмінювання. Так з'явилися в українській писемності паралельні форми, як от: О. в. одн.: имѣмъ відповідно до именѣмъ; Р. в. мн.: грѣховѣз відповідно до грѣхѣз; М. в. мн.: въз ситахѣз відповідно до въз ситѣхѣз. Із плином століть таких утворень знаходимо все більше, а частина з них стане нормою української словозміни.

XI століття

АЄ 1092: грѣховѣз 14;
Ізб. 1076: тѣхѣз вождеѣз 7 зв., отѣ лареѣз 272 зв.

³³⁰ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, *op. cit.*, с. 7.

³³¹ А. Шахматов, *Историческая морфология...*, с. 58.

³³² *Ibidem*.

ХІІ століття

МС до 1117: вѣ ситахъ – вѣ моуѣнахъ ситахъ трѣхъ 40 /пор. у Мтв. лише вѣ ситѣхъ 75/;

ГЄ 1144: дъньи ѿ /пор. у ДЄ 1164 ѿ днии 84/ 69 зв.;

ГВЄ ХІІ: вѣ ситахъ – вѣ трѣхъ моуѣнахъ ситахъ 54 зв.;

ЖН ХІІ: ѿ бѣсовъ 10 зв. – ѿ бѣсъ 11;

ЖФС ХІІ: троудовъ 46 зв., троудъми 45 /О. в. мн./, имѣамъ – онъ къ нѣмоу имѣамъ нарекъ 112;

Усп. зб. ХІІ–ХІІІ: грѣховъ 29 зв. – грѣхъ 11 зв.

ХІІІ століття

ВО (І–ІІ) ХІІІ: ѿ вѣрѣвъ 204, грѣховъ 266; ис кораблямъ /О. в. мн., тут ь = и/ 85, лѣчѣми 282 зв., къ сѣвазнамъ 54, вѣ любви 262; положи бѣ вѣ цркви ... аплѣ ... прѣрки ... оучителѣ 211 і на цій таки сторінці вѣси оучители 211. Вирівнювання м'якого варіанта відмінювання за твердим зразком: мѣртвѣцомъ /Д. в. мн./ 77 зв., мѣдѣньцѣмъ /Д. в. мн./ 216 зв.;

БЄ ХІІ–ХІІІ: гробоу – ото двѣри гробоу 150 зв.

ЄЄ 1283: хлѣба ѣдамаъ и пѣмаъ 46 зв.;

ХЄ ХІІІ: вѣниде ... вѣ корабль ... вѣлѣзоша сами вѣ корабля 10 зв.;

ПЄС 1280: троудовъ 91;

ОрЄ ХІІІ: бѣсовъ ... бѣсъ 10 зв.;

ПНик ХІІІ: ради троудовъ 84 зв., ѿ крѣви 90 зв.

ХІV століття

АБиб ХІV: оу пристагницахъ /тут оу пристагницѣхъ/ 27 зв.;

ЛврЄ ХІV: матѣри – паѣ вѣхъ матѣри 28, дѣни /тут Н. в. мн. дѣнѣ/ 130;

ЛЄ ХІV: вѣлѣзоша оу корабля 12, двѣри гробоу 12 зв., отъ вѣрѣвъ 95, мѣциі /Р. в. мн./ 110;

ЛПС 1384: ѿ матѣ твоѣ 64 зв.,

МТ ХІV: грѣховъ 8.

Закінчення -'а з -*е в називному – знахідному відмінку однини іменників середнього роду, на зразок *знання*, є виразною рисою сучасної української літературної мови, як і більшості її діалектів³³³. Найдавніші вияви цього закінчення з'являються вже в ХІІІ ст., у Віденському Октоїху: дѣхноу синаниа 52 зв. Цей приклад відомий з дослідження Юрія Шевельова без

³³³ С. Бевзенко, *Українська діалектологія*, Київ 1980, с. 98.

покликання на конкретний аркуш. Дослідник додатково вказав на надпоправний запис твого заґаґаґе також без точних посилань на сторінку³³⁴.

4.2.1.1.6. Прикметникові (займенникові) форми родового відмінку однини жіночого роду із закінченнями *-ѣ, -и, -е; -еѣ, -еи, -ее* відповідно до *-ея, -ыя* в південнослов'янських протографах

Характерною особливістю найдавнішої русько-української писемності з найдавніших часів було введення закінчень *-ѣ, -и, -е; -еѣ/-оѣ, -еи/-ои, -ее/-ое* у формах Р. в. одн. прикметників жіночого роду замість характерних для південнослов'янських протографів форм *-ѣа, -ыа*. У подальшому процесі розвитку української та білоруської мов кожна з цих систем набула специфічних закінчень: у пам'ятках білоруської мови (та північноукраїнського наріччя української) скоріше закінчення *-oje/-eje*, в українських текстах (обох південноукраїнських наріч) скоріше *-oi/-ei*³³⁵, але лише наприкінці XVIII ст. відзначається послідовність у записі цих форм³³⁶. У пам'ятках української релігійної писемності південнослов'янські форми тривають аж до XIX ст. Тому той факт, що форми, характеризовані як „народнорозмовні” сучасної української норми, з'явилися вже в XII ст., свідчить про тривалий і складний процес формування норми української літературної мови.

XII століття

ГЄ 1144: сґои мґґица хґритонґи 244 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: оґности моґѣ 9, сґмрьти тоґѣ паґоґубьноґѣ 10, дереґвианоґѣ 24, крґзѣи моґѣ 14, цґґнѣи тоґѣ 14, твоґѣи оґтроґѣи 273;

УСт XII: пороґздьноґѣ – пороґздьноґѣ не^а 213.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: дґґи моґѣ 80 зв., прґґѣноґѣ полаґѣѣ 159, сґтоґѣ аґнѣи 164 зв.;

ОрЄ XIII: сґтоґѣ прґґѣмґцѣ 125 зв.;

ПЄС 1280: дґґи моґѣи 3.

XIV століття

ПЄ XIV: сґатоґѣ мґґґ єґдоґѣѣ 206, сґатои мґґґ єоґґѣиґи 211, прґґѣѣ 214;

ЛврЄ XIV: сґтоґѣ прґґѣмґґиґцѣ 334, мґґґѣтрґноґѣ мґґиґцѣ 337;

³³⁴ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 440.

³³⁵ В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів...*, с. 336.

³³⁶ J. Getka, *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język nauk parafialnych (Począjów 1794)*, Warszawa 2012, s. 192 i наст.

ВО (III) XIV: вечери твої 264;
ВМісяцеслів XIV ст. ГЄ 1144: сїои мїїница харитонзи 244 зв.;
МТ XIV: дїши моєи 32.

4.2.1.1.7. Прикметникові (прислівникові) форми компаративів

В українській писемності досить рано починають переважати компаративи з суфіксами *-ьш-*, *-иш-* над *-иш-*, *-и-*, а в подальшому вони закріплюються як функціонально рівнозначні формотворчі афікси з тенденцією до ширшого вживання *-иш-*³³⁷.

XI століття

АЄ 1092: горьши 136 зв.;
СГБ XI: на оуныше отъ горьшаго 143;
ПА XI: добръшише 141 зв.;
МінСл XI: ширше 8 зв.

XII століття

МС до 1117: зълъишь ... горьша 37 зв., горьшь 83, моудръшише 91 зв.;
ДЄ 1164: больши 133 зв., больше 171 зв.;
ЖФС XII: вышьшии 54 зв., вышьшу 79 зв., дивьньшише 145 зв., добръшиша 35, горьшаа 154;
Усп. зб. XII–XIII: добръшише 159 зв.;
ГВС XII: легъчѣе 48 зв., горьшь себе 108 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: оуранше 4, сѣни ширьши 31 зв., ширшу 257, горше 84;
ПЄС 1280: добръшишен 37;
ПНик XIII: правдъньшише 86 зв.

XIV століття

АБиб XIV: крѣпчѣише 5 зв.;
ЛврЄ XIV: свѣзшьше 5, 37, злишьше 57;
ЛЄ XIV: свѣзшьше 34;
МТ XIV: меншиі ... старѣиши 32–32 зв.

³³⁷ Історія української мови. Морфологія, ор. cit., с. 210–211.

4.2.1.1.8. Префікс *пре-* для вираження надмірної кількості ознаки

В українській мові за допомогою префікса *пре-* утворюються прикметники, які виражають найвищий ступінь якості: *гарний* – *прегарний*, *добрий* – *предобрий*, *радий* – *прерадий*, *великий* – *превеликий*. Такі форми в українській писемності засвідчені від XI ст.: у Мінеї службовій (Дубровського) XI ст. *прехвальне* – *вдрнаво прехвальне* (МінСл 11), „Успенському збірнику” XII ст. *пре-рада* – *заповѣдавѣ ирини она же прерада бѣвъши* (Усп. зб. XII–XIII 70).

4.2.1.1.9. Форми особових та зворотного займенників у давальному та місцевому відмінках однини

У давальному та місцевому відмінках однини особовий (*ти*) та зворотний (*себе*) займенники нині підтримуються в українській мові відомою з праслов'янського періоду формою *тѣбѣ*, *сѣбѣ* із коренем *-о-*³³⁸. Отже, сучасна українська мова продовжує давню традицію. Церковнослов'янська ж – знайшла продовження в російській мові, де в цих позиціях знаходимо *-е-*.

Пишучи *-о-* в корені слів, русько-українські книжники зберігали давні записи, які додатково підкріплювали аналогією до форм інстр. одн. (*tobojo*, *sobojo*)³³⁹. У наступні століття, особливо в староукраїнський період, домінують форми з коренем *-о-*, які майже повністю витісняють у літературі форми *тѣбѣ*, *сѣбѣ* у релігійній писемності і становлять варіантні форми³⁴⁰.

Також форми із закінченням *-ѣ* поширені в давньоболгарських пам'ятках, а приклади змішаного вживання графем *ѣ* – *и* також можуть свідчити про намагання передати специфіку відмінювання займенників в українській мові.

XI століття

Написання *тѣбѣ*, *сѣбѣ* засвідчені в усіх церковнослов'янських текстах русько-української редакції XI ст., переписаних у Києві (Ізб. 1073, Ізб. 1076, ЧудПс, ПА, СП³⁴¹). Наприклад, в Архангельському Євангелії 1092 Марія Соколова зафіксувала форми з кореневим *-о-* *тѣбѣ* – 17 написань, *сѣбѣ* – 8³⁴².

Із часом у пізніших текстах, особливо в староукраїнську добу, вони почнуть домінувати, витіснивши поступово форми *тѣбѣ*, *сѣбѣ*.

³³⁸ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматики української мови...*, *op. cit.*, с. 159; А. Шахматов, *Историческая морфология...*, с. 152.

³³⁹ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979, s. 140.

³⁴⁰ J. Getka, *Prosta mowa końca XVIII wieku...*, *op. cit.*, s. 170 і наст.

³⁴¹ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, *op. cit.*, с. 133, 155, 160, 166.

³⁴² М. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, *op. cit.*, с. 114, 127.

ХІІ століття

ГЄ 1144: кѣ собѣ 2, вѣ собѣ 6, собѣ 50 зв., 161; к тобѣ 10 зв., 57 зв., тобѣ 11 зв., 16, 112, 161, по тобѣ 16 зв., о тобѣ 69 зв.;

ХА ХІІ: тобѣ 3 зв., 20 зв., 28 зв., 29 зв., 47, 95 та ін., собѣ 12 зв., 21, 23 зв., 27 зв., 47, 70 зв. та ін.;

ДЄ 1164: собѣ 6 218 зв., 221; тобѣ 9 зв., 39, 53 зв.;

ГВЄ ХІІ: тобѣ 48 зв., 50 зв., 64 зв., 66 зв., 73 зв., 74 зв., 80 зв., 81, 92 зв. та ін., собѣ 14–2, 60, 108, 175 зв., ѡ собѣ 17–2, 18, 27, 79 зв., 84 зв., 101 та ін.;

ЖН ХІІ: тобѣ 5, 5 зв.;

ЖФС ХІІ: тобѣ 114, 170, собѣ 37, 100, 101 та ін.;

ХутСл ХІІ: тобѣ 2, 3, собѣ 5 зв.;

Усп. зб. ХІІ–ХІІІ: собѣ 15 зв., 168, кѣ тобѣ 290, тобѣ 291 та ін.

Багато таких написань також у „Троїцькому збірнику” кін. ХІІ – поч. ХІІІ ст.: тобѣ (Тр. зб. 153), вѣ собѣ (Тр. зб. 144 зв), кѣ собѣ (Тр. зб. 166).

ХІІІ століття

ЄЄ 1283: тобѣ 5, 34 зв., 36 та ін., собѣ 6, 47 зв., 76 зв. та ін.;

ПНик ХІІІ: тобѣ 54 зв. к тобѣ 84, к собѣ 56 зв., 73, собѣ 58 зв., на собе 68 зв.;

ХЄ ХІІІ: по собѣ 5 зв., ѡ собѣ 8, тобѣ 8 зв. та ін.;

ОрЄ ХІІІ: ѿ собе 20, кѣ тобѣ 1, 7 зв., 11 зв., тобѣ 21, 28, 33, 90, тобе 47 зв.; собѣ 19 зв., 28 зв., 41, 63 зв., кѣ собѣ 73 зв.

ХІV століття

АБиб ХІV: собѣ 11, 32, ѡ собѣ 11 та ін.;

ЛврЄ ХІV: тобѣ 10, 31 собѣ 16, 23 та ін.;

ПЄ ХІV: тобѣ 7, 17, собѣ 209 та ін.;

ЛЄ ХІV: тобѣ 16 зв., в собѣ 90 зв. та ін.;

ЛПС 1384: тобѣ 40 зв., 64 зв. та ін.;

ВО (ІІІ) ХІV: тобѣ 62, 81 зв., 186, 198, собѣ 80, на собѣ 133 зв. та ін.;

МТ ХІV: тобѣ 30 зв., 93, 94 зв. та ін.

Також ще у „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком ХІV ст. собе³⁴³; такі форми були властиві й світським пам’яткам: тобѣ на помочъ (грамота 1399), у Лаврентіївському списку „Повісті...” – оувы тобѣ, творать мовенъ собѣ³⁴⁴.

³⁴³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 333.

³⁴⁴ *Історія української мови. Морфологія*, ор. cit., с. 143–144.

Форму Д. в. мѣнѣ вперше засвідчено в написі-графіті на стіні Софії Київської³⁴⁵.

4.2.1.1.10. Окремі займенникові утворення

Іноді в церковнослов'янські тексти потрапляли очевидні розмовні утворення, зокрема – займенники. Ми виявили кілька таких, які з часом стали активно вживаними в українській літературній мові.

ХІІ століття

ЖН ХІІ: сѣ кымь 4;

ЖФС ХІІ: ѡкъ – вѣздѣастѣмь ѡвѣль сѣ ѡкъже нѣтъ оуже /займ. означ. ч. р., суч. укр. *який*/ 153.

ХІІІ століття

ЄЄ 1283: кимь 56 зв.

ХІV століття

ЛврЄ ХІV: тѡи – оу тѡи дѣнь 41;

ЛЄ ХІV: ѡвѣсь 2 зв., 100 зв.;

ВО (ІІІ) ХІV: ѡтѣ – ѡвѣжники ѡтѣ 253 зв.

Також деякі з наведених форм знаходимо і в берестяних грамотах новгородської писемности: ким – с ким будѣш послаалъ – № 358 ХІV ст.³⁴⁶ Це ще один доказ культурних контактів, власне впливів Південної Руси на Північну, про які було сказано вище.

4.2.1.1.11. Прикметникові (займенникові, дісприкметникові) стягнені відмінкові форми

Якщо система ад'єктивів південнослов'янських протографів, успадкована від праслов'янської, включала іменні і займенникові прикметникові форми (як-от: *добраго, доброуемоу* тощо), то тенденції розвитку української мови, зумовлені універсальним принципом мовної економії, були спрямовані, серед іншого, на стягнення займенникових форм. Приклади стягнених закінчень *-ааго > -аго > -ого, -уууму > -уму > -ому, -иихъ > -ыхъ, -иихъ > -ихъ, ѡимъ >*

³⁴⁵ С. Высоцкий, *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, Киев 1966, вып. 1, с. 87.

³⁴⁶ Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, ор. cit., с. 48.

Перші приклади цього явища відомі від XI ст., а від XII ст. випадки таких написань стають уже досить частими.

СП XI: БЛИЖНЮМОУ 18 ЗВ.; ЗЪЛЫХЪ 44, ГНОУСЫНЪХЪ 54 ЗВ., МАЛЫМЪ 128 ЗВ.

Усп. зб. XII–XIII: послѣдньому 26 зв., блаженому 44, великимъ 69, глаголюхъ 114.

³⁴⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, *op. cit.*, с. 194.

ХІІІ століття

БЄ ХІІ–ХІІІ: или чюжего или нагого 94 зв.;

ВО (І–ІІ) ХІІІ: разорьшаго 73 зв., вѣрнѣимъ 67 зв., прѣвѣзносацимъ 71 зв.;

ЄЄ 1283: сто҃ 129 зв., 130, 133 зв., самого 89 зв., пославе́зшего 36 зв.; вась маловѣрнѣ /тут ѣ < ыѣ/ 33 зв.;

ОрЄ ХІІІ: єдиного оу главы а дрогоу оу ногоу 142 зв.;

ПЕС 1280: свидущего 2 зв., на҃чалного 21, пространного 23, коупльного 89 зв.;

ХЄ ХІІІ: ослабленому 42 зв., праведнѣихъ но грѣшнѣихъ 39 зв., спацимъ 40 зв.

Такі форми відомі ще в „Повчанні” Георгія Зарубського за списком ХІІІ ст. отъ грѣшного³⁴⁸.

ХІV століття

АБиб ХІV: мирьскѣихъ 3, несмыслѣимъ 24, жидовьскѣимъ 26;

ПЄ ХІV: великого 164; вѣроующему ... нечистому 131; живѣимъ ... небѣнѣихъ 163;

Місяцеслів ГЄ ХІІІ–ХІV: папы римьскаго и петра але҃хндрьскаго 246 зв.;

ЛЄ ХІV: июдѣискому 8, пославе́шему 9 зв., и҃цѣлѣвѣшему 16 зв., невѣсному 63 зв., вѣчѣнѣому 88 зв.; неправедному 153, фивѣискаго 246, римьскаго 249, свѣченого 250 зв., славного 257; слѣпѣихъ и хромыхъ 16, вѣсовскимъ 88;

ЛврЄ ХІV: польскаго /тут: польового/ цвѣтца польскаго 52 зв., прозрѣвѣшему 33;

ЛПс 1384: грѣшному 151, грѣшнѣихъ 153, с великѣими 154 зв.;

МТ ХІV: верховнѣхъ 7 зв., волнѣихъ 8, вса҃чѣскѣими дарѣми 7.

У світських пам'ятках від ХІV ст. стягнені форми трапляються часто: лубецкого (грамота 1322), вѣрного (грамота 1377)³⁴⁹.

4.2.1.1.12. Окремі числівникові форми

Також форми числівників у найдавніших пам'ятках відображають тенденції розвитку української мови, підтверджуючи прагнення писців наблизити мову текстів до живої мови, а отже, намагання створити власну норму на основі переписування болгарських текстів.

ХІ століття

В Ізб. 1073 засвідчено форму образы чѣтыри 237 зв., де бачимо вирівнювання відмінювання числівника *чотири* за зразком узгодження з іменниками жіночого роду, що наразі є нормою української мови.

³⁴⁸ Ibidem, с. 292.

³⁴⁹ *Історія української мови. Морфологія*, оп. cit., с. 196.

У низці пам'яток засвідчено збірно-роздільний числівник *обоє*.

XII століття

ЧудПс XI: обоє — обоє оубо прѣдзѣлѣ 92;

ПА XI: обоє — обоє поврѣждають 13 зв.

XIII століття

УСт.: обоє — вдрать сочива же и зелена ...и по се^м въ єдинѣ гърньць обоє да вложать 209; ЖФС XII: вбоємь — въздержаниємь ... и страстьми ... възсиявъ ... и еже въ вбоємь добродѣтель имѣа 33 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: обоє 211, 259.

XIV століття

ВО (III) XIV: обоє 189.

Ця успадкована й відображена в українській писемності від XI ст. форма збірного квантитатива із флексією *-е*, графічно *-є* (*обоє*) наразі є нормативною в літературній мові. Форма відома від кін. XII — поч. XIII ст. також у новгородській писемності — Милятине Євангеліє³⁵⁰.

Написання лексикалізованих форм числівників на позначення другого десятка з фіналлю *-дцять* (*-дѣсѣть*)

Форми числівників другого десятка *одинадцять* — *дев'ятнадцять* та назв десятків *двадцять*, *тридцять* в українській мові витворилися в результаті лексикалізації та асиміляційно-дисиміляційних процесів колишніх сполучень слів на зразок *одинъ на десѣте*. Унаслідок цих процесів нормативними стали квантитативи з фіналлю на *-дцять*.

Чи не найдавніший вияв у слов'янських мовах квантитатива на *-цѣть* засвідчено в „Рязанській кормчій” 1284 р. — *штинадѣцѣть лѣтъ или семинадѣцѣть*³⁵¹, появу якої небезпідставно пов'язують із київським списком, переписаним з південнослов'янського (сербського) протографа.

³⁵⁰ О. Жолобов, В. Крысько, *Двойственное число = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2001, т. II, с. 50.

³⁵¹ О. Жолобов, *Числительные = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2006, т. IV, с. 264.

XIII століття

БЄ XII–XIII: двѣма на дьсатѣ 5 зв., двою на дьсатѣ 41 зв., осмь на дьсатѣ 59, пати на дьсатѣ 105, три дьсатѣ 140;
 ВО (I–II) XIII: обанадѣсать 212 зв., 214.

XIV століття

ЛврЄ XIV: дванадцать 13 зв., обѣманадцать 22, вбанадцать 49, 99 зв., въ єдиную же надцать годину 76, со двѣманадцать 113, патинадцать 128;
 ПЄ XIV: обѣманадѣсать 57, 66.

У відомих на сьогодні українських пам'ятках найдавніші приклади з такими аффрикатизованими фіналями датовані другою половиною XIV ст. – шістьцатого від 1366 р. (ССУМ XIV–XV: II, 559).

4.2.1.2. Дієслівні утворення**4.2.1.2.1. Дієслова з суфіксами -ова-, -ува-**

У відомих нам пам'ятках світської писемності найдавніші вияви суфікса -ува- відомі від початку XV ст. торгувати (грамота 1408³⁵²), див. ще: добувати (грамоти 1449, 1455, 1457 (ССУМ: I, 311)).

Докладний аналіз релігійних пам'яток церковнослов'янської мови доводить, що відображення суфіксів, характерних для сучасної української мови, відбулося значно раніше – ще в писемності XI ст. Спроби такого типу проклали шлях до створення власної української писемної традиції, яскраві вияви якої помітні у світському письменстві XIV–XV ст.

XI століття

Ізб. 1073: исповѣдовати 5 зв., распзытовати 6, показовати 11, дѣвьствовати 41 зв.;
 СГБ XI: описовати 10 зв., прѣрѣзовати 253 зв.;
 СП XI: бесѣдовати 79 зв., 99 зв.;
 ПА XI: бесѣдовати 220 зв., коуповати 36 зв.

XII століття

МЄ до 1117: печаловати са 113 зв.;
 ГЄ 1144: трѣбова 73;
 ДЄ: бесѣдовати 128;

³⁵² *Історія української мови. Морфологія*, оп. cit., с. 242.

ЖН XII: бесѣдовати 4;

ЖФС XII: съказовати 109, обѣдовати 161;

Усп. зб. XII–XIII: вѣровати 212 зв., показоваше 94.

XIII століття

ПНик XIII: трѣбовати ... бесѣдовавъ 84 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: съказовати 147;

ЛПС 1384: помилоувати 133 зв.

4.2.1.2.2. Усічені дієслівні форми 2 особи однини теперішнього часу

В українській писемності такі форми відомі від XIII ст. Засвідчені вони і в Лаврентіївському списку „Повісті врем'яних літ”: аще са крѣтиши то и се п'лутиши, приведеши, не створиши а пустиши³⁵³, але, певна річ, не можна однозначно стверджувати, що такі форми існували і в оригіналі цього твору.

XIII століття

ЄЄ 1283: амо же хоташь кгда же состарѣєшь са и въздвигньши роуцѣ 107 зв., глѣшь ... яже не глѣши 89;

ОрЄ XIII: троужаєшь 33 зв.;

Також у „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст. засвідчені такі форми: бѣжишь (Тр. зб. 105).

XIV століття

ЛврЄ XIV: видиш ли 115, 231, имашь 101;

ЛЄ XIV: разьдрѣш 42 зв.

4.2.1.2.3. Фіналь -ть у дієсловах 3 особи однини та множини, відповідно до -тъ у давньоболгарських протографах

Кінцівка -ть у таких написаннях, яка наразі є нормою української літературної мови, одразу витіснила не властиву мовленню місцевих русинів -тъ. Уже в найдавніших писемних текстах русини-українці впровадили цей мовний узус як при переписуванні церковних книг, так і в оригінальній писемності.

³⁵³ Історія української мови. Морфологія, ор. cit., с. 312.

XI століття

ОЄ 1056–1057: просвѣщаєть 2 зв., слышитъ 60, въпросаъ 3 зв., граджъ 10, рекжъ 69;

Ізб. 1073: видить... просить ... дасть 164 зв.; приведоуть 159 зв., наѹноуть ... веселать са 214 зв.;

Ізб. 1076: глѹть 1 зв., хвалать 13;

АЄ 1092: сѣнѣдають 70, останоуть ... да пребють ... вѣзьмоуть 129 зв., принесоуть 135, сѣбероуть 137;

ТЄ XI: видать ... не идѣтъбижать 1, знаѣтъ 1, велить 7;

ПА XI: подобаєть 3, бѹдєть ... разумѣють 4, поицоуть 7, боудоуть 8, разоумѣжъ 36, придоуть 80 зв., коуѣжъ 100;

БПС XI: придеъ 4 зв., поманоуть са 6;

Чуд.Пс. XI: нариѣжъ 92;

СГБ XI: вѣзьмжъ 104, мѣжъ 282;

СП XI: вѣстаѣжъ 143, живоуть 143.

XII століття

МЄ до 1117: придоуть ... и вѣзьмоуть 20, вѣговѣстоють 75 зв.;

ГЄ 1144: раширають ... величають 50 зв., раздѣлаъ са 150, прѣходать ... придоуть 158 зв.;

ДЄ 1164: вѣроють 18 зв., видать 19, варають 76;

ЖН XII: разбѣють 3, поють 4, плачють 4;

ЖФС XII: бѣгаєть 62, исходѣть 43 зв., дарѣствѣють 77;

Усп. зб. XII–XIII: кричѣть 189, отвѣщають 277 зв., пероуть 195, почоють 258, придоуть 212 зв.;

Уст XII: бываєть 213, боудєть 213, вѣходать 213 зв.

Також такі дієслівні фінали засвідчуємо й у світських текстах, наприклад, у Мстиславовій грамоті: почьнєть, кто запѣртить³⁵⁴.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: оживоуть 168 зв.;

БЄ XII–XIII: вѣзьмєть 1, вѣнидєть 2, придеъ 17, вѣзлюбить 30 зв., ицѣлить 33, приємляють 34, осоудѣть 43, приноуть 54 зв., створить 69 зв., оубиють 103 зв. та ін.;

ХЄ XIII: не имоуть 8, вси чѣтоуть 9, оуслышать ... оживоуть 9 зв.;

ПЄС 1280: наѹноуть 37, ждоуть 93;

³⁵⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 172.*

ПНик XIII: поють ... разумѣють 61, мроуть 86 зв., да боудоуть 90;
 ОрЄ XIII: живить 63, брежеть 128, вѣжить 128, видають 1, гонать 6 зв., алч-
 ють 29 та ін.

XIV століття

ПЄ XIV: могоуть 7; облечеть 60, спасеть 65;
 ЛврЄ XIV: погыбноуть 134, боудоуть 155, звероуться 119 зв.;
 ЛЄ XIV: спить – спить ноць 91 зв., плодить – земля плодить 91 зв., послую-
 шаютъ 92, боудуць 94;
 ВО (III) XIV: попалаєть 232, разумѣють 200;
 ЛПс 1384: поидоуть ... да боудоуть 154;
 МТ XIV: ѿверзаєть 6 зв., подобаєть 9 зв.

У контексті характеризування цих дієслівних форм звернемо увагу на засвідчену у Мстиславому Євангелії – отъдереть бо са 31. Такі ж утворення виявлено ще у кількох давніх українських Євангеліях: Юрійівському – отъде-
 реть бо са³⁵⁵, Галицько-Волинському – одереть бо са 43 зв., Лавришівському –
 одереть 48 та Луцькому – отъдереть 48 зв., які відображали говіркове місцеве
 мовлення – *отдереть*, що з часом стало нормативним *віддере*.

4.2.1.2.4. Дієслівні форми 3 особи однини та множини

У сучасній українській літературній мові³⁵⁶ та її діалектах³⁵⁷ характерним дієслівним закінченням 3-ї особи однини є *-е*, що постало, очевидно, в добу праслов'янську (про що свідчить поширення його в білоруській мові, північно- та південноросійських говірках, західно- та південнослов'янських мовах (за винятком болгарської))³⁵⁸.

Найдавніші писемні свідчення цієї морфологічної риси відомі від кінця XI ст. Для церковнослов'янської мови (як і пізніше для російської) характерні були нередуковані дієслівні фінали із *-тъ*.

³⁵⁵ *Евангелие от Матвея в славянской традиции*, подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева и др., СПб. 2005, с. 52.

³⁵⁶ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична грамати́ка української мови*, оп. cit., с. 203–204.

³⁵⁷ W. Kuraszkiewicz, *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985, s. 208.

³⁵⁸ В. Борковский, П. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1965, с. 314–315; О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, С. Самійленко, І. Тараненко, *Історична грамати́ка української мови*, Київ 1962, с. 333.

Форми 3 ос. одн. на зразок *він ходи, носи* охоплюють ареал за умовною лінією: на північ від берегів Дністра до Нововолинська – Дубна – Хмельницького³⁵⁹. Такі написання знаходимо і в деяких пам'ятках.

XI століття

Найдавніші писемні свідчення цієї морфологічної риси відомі від кінця XI ст.³⁶⁰ У пам'ятках русько-української редакції ми зафіксували такі випадки:

ОС 1056–1057: напише 294 зв.;

Ізб. 1073: нарицає 7 зв., буде 10 зв., бжде – бжде ли поѣоуѣ 56 зв., съвьршає 12 зв., взиває 15, да са покоушає 17 зв., трѣбує 29, писано бо є 40, оубиває 111, грѣхъ нарицає иже є не вѣ разумѣнии 164 зв.;

Ізб. 1076: трѣбує 22;

ПА XI: съ бо ѿкоже є истина 6 зв., съ бо є правѣдньо 83 зв., мала є ... въѣла 104 зв., бжде 111 зв., отѣвѣштаває 148 зв., не хоче 220 зв.;

СГБ XI: бжде ли онъ покои ... или оно что є 294;

Чуд. Пс. XI: что є намъ 92;

СГБ XI: не достає 176, подоває 237, бжде ли онъ покои ... или оно что є 294;

СП XI: боудє 141, бжде 155 зв.

XII століття

ГЄ 1144: боудє 112 зв., може 154 зв.;

ХА XII: бѣговстоує 1 зв., что є смотрение 214 зв., моиси пише 121 зв., никто може 159;

ДС 1164: нареє 112, что є тобѣ 39, дѣхъ исходить ... проходи 57, не достоин / тут: не достоинъ / 120; коупать ... не имоу 97 зв., полагаю – даѣашє оучєникомъ своимъ да полагаю прѣдъ народомъ 102 зв.;

ГВС XII: все єлико имѣ продасть (имать ДС 61 зв.) 55 зв.;

ЖН XII: хоче ѡбитель быти 26 зв.;

ЖФС XII: вѣйти подоває 137, изгоняє 154 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: боудє 46, 217 зв., послоухоує 236;

УСт XII: ни моуєть – ни моуєть перелетѣти 261.

³⁵⁹ В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, оп. cit., с. 33.

³⁶⁰ І. Крамко, А. Булька, А. Жураўскі, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 244; Е. Карский, *Белоруссы. Язык белорусского народа*, Москва 1956, вып. II *Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке*, с. 256.

Такі написання знаходимо і в графіті XII ст. на стінах Софії Київської кива баранъ³⁶¹, у звенигородській берестяній грамоті кін. XII – поч. XIII ст. дає лоуцѣ³⁶².

XIII століття

ВО (І–ІІ) XIII: величѣ 13 зв., оубыѣ вы 200, что ꙗ тобѣ 194;

ЄЄ 1283: не знаѣ члѣка 92 зв., не може спсти 96, съ излѣитанинъ ꙗ 63 зв.; тѣ вы наоучи всемоу 86 зв., боудоуть ... да вида славоу 90 зв., ты ли ꙗ црѣ июнескѣ(!) 93;

ПНик XIII: показѣ 68 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: ище 23 зв., 46, боудѣ 110 зв., не може 206;

КПс 1397: пожре 77 зв.;

ЛЄ XIV: да събоудѣ са 15 зв.

Виявлено такі форми і в списку XIV „Пандектів” Никона Черногорця боудѣ³⁶³, а також у світській писемності: може (грамота 1370), будѣ (грамота 1400)³⁶⁴.

Деякі дослідники наявність давньої флексії *-е* в білоруській та українській мовах тлумачать польським впливом³⁶⁵. Проте наявність численних виявів цієї зміни в пам'ятках уже XI ст., коли вплив польської мови на українську та білоруську був малоімовірним, ця теза не видається нам слухною. Проте видається доцільним припустити, що тут ми маємо справу з незалежним – паралельним розвитком, або, що згадане вище і більш імовірно, продовженням давньої праслов'янської тенденції.

4.2.1.2.5. Плутання форм наказового способу 2 особи однини від дієслів *дати* (даждь) і *даяти* (даи) та поступове злиття їх в одну – *даи*

У сучасній українській мові дієслово *дати* набуває в 2 ос. одн. наказового способу форми *дай*, яка в минулому була відповідною до дієслова *даѣти* – *даи*. До дієслова *дати* імперативом була форма *даждь*. Тенденція до мовної

³⁶¹ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, с. 167.

³⁶² *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 268.

³⁶³ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, оп. cit., с. 15.

³⁶⁴ *Історія української мови. Морфологія*, оп. cit., с. 314.

³⁶⁵ С. Якаўлеў, *Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове*, „Весці АН БССР”, 1983, №6, с. 105.

економії призвела до розповсюдження форми *даи* при одночасному усуненні початкової *даати*, яку замінила інша – *давати*.

У наказовій формі 2 ос. одн. від дієслів *дати* та *даяти* від XI ст. трапляються випадки плутань у різних рукописах.

XII століття

ГВЄ XII: *даи* же ми 107 (пор. *дажь* ми ДЄ 1164: 126, БЄ XII–XIII: 39 зв., але в ОрЄ XIII: *даи* ми 54 зв.), ГВЄ XII: *даи* ми 144 (пор. *дажь* ми ДЄ 1164: 171 зв., БЄ XII–XIII: 86), що може свідчити вже про нерозрізнення писцями ГВЄ XII та ОрЄ XIII походження наказових форм *даи* і *даите* < *даати*, *даждь/дажь* і *дадите* < *дати*. При цьому зазначимо, що і в раніших текстах послідовності не спостерігаємо: у фрагменті читання віл Луки 11/5 в Остромировому – *даждь* ОЄ 1056–1057: 116 зв.–117, а в Архангельському *даи* АЄ 1092: 71. У подальшій українській писарській практиці таких поплутувань стає все більше.

XIV століття

ЛврЄ XIV: *даи* же ми пити (у порівнюваних євангельських текстах переважають написання з *дажь* або *даждь*) 26 зв.; *даи* же намъ (у порівнюваних євангельських текстах переважають написання з *дажь* або *даждь*) 96; ЛЄ XIV: *даи* 22, 124 зв.

4.2.1.2.6. Наказовий спосіб дієслів у формі 1 особи множини із закінченням -мо

Стандарт сучасної української мови для форм 1 ос. мн. наказового способу (як і у формах 1 ос. мн. теперішнього часу) передбачає закінчення *-мо*. Ці форми в церковнослов'янських текстах мали закінченням *-мъ*. Через те, що закінчення *-мо* не може бути похідним від *-мъ* ані фонетично, ані через аналогічні корективи, його потрактовують як релікт протоіндоевропейського *perfectum*³⁶⁶. Водночас у проаналізованих текстах ми не знайшли прикладів дієслівних форм від 1 ос. мн. теп. ч. із закінченням *-мо*, відтак варто або погодитися з твердженнями тих істориків української мови, які визнавали пріоритет цієї флексії передовсім у наказових формах, або припустити, що руські писці не наважувалися порушувати вироблені тенденції в церковнослов'янських пам'ятках, позначаючи специфічним чином спочатку лише форми наказового способу.

³⁶⁶ Пор.: Z. Stieber, *Zarys gramatyki...*, с. 190–191.

Такі флексії в українській писемності відомі від XIII ст. і з часом стали нормою української літературної мови.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: вѣспонимо 239 зв.;

ПЕС 1280: оубоимоста 24 зв., порадоумѣимо 26, не помышланимо 26, оубоимоста 26 зв., не оусрамланимоста 77 зв., имѣимо 78.

XIV століття

ВО (III) XIV: вѣспѣимо 49 зв., вѣспѣимѣ 70 зв., успѣимѣ 72 зв., 93 зв., пѣимѣ 197 зв., їспраздньнѣмо 256, цѣлѣнѣмо 259.

Тут звертаємо увагу на один приклад із „Пандектів” Никона Чорногорця поч. XIII ст. приємлемо, де з контексту – сѣ благодарениемъ приємлемо – уживання форми 3 ос. мн. цілком допустиме, до того ж у відповідному фрагменті пізнішого списку (кін. XIV ст.) маємо приємлемѣ³⁶⁷.

У Житії Нифонта виявлено форму наказового способу 3 ос. мн. наѣтъ 4, а в Євсевієвому Євангелії 1283 року – коупѣтъ собѣ 25 зв., які вочевидь писці взяли із тогочасного живого мовлення.

У „Пандектах” Никона Чорногорця також засвідчено розмовну форму наказового способу коупоуи – ибо аще трѣбѣоуѣши вѣ ноужю себе. ли на одежу ли на пицію. абие коупоуи ПНик 86 зв., яка має продовження в сучасній українській мові: *купувати* – *купуй*.

4.2.1.2.7. Поява нових форм минулого часу

Нові форми минулого часу в українській мові постали на основі колишнього перфекта, при цьому допоміжне дієслово, яке вказувало на особу, опускалося, а виразником минулої дії став дієприкметник. Спочатку такі спрощені перфектні форми засвідчені в 3 особі. У XI ст. уже відомі такі приклади в українській писемності.

XI століття

ПА XI: єда кѣгда не сѣтворилѣ 141 зв.

Також такі форми знаходимо в написі на Тматороканському камені 1068 р. глѣбѣ князь мѣрилѣ море по леду³⁶⁸, у написі-графіті XI ст. про князя

³⁶⁷ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, с. 180.

³⁶⁸ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 57.

Святослава Ярославовича д̑ лета к̑знажилъ свѣтославъ³⁶⁹, у написі першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові: обѣдалъ ильѧ³⁷⁰.

ХІІ століття

МЄ до 1117: окаменилъ — ослѣпи очи их и окаменилъ ср̑дца ихъ 139;

ДЄ 1164: бѣ съвѣзкоупилъ 82.

Форму без допоміжного слова засвідчено й у графіті Михайлівської церкви: [тү]тѣ сѣдилъ остапк[о]³⁷¹.

ХІІІ століття

Пник ХІІІ: рабъ ... не противилъ бы са 65, гъ ѿпоустилъ немюу 74;

ХЄ ХІІІ: не расточъ — жьна идеже не сѣялъ. и събираю оудюже не расточъ 68;

ОрЄ ХІІІ: сѣявъ расточивъ — жнеши оудюже не сѣявъ и събираеши оудюже не расточивъ ... жьню идеже не сѣявъ и събираю оудюже не расточивъ 40 зв.;

пор.: БЄ жьна идеже нѣси сѣялъ • и събираю оудюже не расточивъ ... жьню идеже не сѣялъ и събираю оудюже не расточивъ 56;

ПЄС 1280: нѣ си ли слышалъ писанья 27, и вѣатилъся но обѣтнивъся 27;

Пор. ще в Лаврентіївському списку „Повісті...”: вдинъ ногама топталъ, а другыи рогома волъ; лютыи звѣрь скотилъ ко мнѣ на бедры³⁷².

4.2.1.2.8. Поява дієприслівників

В українській писемності найдавнішого періоду були лише зародки дієприслівника, що оформлявся на основі придієслівного вживання коротких активних дієприкметників теперішнього і минулого часу³⁷³.

ПЄС 1280: прокопавши — пакъзи начюють бѣси смюуцати бра^т іако дабъи мощно было прокопавши стѣноу ѿ манастиря бѣжати 37.

У Лаврентіївському списку „Повісті врем'яних літ” також відомі подібні форми: прочитаючи — грамотицю прочитаючи потъснѣтеса на всѧ дѣла добраа; попустят ны землю идучи до насъ³⁷⁴, де дієприкметникова за походженням

³⁶⁹ Ibidem, с. 58.

³⁷⁰ Ibidem, с. 32.

³⁷¹ В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви...*, 2021, с. 207.

³⁷² *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., с. 325.

³⁷³ Ibidem, с. 272.

³⁷⁴ Ibidem, с. 270.

форма жіночого роду однини легко поєднується за контекстом із вираженням множини.

4.2.1.3. Невідмінювані частини мови

4.2.1.3.1. Прислівникові утворення, підтримувані живомовним узусом

Церковнослов'янська мова не повністю відображала комунікаційні можливості живої мови, тому з давніх-давен русько-українські книжники вводили в тексти живомовні форми. На прикладі різноманіття прислівникових форм яскраво видно, які можливості має жива мова.

Упродовж усієї історії розвитку української мови вживали прислівники, як успадковані з праслов'янської мови-основи, так і власне українські новотвори. Наприклад, адвербативи коли, куды, годѣ відомі в українській писемності в найдавніших текстах і стали нормою. Нормативний якъ постав відповідно до како на українському ґрунті на місці яко внаслідок редукції кінцевого -о і відомий уже в текстах другої половини XII ст.

У сучасній українській мові функціонують (іноді з незначними фонетичними змінами) прислівникові форми, засвідчені від XI ст.

XI століття

Ізб. 1076: николи 37 зв.;

ЧудПс XI: кждѣ 20;

СГБ XI: николи 44 зв.;

ПА XI: възжпѣ /тут разом/ 166 зв., долоу 43 зв., долѣ 275 зв.

XII століття

МЄ до 1117: николи 14 зв., 26 зв.;

ДЄ 1164: съ задоу – съ задоу прикосноу са ризѣ 95 зв., коудѣ – коудѣ възне-сти 113, як – бѣ же патокъ пасхѣ година же бѣ як ѿ-а 247 зв.;

ГВЄ XII: правѣ глѣю 172 зв. Такий варіант прислівника засвідчений також в ЮЄ (Срзн.: II, 1363);

ЖН XII: николи 7, ниць 30;

ЖФС XII: годѣ 76 зв., коли 111 зв., горко 90, нагодѣ 72 зв., ниць 169;

Усп. зб. XII–XIII: николи 10, 38, 125, 143, нѣколи 45 зв., 47 зв., годѣ 11 зв., коли 191, 191 зв., нынѣю 197 зв.;

УСт XII: годѣ 213.

ХІІІ століття

ЄЄ 1283: *ѣак — глѣу бо вамъ ѣак анѣли ихъ 30 зв., коли — коли са женило ... тогда 62 зв.;*

ВО (І–ІІ) ХІІІ: *вѣрно 6 зв., 148, 151, хвално 23, 152 зв., хвально 46, живъно 46, ще — отъ ноци утрьню ще члѣвколюбѣ просвѣти 65 зв., ѣакъ — вѣскрѣсилъ кси ѣакъ бѣ 71;*

ПНик ХІІІ: *коли 75;*

ОрЄ ХІІІ: *тажько 12 зв., єдиначе 16 зв., коли 61 зв.*

ПЕС 1280: *тутѣ — но стоѣще тутѣ на мѣстѣ 27 зв. /пор. у Лаврентіївському списку „Повісті врем'яних літ”: и всихъ кости тоуто лежать/³⁷⁵.*

ХІV століття

ЛврЄ ХІV: *падѣ ниць 109;*

ЛПс 1384: *вкروطъ насъ 108;*

ВО (ІІІ) ХІV: *вѣлами 7 зв., а^к 62, несмѣшѣньо 199 зв., авлѣньо 200, обни-цавъ перетьно 218.*

Також такі прислівники активно вживані і в Іпатіївському списку „Повісті...” *коуды вы переѣхати*³⁷⁶.

Також деякі з наведених прислівників знаходимо і в берестяних грамотах новгородської писемности: *коли — на гумни стои коли молотать* — № 358 ХІV ст.³⁷⁷ Наведене написання із новгородської грамоти красномовно свідчить про очевидну мовну присутність тогочасної української мовної стихії (цей вислів в українській мові відтоді, за винятком кореневого *о* в слові *стой* — *стій*, не змінився: *на гумні стій, коли молотять*) у тогочасній Новгородщині.

4.2.1.3.2. Вигуки

Руські книжники прагнули відобразити на письмі особливості розмовної мови, які в подальшому й стали основою норм сучасної української мови. Яскраво це виявляється у засвідчених у пам'ятках вигуках.

У кількох текстах виявлено вигук *охъ*, який в українській мові часто-вживаний і зараз та є нормою. Причому як у світських написах-графіті: СК (ХІ–ХІІ) *што створю нѣ веде охъ мне комъ приближюсь*³⁷⁸, *о горе товѣ андро-*

³⁷⁵ Ibidem, с. 350.

³⁷⁶ Ibidem, с. 349.

³⁷⁷ Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, ор. cit., с. 48.

³⁷⁸ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, ор. cit., с. 161.

ниче охъ тобѣ нѣбоже³⁷⁹, охъ дше мона³⁸⁰, так і церковно-релігійних: Изб. 1076 и рьци съ стenanиeмъ охъ мзнь 36, ЖН XII: охъ мнѣ ослабленому 26, Усп. зб. XII–XIII: охъ мзнь 15 зв. Традицію вживання цього інтер'єктива було продовжено в українській писемності, наприклад у Четьї 1489 року: охъ мнѣ бѣднѣи³⁸¹.

4.2.2. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У пам'ятках української писемності XI–XIV ст. засвідчено риси, які характеризують окремі територіально-мовні утворення і властиві їм дотепер. Хоча вони й не стали основою норми – стандартної мови, проте їх наявність у давніх текстах є вагомим аргументом у дискусії про процес формування української літературної мови: вони доводять, що українські книжники, незалежно від місця народження, мали ту ж саму мету – адаптувати мову тексту до потреб читачів. Через те, що виділені риси непоодинокі, їх не варто потрактовувати як звичайні помилки. Зникнення їх, своєю чергою, у процесі нормотворення треба пояснювати локальністю сфери застосування та, можливо, неготовністю русинів-українців із інших діалектних ареалів поширення української мови визнавати їх як свої.

4.2.2.1. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

4.2.2.1.1. Закінчення -ов (<*-ojо) іменників та займенників у формі орудного відмінка однини

Відзначаємо у ВО два випадки цієї локальної південно-західної української морфологічної діалектної особливості – флексії -оў, -іў в О. в. іменників та займенників (*руков, головов, мнов, собов*), якої не засвідчено в жодній із відомих нам наразі пам'яток не лише XII–XIII ст., але й пізніших, аж до XVI ст.: вѣзъмъша съ собов вѣна 50 та за вса сѣмьрѣтив распатиѣ 103 зв.

³⁷⁹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. VIII Південні внутрішні та зовнішні галереї, Київ 2018, с. 440, табл. CCXLII, 1.

³⁸⁰ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, с. 229.

³⁸¹ В. Німчук, *Українська Четья 1489 року*, оп. cit., с. 27.

4.2.2.1.2. Закінчення *-ии* іменників *-ї*-основ у родовому відмінку множини

Успадковане закінчення *-ии* було властиве на початках писемности всім русько-українським діалектам, що й відображено в найдавніших українських текстах, але з часом залишилося як характерна морфологічна особливість лише в діалектах південно-західного наріччя української мови³⁸²:

Флексія *-ий < -ї-* розвинулася в південно-західних говорах української мови..., в південно-східних та північних говорах української мови, як і на решті східнослов'янської мовної території, в такій позиції відомий лише звук [є]: вістей, печей, коней³⁸³.

Нормативним і в українській літературній мові стало закінчення *-ей* (*дітей, дверей, гостей*).

XI століття

ПА XI: сѣборѣ людии 9 зв.;

МінСл XI: страсти 6, бл҃гдати 14 зв.

XII століття

МЄ до 1117: дѣтти — не имѣа дѣтти 133 зв., людии 140;

ДС 1164: ѿ двѣри гроба 14, останѣте дѣтти 71, кости мертвыхъ 79, 205, ѿ днии и ѿ ноции 84;

Усп. зб. XII–XIII: людии 4, пѣснии 4 зв., заповѣди 27;

ХутСл XII: заповѣди 10.

XIII століття

БЄ XII–XIII: не дѣтите дѣтти 57, полни соуть кости 114 зв., ото двѣри гробоу 153 зв.;

ПНик XIII: малыхъ заповѣди 83, до двѣри 84;

ЄЄ 1283: женѣ и дѣтти 37 зв., поути 43 зв., прѣнесѣные мощи 137 зв.;

ПЄС 1280: заповѣди 74 зв., похотти 75;

ХЄ XIII: дѣтти — не дѣтите дѣтти 99.

XIV століття

АБиб XIV: своїхъ моужий 11;

ЛврЄ XIV: женѣ и дѣтти 150, оубоашася людии 214, оу двѣри 304;

ЛПс 1384: стрѣтий 150, напастий 151.

³⁸² Атлас української мови, ор. cit., т. 2, кк. 197–198, 200.

³⁸³ Історія української мови. Морфологія, ор. cit., с. 117.

4.2.2.1.3. Поява окремих займенникових форм

Редуplikовані форми (*сь* + *сь* = *сесь*) відомі в українській писемності від XIII ст. й досі поширені в південно-західних говірках української мови³⁸⁴.

XIV століття

ЛЄ XIV: *сесь* 18 зв.

4.2.2.1.4. Написання займенникової форми *ню* < *она* в знахідному відмінку однини після прийменника

Специфічна займенникова форма 3 ос. одн. ж. р. *ню* (неї) відома в українських пам'ятках від XI ст., а також у південнослов'янських протографах (пор. у „Савиній книзі”: на нѣ рѣцѣ СК XI: 58). Початковий *н'* постав унаслідок перерозкладу основ у прийменниково-займенникових конструкціях з прийменниками *вън*, *сън*, *кън*³⁸⁵, а в подальшому за аналогією і з іншими прийменниками *отъ*, *до*, *за*, *на* та ін. Займенникові форми з приставним *н'* – *до нього*, *до неї* – є нормою літературної мови. Конструкції ж на зразок – *до ню* (до неї), *на ню* (на неї) – збереглися в діалектному українському мовленні³⁸⁶.

XI століття

ОЄ 1056–1057: на ню 236 зв.;

ПА XI: въ ню же 340.

Цю форму засвідчуємо і в „Синайському патерику” – на ню³⁸⁷.

XII століття

МЄ до 1117: на ню 94 зв.;

ГЄ 1144: въ ню 150;

ДЄ 1164: въ ню 4 зв., на ню 144 зв.;

УСт XII: въ ню 243.

XIII століття

ХЄ XIII: въ ню 9 зв., на ню 42.

³⁸⁴ Історія української мови. Морфологія, оп. cit., с. 133.

³⁸⁵ Z. Stieber, *Zarys gramatyki...*, оп. cit., s. 156.

³⁸⁶ Історія української мови. Морфологія, оп. cit., с. 154.

³⁸⁷ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 119.

XIV століття

ЛЄ XIV: вѣ ню 3, 91.

Таку форму виявлено ще в „Руській правді” – чѣ на ню мѡужь вѣзложить, у Житії Феодосія з „Успенського збірника” – ню³⁸⁸.

4.2.2.2. Дієслівні форми**4.2.2.2.1. Уживання інфінітивного суфікса -чи**

У західноукраїнських говірках морфема -чи збережена дотепер. Вона виступає в дієсловах, які мають у минулому часі варіант кореневої морфеми, що закінчується на задньоязиковий або фарингальний приголосний. Така вимова засвідчена і в найдавніших українських граматах: І. Ужевича (1643) – сѣку, сѣчешъ, сѣчи 61, стрыгѣти, стрыгѣчи, стрычи 63 зв. та І. Могильницького (1823) – стричи, пѣчи, стерѣчи 148, верѣчи, рѣчи 155³⁸⁹.

XII століття

ЖФС XII: рѣсѣчи 68 зв., вѣверѣчи 152;

Усп. зб. XII–XIII: сѣчи – на чѣ сѣчи дръва 42 зв.

Такий інфінітив засвідчено ще в „Троїцькому збірнику” XII–XIII ст. (Тр. зб.: не вѣрѣчи 192 зв.); у списках „Повісті врем'яних літ” стерѣчи (Срзн.: III, 513), а також в українських грамотах XIV–XV ст.: на сѣчи (1386–1418), помѡчи (1398), рѣчи (1456), прислѣчи (1435)³⁹⁰.

4.2.2.2.2. Уживання ся в препозиції до дієслова та в постпозиції, але відірвано від дієслова

Писемна практика вживання -ся відірвано від дієслова успадкована русинами-українцями і стала узусом для діалектів південно-західного наріччя.

XI століття

СГБ XI: сѣдѣлъъ во сѣ выхъ 143;

³⁸⁸ А. Шахматов, *Историческая морфология русского языка*, оп. cit., с. 163.

³⁸⁹ *Грамматика слов'янська І. Ужевича*, підгот. до друку І. Білодід, Є. Кудрицький, Київ 1970, с. 37–38 перекладу; „*Грамматика изыка славенарускаго*” Ів. Могильницького, в: *Українсько-руський архив*, видав М. Возняк, Львів 1910, т. 5 *Філологічні праці Івана Могильницького*.

³⁹⁰ *Історія української мови. Морфологія*, оп. cit., с. 256.

ЧудПс.: весели бо са рече 73 зв.;

СП XI: са лоучи 22.

XII століття

МС до 1117: да са отъвьржеть 44 зв.;

ДС 1164: боите же са 50 зв.;

ГВС XII: миръ вашъ къ вамъ да са възвратить 45; да взи са ихъ прикос-
ноуаъ 121; аще ми са лоучить 146; взи са не родилъ 173; приближиша же
са 4; ѿпоуцають ти са 96 зв., влѣдѣте же взи са сами 141 зв., боадоху бо
са 170, радоуите же са 199 зв., рожьшене бо са 203 зв. У рукописі знахо-
димо й випадки написання взагалі без ся: възврати їѣ иердана 92, що
властиво й дотепер як говіркам, так і літературній мові³⁹¹;

ХутСл XII: молимъ ти са 7 зв., ѿпоуцаѣтъ ти са грѣси 9;

ЖН XII: вьсѣмъ са покланѣше 5, него же са боааъ 6, ни са възноси 10;

ЖФС XII: вѣлѣнити ми са 35 зв., не мнить ми са 15, встати же са 62, са
повинемъ 92, са дьрьжимъ 120, ми са лоучить 128, мнѣ са мнить 158,
паче тои са примемъ 162;

Усп. зб. XII–XIII: са бѣ воротилъ 10 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: іако зли са дѣѣте 209, на ма са гнѣваѣте 231;

ЄЄ 1283: коли са женило 62 зв.;

ОрЄ XIII: иже са смѣрить 19 зв., иже са възвѣсить 34 зв., да са покають 36,
того са оубоите 57 зв.;

ХЄ XIII: ѣлико са прикосноуша 43;

ПЄС 1280: повѣити ми са 24 зв.

XIV століття

АБиб XIV: да са молить да са сказоуѣтъ 10;

ВО (III) XIV: сравнить ми са 81, гора дымомъ са покры 197;

МТ XIV: и тебе са молимъ 17 зв.;

ЛПс 1384: надѣю бо са 150 зв.;

ЛЄ XIV: са самъ оубѣѣтъ 20, самъ са оузвыси ть 94 зв., да са покають 96 зв.,
разыгѣивавъ же са 164, да са разиїдете 210 зв.;

ЛПс 1384: надѣю бо са 150 зв.

³⁹¹ Див. у Василя Стуса: „Народе мій, до тебе я ще верну” – у поезії „Як добре те, що смерті не боюсь я”, в: Василь Стус, *Вікна в позапростір*, Київ 1992, с. 99.

Досить часто використовувані писцями ці форми в українських текстах XV–XVII ст.: абы са платило; всѣмъ са показала, котра са ... обецала³⁹². Хоча наявність цього типу форм у пам'ятках від XIV ст. може бути потрактована польським впливом, але, безперечно, польська мова не була причиною появи таких утворень у українському письмі до XIII ст.

4.2.2.3. Усічені закінчення дієслівних форм (без редукованого), що може свідчити про тверду вимову кінцевого приголосного

Записи дієслівних форм 3 ос. одн. та мн. у скороченій формі, тобто без написання кінцевого -ь, може свідчити про тверду вимову кінцевого приголосного. Нині така тверда вимова кінцевого -т у дієслівних формах відома в численних говірках північного та південно-західного українського ареалу.

XII століття

ГЄ 1144: примоутъ въ 157 зв.;

ДЄ 1164: въскрєнетъ 268 зв., боудутъ 268 зв.

XIII століття

ПЕС 1280: обрачетъ ны ... сподобитъ ны 28, принесутъ 37, пишетъ бо 71 зв.;

ЄЄ 1283: оубьютъ и 39 зв., приведутъ въ 117 зв., секира ... лижетъ 124;

ХЄ XIII: и оусты чтоутъ ма 43 зв.;

ОрЄ XIII: боудетъ 1, събоудетъ са 116.

XIV століття

АБиБ XIV: цѣлоуютъ 26 зв., не причаститъ бо са 31 зв.;

КПС: градетъ 134 зв., приидетъ соуди" 136 зв.

4.2.3. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У досліджуваних текстах трапляються слововформи, які, помилково чи усвідомлено з'являючись у пам'ятках у результаті діяльності українських книжників, стали фактом української писемної культури, але не стали фактом її подальшого розвитку.

³⁹² *Історія української мови. Морфологія*, оп. cit., с. 308.

Хоча в наступному підрозділі йдеться про особливості, які не закріпилися в українській мові й повністю зникли в процесі розвитку її норм, вони є свідченням багатовікового процесу творення писемної традиції, специфічного внутрішньоукраїнського культурного обговорення та узгодження форм, що могли би бути визнані носіями як питомі для більшості українських діалектів, але такими не стали.

4.2.3.1. Іменні частини мови

4.2.3.1.1. Окремі числівникові форми

Окремі форми квантитативів ми не засвідчили в жодному відомому нам історичному лексиконі.

ХІ століття

ГВЄ ХІІ: *триѣзѣто сръѣбрьникъ* (читання від М 14/5) 143. У відповідних фрагментах інших пам'яток маємо: *трии сотъ* БЄ 85, *ваѣѣ триисотъ сръѣбрьникъ* ДЄ 171, ЛврЄ 116.

4.2.3.1.2. Займенникові форми *котор-* з кореневим *-е-* *котер-*

Форми з кореневим *-е-*: *котер-*, очевидно, указують на те, що руські писці могли мати для копіювання якийсь південнослов'янський протограф, оскільки такі написання цього займенника властиві передовсім цій писемності³⁹³ та відповідно діалектам сербської, хорватської, словенської мов, а також деяким західнослов'янським мовам (словацькій, нижньолужицькій)³⁹⁴.

ХІ століття

Ізб. 1076: *котерини* 193, *котерына* 193 зв.;

ПА ХІ: *котеръини* 18;

СП ХІ: *котерини* 73 зв., *котеръи* 180 зв.

ХІІ століття

МС до 1117: *котеръини* 168 зв., *котерааго* 101 зв., *никотеръини* 216 зв.;

³⁹³ *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой, Москва 1994, с. 292.

³⁹⁴ *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 1–42, ред. О. Трубачев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021, с. 201–202.

ГЄ 1144: котерзыи 132 зв., 171, котераго 49, 153, никотерзыи 122 зв.;
 ГВС XII: котери 100 зв., 164 зв., 170 зв., котерадаго 68, никотерзыи 93, 138;
 ЖН XII: котерзы 11;
 ЖФС XII: котераго 119 зв., котерзымь 109;
 Усп. зб. XII–XIII: за котероу 14 зв., котерзыи 196 зв., нѣкотерзыимь 215.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: котероу 205 зв.

4.2.3.1.3. Редуковані флексії в дієслівних утвореннях 2 особи однини наказового способу

Нерідко в аналізованих текстах знаходимо форми імператива з редукованими флексіями. Деякі з них були етапом і в подальшому розвитку української писемності й нормою не стали.

XI століття

ПА XI: сътвори 4.

XII століття

ГЄ 1144: продажь иминьє 42.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: примѣшь во себѣ 6, вбложь 56 зв., просвѣщѣ ... раздрѣшь 136;
 ЄЄ 1283: встанѣть идѣмъ ѿсюдоу 25 зв., цѣлѣть сѧ /тут: *цілюйтеся*/ 54 зв.,
 идѣте и коупѣть собѣ 25 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: помажь 123;

ВО (III) XIV: поражь 62, любовь положь 81.

4.3. ЛЕКСИЧНИЙ РІВЕНЬ

4.3.1. Джерела збереженої лексики та її реєстри

Діалектна місцева лексика потрапляла передовсім до найдавніших пам'яток світського характеру, яких збереглося дуже мало. Найбільше тут поталанило новгородсько-псковському ідіому, звідки відомі численні берестяні грамоти.

Водночас навіть короткі нотатки-графіті на стінах храмів, написи на різного роду культурних артефактах, записи в публічному просторі, маргіналії до текстів, що походять з півдня Руси, та, зрештою, питомі рідні слова (у коментарях, поясненнях, як, наприклад, у відомому першому польськомовному тексті з латиномовної „Книги Генриківської”), уведені до скопійованих іноземних протографів, дають можливість скласти певне уявлення й про тогочасну українську лексику.

Маємо констатувати, що з різних причин (до розпаду Радянського Союзу політичних – зарахування найдавнішої української культури до давньоруської „триєдиної” культури; а після 1991 р. передусім із фінансових), на сьогодні в україністиці давню лексику реєструють від XIV ст. Завершено й опубліковано лише „Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.”³⁹⁵, але до нього не увійшли слова з пам’яток церковно-релігійного стилю. Тексти всіх жанрів і стилів стали джерелами „Словника української мови XVI – першої половини XVII століть”, який наразі ще не завершений. Тобто в українській історичній лексикографії лексика з пам’яток церковнослов’янської мови української редакції до XVI ст. ще не засвідчена в словниках, а до XIV – відсутні реєстри української лексики взагалі. Проєкт Василя Німчука „Словник церковнослов’янської мови української редакції XI–XIV століть” поки не реалізовано. Тому створення словника давньоукраїнської лексики найдавнішого періоду української писемності є нагальною й актуальною проблемою україністики.

Наразі свідчення про найдавнішу українську лексику (до XIV ст.) можемо черпати з трьох російських словників, назви яких, згідно з наявними сьогодні знаннями, слід тлумачити в дусі російського культурного імперіалізму (про який ми докладно писали вище, обговорюючи поширення хибної термінологічної омонімії та ототожнення понять „русский” і „руський” з „російський”): „Словник давньоруської мови” І. Срезневського /далі „Словник...” І. Срезневського/ („Словарь древнерусского языка” И. И. Срезневского), „Словник російської мови XI–XVII ст.” /далі „Словник ... XI–XVII ст.”/ („Словарь русского языка XI–XVII вв.”), „Словник давньоруської мови XI–XIV ст.” /далі „Словник ... XI–XIV ст.”/ („Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.”)³⁹⁶. У всіх вказаних історичних лексиконах реєстрові словникові статті до XIV ст. проілюстровані переважно цитатами з українських пам’яток.

³⁹⁵ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*: у 2 т., ред. Л. Гумецька, І. Керницький, Київ 1978; *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, вип. 1–17, ред. Д. Гринчишин (вип. 1–14), М. Чікало (вип. 15–17), Львів 1994–2017.

³⁹⁶ І. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, ор. cit.; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, ор. cit.; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, ор. cit.

Тому, як це не парадоксально, ретельно створені російські словники є гарним джерелом для аналізу української лексики найдавнішого періоду. Однак до цих джерел треба підходити критично – вони базуються на вже не раз згадуваних хибних методологічних припущеннях про те, що колискою російської може бути українсько-київська традиція.

Працюючи над аналізованими джерелами, ми виявили сотні лексем, які в російських словниках проілюстровані тільки цитатами з українських текстів.

4.3.1.1. Епіграфи

Хоча власне епіграфи пов'язані переважно з надмогильними написами, записами на монетах, медалях, табличках, до цієї групи належать також численні записи, знайдені в різних громадських місцях, незалежно від причини їх розміщення, разом з тим неофіційні, часто ситуативного характеру, написані під впливом емоцій, не розраховані на публічне сприйняття. Такі тексти – наприклад, написи на стінах – з'являються й зараз, і трактуються як прояви вандалізму. Якщо вони зберігаються, то з часом, окрім експресивної функції, набувають історичної та культурної цінності, що дозволяє зрозуміти різноманітні елементи менталітету, суспільних відносин і повсякденних реалій доби, в якій їх було створено.

У контексті вивчення таких написів як стандартний приклад зазвичай наводять напис на мечі першої половини XI ст. коваль людота або людша³⁹⁷, який залишив русин-українець, вказавши своє ремесло. Іменник *коваль* у подальшій мовній практиці українців став широкоживаним.

Набагато більшу репрезентацію місцевої лексики можна знайти на стінах будівель у вигляді текстів, написаних городянами, які знали грамоту, що дозволяло їм формулювати та записувати конкретні повідомлення. При цьому вони не були „професійними” писцями й не керувалися правилами церковнослов'янської ортографії. Отже, це перші спроби максимально природного/наближеного до говірки відтворення власної мови, що цілком відповідає основному принципу сучасного стандарту української мови. Це ще один аргумент у дискусії про початок розвитку норми української мови, яку – відповідно до датування записів на стінах собору Святої Софії в Києві – варто виводити від XI ст. Вони відображають тогочасне мовлення (кінець XI – XIII ст.) не стільки киян, скільки – ширше – русинів-українців.

³⁹⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 30.

Багато таких записів-графіті збереглося на стінах Софійського собору в Києві (далі – СК) кін. XI – серед. XII ст.: о горе тобѣ андрониче охъ тобѣ небоже чѣмъ еси зыло сътвори[з] то не вѣдає никъто же то[л]и те звѣлѣ Коуз[ма]³⁹⁸.

Графіті СК XII ст., напис на фресці св. Онуфрія:

мѣца енара вѣ ·л̄· сѣго ипта
крила землю кнагыни боіаню
всеголожа а передѣ сѣю софиною
передѣ попы а тѣ былѣ по
пинѣ такимѣ дѣмилу пателен
стипѣко миѣхалько нѣжыновѣ
мѣил данило марко сѣмѣюнѣ миѣал
елисавиниѣ иванѣ іанѣѣынѣ
тѣдорѣ тоуѣыновѣ ильѣ копы
ловиѣ тѣдорѣ вѣрзатиѣ а пере
дѣ тими послѣхѣ коупи землю кна
гыни боіаню вѣсю а вѣдала на неи
сѣмѣдѣсатѣ гривнѣ соболии а вѣ томѣ
драниѣ сѣмѣсѣтѣ гривнѣ³⁹⁹.

Такі написи цілком світські й іноді зовсім відверті, як то в графіті СК XII ст.: спрашивається коза сѣ вѣсомѣ еи поити кива баранѣ еи⁴⁰⁰; чи коупри[а] не гора[з]дѣ еси елы соуи расѣсмаглица ми⁴⁰¹; чи мати не хотѣѣи дитиѣна вѣжа гет... бѣ же не хоти чѣловѣка вѣдами кажет⁴⁰²; або на стінах Михайлівської церкви XII ст.: [тѣ]тѣ сѣдилѣ остапк[о] ... трасѣно оточѣ⁴⁰³.

4.3.1.2. Покрайні записи (маргіналії)

Важливим джерелом для вивчення української лексики є приписки писців та покрайні записи на сторінках церковно-релігійних книг, як, наприклад, у записі XIII–XIV ст. в ГЄ 1144 р. ѿ пазоуѣхы⁴⁰⁴.

У кількох покрайніх написах Віденського Октоїха (I–II) накреслене слово *сѣсло*, найчитабельніший – унизу арк. 150: ѣчиса сѣсло писати добро ти бѣдѣтъ. Із

³⁹⁸ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії...*, 2018, с. 440, табл. CCXLII, 1.

³⁹⁹ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, с. 151–153.

⁴⁰⁰ Ibidem, с. 166–167.

⁴⁰¹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 143.

⁴⁰² Ibidem, с. 143.

⁴⁰³ В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви...*, 2021, с. 207.

⁴⁰⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 329.

усіх відомих нам історичних словників церковнослов'янської та давньорусько-української лексики слово з таким значенням наявне в лексиконі Ізмаїла Срезневського, проілюстроване з пам'ятки „Ходіння святого апостола Іоана Богослова” за списком 1419 року без указівки на його семантику (Срзн.: т. III, ч. 2, 627), а також у „Словнику ... XI–XVII ст.”, де найдавніша фіксація проілюстрована цією ж цитатою з Віденського Октоїха (СлРЯ: вип. 29, 62–63). У літературі найдавнішою із відомих нам згадок лексема *сусло* у значенні ‘розчин для письма’ засвідчена в описі приготування чорнила за текстом XVII ст., який наводять російські дослідники Любов Столярова й Сергій Каштанов: „...на четвертий день покласти кору в горщик, налити води чи квасу доброго чи яйцевого *сусла*... Чорнильне *сусло* процідити крізь ганчірку й залити повен глечик”⁴⁰⁵.

У ЛврЄ в покрайніх медичних записах знаходимо одразу кілька слів, не засвідчених дотепер в історичних лексиконах, які ввели в обіг українські волинські книжники. Цю лексику можна охарактеризувати не тільки як медичну, але й як побутову, кулінарну. Указані слова різноманітні не лише за значенням, але й за походженням, граматичною формою тощо. Наприклад:

- коурупта та голоубичаа: коурупта а в тон кровь силна помагаєт учѣи⁴⁰⁵ а голоубичаа желѣт всакъ недоугъ ѿганаєть 75 зв.⁴⁰⁶;
- горчи⁴⁰⁵ ... часно⁴⁰⁵ попрд ‘перець’ 71;
- запозичення з грецької зинзивѣръ ‘імбир’, реwnъ ‘ревень’, крокосъ ‘шафран’: о очно⁴⁰⁵ зинзивѣра и костон и реwnъ крокоса с вином даи 14;
- прикметник крино⁴⁰⁵ від кринъ ‘лілія’ – крино⁴⁰⁵ корѣньє 14;
- найраніша фіксація збірного іменника листа – вербовое листье 14, що, найімовірніше, вже відображало місцеву західнополіську рису, а саме збереження давніх флексій у таких іменниках [‘лис’т’е / ш’час’т’е / го’л’:е];
- дерев⁴⁰⁵ / деревце / – возми дерев⁴⁰⁵ 71 – перша поява цього демінутива у слов’янській писемності.

4.3.1.2.1. Механізм творення російських лексикографічних мітів на основі українських писемних джерел

Порівняльний аналіз української лексики, знайденої в найдавніших пам'ятках, записаних на землях Руси-України, та пізніших копіях, переписаних поза

⁴⁰⁵ „На четвертый день положить кору в горшок, налить воды или квасу доброго или яичного *сусла*... Чернильное *сусло* процедить через тряпку и залить полный кувшин”, див.: Л. Столярова, С. Каштанов, *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, оп. cit., с. 62.

⁴⁰⁶ Прочитання покрайніх текстів цієї пам'ятки здійснив В. Крисько. Див.: В. Крисько, *Лаврошевское евангелие и его экстратексты*, „Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik”, 2019, Jahrgang 64, Heft 1, s. 148–190.

місцем їх створення, тобто за різних діалектних умов, на інших теренах Руси та поза її історичними межами, виявляє неймовірну тяглість українського словника. Наявність у найдавніших пам'ятках української лексики, переписаної наступними переписувачами – носіями інших діалектних систем, дає підстави зробити кілька висновків. У дискусії про походження самих пам'яток це остаточний доказ українського походження цих текстів, точна генеза яких невідома. Наприклад, лексему *жито*, яку зустрічаємо в „Рязанській кормчій” 1284 р., використано для ілюстрації значення цього слова в словниках російської мови⁴⁰⁷. У російській мові відповідник українського ‘жито’, польського ‘*żyto*’ – це ‘рожь’, від прасл. *ръжь. Писар міг використати слово, характерне для його мовного ареалу, але чомусь не зробив цього. Така ознака, яка доповнює загальну картину мови цієї пам'ятки, дала підстави дослідникам (Ватрославу Ягичу, Юрію Шевельову та ін.) сформулювати висновок про запис цього тексту з київського протографа⁴⁰⁸.

У контексті стану розвитку східнослов'янських мов це є важливим свідченням того, що мова тих наступних писців-переписувачів, які не наважилися внести зміни, залишивши оригінальні русько-українські мовні риси в текстах, не мали відповідних лексичних засобів – міжмовних синонімів, які можна було б використати в тексті. Тому в цих випадках українська лексика була єдиною можливою альтернативою церковнослов'янській.

Прикладом такого розвитку може бути лексема *нѣвъголосѣ* – се же бѣ нѣвъголосѣ (Срзн.: II, 365; СДЯ: V, 240)⁴⁰⁹, яка є в наступних редакціях „Повісті врем'яних літ” і використовується як ілюстрація російської лексики у словниках історії цієї мови. При цьому зауважимо, що й неповноголосний варіант *нѣвъгласѣ*, відомий у Супрасльському рукописі (СС: 360), також засвідчено в оригінальній пам'ятці української писемності – „Успенському збірнику” XII ст. (Усп. зб. XII–XIII: 61, 67) та в списках „Повісті...”, у пізніших текстах він трапляється і в новгородській писемності (СДЯ: V, 240), зрештою, зі східнослов'янських лише в українській літературній мові ця лексема стала нормативною.

Отже, русин-полянин Нестор писав свій літопис тогочасною книжною давньоруськоукраїнською мовою, вводячи до неї сотні місцевих діалектних

⁴⁰⁷ Варто зауважити, що, крім дискусійної щодо походження (місця переписування) „Рязанської кормчої”, інші ілюстрації вживання лексеми ‘жито’ з цих словників, також походять з українських текстів: „Ізборника Святослава” 1076 року, Житія Феодосія Печерського XII ст., списку „Повісті врем'яних літ”.

⁴⁰⁸ И. В. Ягич, *Четыре критико-палеографические статьи*, СПб. 1884, с. 72.

⁴⁰⁹ Зауважимо, що цитата з покликанням на список „Повісті...” є єдиною в російському словнику.

слів, які з часом увійшли не лише до українського словника, але й поширилися на інші терени Руси, також і за межами Руси, а згодом – увійшли й до словника інших мов (наприклад, російської).

Водночас через описані раніше термінологічні маніпуляції (ототожнення понять „русский” і „российский”), запроваджені й популяризовані Російською імператорською академією наук у XIX ст., найдавніші русько-українські пам'ятки використовувалися для реалізації ідеологічних підвалин російського культурного імперіалізму, штучно подовжуючи історію російської мови. Згідно з цим підходом, найдавніша українська лексика таких текстів, наприклад „Слова о полку Ігоревім” чи київських редакцій „Повісті врем'яних літ”, у повному обсязі потрапила до історичних російських словників без будь-яких коментарів щодо походження цих слів, і відповідно – про те, що вони були запозичені російською мовою, що створює хибне враження про їх російське походження. Фрагменти, які ілюструють окремі приклади в історичних словниках російської мови, є найдавнішими українськими джерелами (а не пізнішими редакціями, створеними поза територією Руси-України), іноді єдиними, тобто словникові статті російської мови базуються на очевидних українських прикладах.

Так, у „Слові о полку Ігоревім” засвідчено лексеми:

- зєгзица – ѿрославнынъ гласъ слышитъ: зєгзицею незнаемъ, рано кычєть: полєчю, рєчє, зєгзицею по дунєви (єдина цитата зі „Слова...” в СлРЯ: вип. 5, 368);
- клєкзѣтъ – орли клєкѣтомъ на кости звѣри зовуть (єдина цитата зі „Слова...” в СлРЯ: вип. 7, 162);
- ковыліє – чємоу, господыне, моє весєліє по ковылію развѣіа (єдина цитата зі „Слова...” в СлРЯ: вип. 7, 216);
- цєкотъ – цєкотъ славіи успє (єдина цитата зі „Слова...” в Срзн.: III, 1609).

Уживання цих слів у російській мові підтверджено лише єдиним джерелом – пам'яткою української мови „Словом о полку Ігоревім”. **Аналогічна картина з використанням сотень інших слів з українських пам'яток для ілюстрацій у російських словникових статтях.** Наприклад, у списках „Повісті...”:

- лозина (цитати лише з покликанням на списки „Повісті...” Срзн.: II, 44; СДЯ: IV, 426);
- печєрзка (єдина цитата з покликанням на список „Повісті...”) СДЯ: VI, 387;

- плугъ у зн. ‘знаряддя праці’ найдавніша цитата з покликанням на „Руську правду”, а в значенні ‘земельний податок’ (єдина цитата з покликанням на список „Повісті...” СДЯ: VI, 433);
- роставлати (єдина цитата з покликанням на Лаврентіївський список „Повісті...” володимерко же роставлаалъ баше друужиною свою Срзн.: III, 171).

Варто підкреслити, що оскільки засвідчені в російських словниках слова через відсутність власних джерел ілюструються лише прикладами з українських текстів, і вони єдині, то в українській мові ті самі лексеми, крім цитованих „Слова о полку Ігоревім” або „Повісті врем’яних літ”, знаходимо і в інших питомих русько-українських пам’ятках цього періоду. Це підтверджує і вкоріненість, і універсальність української лексики.

Засобом демонстрації штучної тяглості існування російської мови було включення до російськомовних лексиконів ілюстрацій з українських джерел поряд зі зразками, узятими з новгородських та пізніших московських (російських) пам’яток. Через те, що це давніші тексти, вони розміщені хронологічно на початку лексикографічного опису, без жодних додаткових зауважень щодо їхнього неросійського походження. Такий підхід також урівнює російські та українські пам’ятки у свідомості реципієнтів, зміцнюючи хибну ідею нібито спільного культурного простору минулого. Найупізнаванішими пам’ятками цього типу, культурну належність яких традиційно, але хибно, русистика вважає російським надбанням, є „Слова о полку Ігоревім” і „Повість врем’яних літ”, тому є багато словникових статей використання матеріалу з цих пам’яток як перших і найдавніших фіксацій в історичних лексиконах російської мови.

Зокрема, у „Слові...”:

- жалоци – ни́чить трава жало́цами (перша цитата в „Словнику ... XI–XVII ст.” зі „Слова...” (СлРЯ: вип. 5, 74);
 - лада – вѣзлелѣй, господине, мою ладѹ кѣ мнѣ (перша цитата зі „Слова...” в СлРЯ: вип. 8, 160);
 - смага – поско́чи по руско́й земли, сма́гу мы́чычи (перша цитата зі „Слова...” в СлРЯ: вип. 25, 152);
 - тѹтнѹти (у Срзн.: III, 1040 – єдина цитата зі „Слова...”; у СлРЯ: вип. 30, 234 цитовано також за „Словом...” та іншими українськими пам’ятками – Чудовським Псалтирем XI ст., Тріоддю цвітною XII–XIII ст.).
- У „Повісті врем’яних літ”:
- веретено (перша цитата зі списків „Повісті...” СДЯ: I, 107; СлРЯ: вип. 1, 79);

- володѣти (перша цитата в російських історичних лексиконах з покликанням на списки „Повісті...” СДЯ: I, 468 та на новгородську грамоту 1462 р. СлРЯ: вип. 3, 5);
- вѣтникъ (перші цитати в СлРЯ зі списків „Повісті...” вип. 2, 75);
- дорога ‘шлях’ (перші цитати в російських словниках зі списків „Повісті...”, „Слова...” та з оригінальних українських грамот – Срзн.: I, 707; СДЯ: III, 58–59);
- дорогій (перші цитати в російських словниках зі списків „Повісті...” та з оригінальних українських пам’яток від XII ст. – Срзн.: I, 708; СДЯ: III, 59);
- именины (перша цитата в російських історичних лексиконах з покликанням на списки „Повісті...” СДЯ: IV, 146; СлРЯ: вип. 6, 227);
- коврижекъ ‘хлібчик’ (перша цитата з покликанням на списки „Повісті...” (СДЯ: IV, 232; СлРЯ: вип. 7, 214);
- кысель (перша цитата з покликанням на списки „Повісті...” СДЯ: IV, 385; СлРЯ: вип. 7, 137);
- рольа (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 22, 211);
- сорочька (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” Срзн.: III, 467; СлРЯ: вип. 26, 185).

Багато лексем, засвідчених у „Повісті...”, виявлені також передовсім в інших найдавніших українських пам’ятках:

- азъвоукы, азъвоукъзвыны (найдавніші цитати в російських історичних лексиконах з покликанням на українську пам’ятку „Києво-Печерський патерик” 1406 р. та списки „Повісті...” СДЯ: I, с. 78–79, СлРЯ: вип. 1, 24);
- вавити (перша цитата в російських історичних лексиконах з покликанням на „Чтения о Борисе и Глебе, написанные Нестором в XI в.” та на списки „Повісті...” СДЯ: I, 370; СлРЯ: вип. 2, 9), це слово засвідчене і в ВО (I–II) не пцѣ вавити 161;
- зора (перша цитата з покликанням на Житіє Феодосія Печерського XII ст. та списки „Повісті...” СДЯ т. III, 403);
- криница (перша цитата з покликанням на списки „Повісті...”, а з оригінальних текстів – на українські пам’ятки: „Жалувану грамоту” галицького князя Льва 1301 р., на „Пандекти” Никона Черногорця (Срзн.: II, 1324) та на „Хроніку” Георгія Амартола СДЯ: IV, 298);
- повдъръ (лише цитати з покликанням на українські пам’ятки – Студійський устав, „Сказання про Бориса і Гліба” – та список „Повісті...” СДЯ: VI, 458);

- посагъ (лише цитати з покликанням на список „Повісті...” та українську грамоту 1396 р. СДЯ: VII, 237);
- приѣзнь (найдавніша цитата з покликанням на Ізб. 1076 СлРЯ: вип. 20, 87);
- роуць (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” та „Успенський збірник” XII ст. СлРЯ: вип. 22, 261);
- свдрити (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” та „Синайський патерик” XI ст. СлРЯ: вип. 23, 98);
- соромъ (найдавніші цитати з покликанням на новгородські й смоленські грамоти та списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 26, 182); соромота (найдавніші цитати з покликанням на „Руську правду” та списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 26, 183);
- стагъ у зн. ‘прапор’ (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 28, 227);
- стрѣха (найдавніша цитата з покликанням на списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 28, 164);
- холопъ (найдавніша цитата з покликанням на список „Руської правди” Срзн.: III, 1384).

Штучне розширення історії словникового складу російської мови досягається також цитуванням відомих українських джерел, що має такий самий подвійний згубний ефект для україністики: окрім хибного уявлення про давність лексем російської мови, у реципієнта, який не замислюється, що російські словникові статті проілюстровано українськими пам’ятками, складається ще й хибне уявлення про самі пам’ятки, які автоматично починають класифікувати як російські чи ототожнювати з ними. До речі, варто зазначити, що російська наука використовує таку саму процедуру запозичення культурної спадщини та творчості інших народів у випадку пам’яток із земель Північної Руси (сьогоднішньої Білорусії та колишньої Новгородської республіки). Покликання на московські пам’ятки в російських історичних лексиконах або відсутні взагалі, або наведені від XV ст. і доповнюють засвідчені раніше українські, що справляє враження уявної давности російської спадщини.

Наприклад, упорядники російських словників використовують ілюстрації з текстів русько-української та русько-новгородської писемности для словникових статей:

- гривьна/гривьна (перші цитати до всіх трьох значень слова з покликанням на південноруські (українські) пам’ятки: „Сказання про Бориса і Гліба” з „Успенського збірника” XII–XIII ст., „Мстиславову грамоту”

- 1130, „Хроніку” Георгія Амартола (сп. XIII–XIV ст.) та північноруські (новгородські): Грамота № 238 (XI–XII ст.) СДЯ: II, 387–389;
- колодазь (перші цитати в російських історичних лексиконах з покликанням на немосковські пам'ятки: Новгородську кормчу 1280 р., українську (волинську) грамоту 1366 р. та на списки „Повісті...” СДЯ: IV, 242–243, а в СлРЯ ілюстрацією до статті КОЛОДЕЗЕКЪ узагалі подано цитату з української пам'ятки супротив колодѣска вниз к Рѣвнѣ за 1624 р. СлРЯ: вип. 7, 245);
 - лѣтописць і лѣтописанье (перші цитати зі списків „Повісті...”, а також покликання на Ізб. 1073, ХА 89 зв., „Слово” Кирила Турівського XII ст. зі сп. XIV ст. і Новгородську кормчу 1280, які до Московії не мають стосунку СДЯ: IV, 462, СлРЯ: вип. 8, 219);
 - наимитъ (перші цитати з покликанням на українські та новгородські пам'ятки СДЯ: V, 146; СлРЯ: вип. 8, 219);
 - нива (перші цитати з покликанням на новгородські та українські пам'ятки, використовуючи такі очевидні українськомовні цитати з волинської грамоти 1375 р., як в поли. кдѣ совѣ проорють нивы СДЯ: V, 402);
 - печѣра (перші цитати з покликанням на українські (Ізб. 1076, Житіє Феодосія Печерського, списки „Повісті...”) та новгородські пам'ятки (Новгородський літопис) СДЯ: VI, 387);
 - туга (найдавніші цитати з покликанням на українські (Ізб. 1073, „Синайський патерик”, „Слово...”) та новгородські пам'ятки і списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 30, 216).

Низка лексем, засвідчених у давніх українських пам'ятках, має паралелі з такими ж словами в білоруських грамотах:

- батоґъ (перша цитата з покликанням на білоруську грамоту 1229 р. „Договір Смоленська з Ригією”, яка до Московії жодного стосунку не мала, та на списки „Руської правди” й „Повісті...” СДЯ: I, 107; СлРЯ: вип. 1, 79);
- сторона у зн. ‘край, держава’ (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” та Смоленську грамоту 1229 р. СлРЯ: вип. 28, 100).

Подібних прикладів можна навести ще чимало, але метою цієї частини було не створити комплексне дослідження проблеми неетичного використання українських джерел у російській науці, а лише висвітлити чіткі тенденції ідеологічного характеру: використання українських джерел для демонстрації давності російської лексики. Ця проблема потребує докладного опису відповідно до наведеного вище аналізу, щоб висвітлити реальні масштаби явища.

4.3.1.3. Українська лексика в пам'ятках церковнослов'янської мови української редакції

Важливим джерелом для вивчення української лексики є церковнослов'янські тексти – як оригінальні, створені на теренах Руси-України, так і переписані місцевими українськими книжниками з південнослов'янських протографів. У них часто відображені слова, які не зафіксовані в інших слов'янських пам'ятках раніше.

Це стосується, зокрема, Реймського Євангелія, де невідомий писець-русин увів у текст кілька лексем: *истоуъ* 2а, *льна* (*льнъ*) 8 зв., які не засвідчені в інших слов'янських пам'ятках аж до XII ст.

Подібних прикладів дуже багато. Проте перед тим, як перейти до огляду української лексики, засвідченої в найдавніших церковнослов'янських текстах української редакції, ще раз наголосимо на згаданому факті в контексті механізмів створення неправдивого образу давности російської мови в попередньому параграфі. Майже всі наведені нижче українські слова, уведені до пам'яток української редакції церковнослов'янської мови русинами-українцями і з часом каталогізовані лексикографами, служать тепер найдавнішими ілюстраціями у словниках російської мови. Усвідомлення цього факту свідчить про масштабність розглянутого вище явища та нагальну потребу досліджень у цій царині для деконструювання мітів, що побутують у славістичних дослідженнях у сфері східнослов'янської лексики. Яскравим прикладом маніпулятивної діяльності в цій сфері є те, що укладачі згаданих вище російських історичних лексиконів охоче користуючись прикладами, скажімо, з „Успенського збірника”, не зважилися ввести до цих лексиконів назву мешканців Києва – *кияни*: *кыяны* – *призвавъ кыяны многы дары имъ давъ* (Усп. зб. XII–XIII: 10).

Пам'ятки містять багато лексем та виразів, з походження церковнослов'янських, які ввійшли до українського словника разом із переписуваними текстами. Ці слова мали різну долю: частина з них закорінилася в українській мові, частина – перемандрувала до інших східнослов'янських мов, але з'явилися вони в Русі завдяки діяльності українських книжників.

Дяк Григорій у приписці до Остромирового Євангелія чи не вперше в слов'янській писемності вводить лексему *близокъ* – *близкоу сѣцюу изаславоу ... близкоу своєму* ‘родич за шлюбом, свояк’ ОЄ 1056–1057: 294–294 зв., у російських історичних словниках наведено цю ж цитату (Срзн.: I, 115), а також із українських пам'яток XIV ст. та пізніших копій (Срзн.: I, 115; СлРЯ: вип. 1, 241; СДР: I, 231), цю ж цитату перенесено й до „Slovníka jazyka staroslověnského” (ССЯ: I, 114).

Писець „Ізборника Святослава” 1073, переписуючи текст, подає цілком розмовні українські вирази — образъ протѣгъ сѧ Зба., въ прѣздѣникъ върьбѣныи 194 зв.; писець „Ізборника Святослава” 1076 — заблѣудивъ сѧ поути 48, отъ горы до долоу 269 зв.; писець „13 Слів Григорія Богослова”: ѧко и дѣтиштѣ цвилити 2 зв., слоухъ и дѣшж чѣроуѣтъ 224 зв.; писець Мстиславового Євангелія: и чѣсѧ оуже минуѣлъ кѣтъ 45 зв. /пор. у відповідному фрагменті з південнослов'янських протографів: і година/годѣ минѣ юже (Мтв. 80)/; писець Христинопільського Апостола — повѣсѣдовавъ до зорѣ 20 зв., звонѣ звѣцаѣа 161, свѣритеса и боретеса 49, кѣже во аще въсѣѣтъ чѣловѣкъ то же и пожнѣтъ 207 зв.; землѣа во пивѣшина сѧ сѣдаѣаго на нѣю множицею дѣжѣа 265; писець Хутинського Службеника — по перенесѣнни оумзѣютьсѧ попове 14; писець Житія Нифонта: вельми помагають молитвы 4 зв.; писець Буцацького Євангелія: оучитѣль осе кѣтъ и зоветъ тѧ 105 /тут осе ‘ось’, пор.: у МЄ — оучитѣль се кѣтъ и зоветъ тѧ 128 зв./; писець Путненського Євангелія — євангѣльє сѧ бѣомъ починаетсѧ 1; писець Віденського Октоїха (записи на берегах): пѣнѣю вѣѣма молитвѣ чѣ ВО (Ш) XIV: 142, радуѣтсѧ дѣшю ї трепещетъ рукою 222, ты ѧко кѣѣѣамаи рукоама свѣѣши ма 243 зв., писець Луцького Псалтиря 1384: паѣе снѣга оубилюсѧ 66, даѣтъ ми крилѣ ѧко голоубни полѣѣю ЛПС 1384: 69; писець Луцького Євангелія — иди оуслѣдъ мене 4. Вираз — по всѧ чѣсѣ Ізб. 1076: 39 зв., ПЄС XIII: 3, мабуть, невдовзі в українських говірках лексикалізувався у нормативний прислівник *повсякчас*. Усе вищезазначене є незаперечним свідченням присутності української говіркової стихії на час написання цих текстів.

4.3.1.3.1. Лексеми з оригінальних українських пам'яток, які не ввійшли до історичних лексиконів

У текстах церковнослов'янської мови української редакції засвідчено лексеми, які ще не зареєстровані в історичних словниках слов'янських мов. Не виключено, що їх сконструювали власне самі русини-українці. У східнослов'янських мовах ці слова мали різну долю: одні зникли з ужитку, інші продовжують функціонувати. Але незаперечний факт, що їхня поява пов'язана з діяльністю українських книжників. На основі повторного аналізу найдавніших пам'яток можна назвати слова, які досі залишалися поза описом словникових статей лексиконів слов'янських мов:

Ізб. 1073: правдѣити — правдѣити беззаконна 36 зв., богатѣннє 41 зв., лука — луками хода 186 зв., оѣна — отъ оѣны върѣсты 42 зв., також ця цитата є в Усп. зб. 125;

ПА XI: лихотроудѣ — о лихотроудѣ 33;

МінСл XI: лозовый — свѣтъ лозовый 9 зв., законитель 12;

ХА XII: вѣрство 9, лѣтоуѣдньикуу 89 зв.;

ВО (I–II) XIII: мокръно 74, хотѣтель 154, таинвоѣданыє — и веде таины вьста. и вьсе таинвоѣданыє 211 зв., бословѣсьемь 204 зв. /у ССЯ 2006: I, 129 — лише бословѣствие/, зъриноути — да быша ини зъриноули 208 — усі наведені лексеми відсутні у відомих на сьогодні словниках історичної лексики слов'янських мов.

Не виявили ми у відомих нам історичних лексиконах засвідченого в українській пам'ятці XIII ст. „Пандектах” Никона Чорногорця слова щерба — аще ли кто ѿ сихъ ѿстоупить. щербоу вѣроу створишь ПНик XIII: 56 зв. Тут цілком очевидно зі змісту, що йдеться про *ущербну* віру, можливо, писець ужив композит — *щерба-віра*, тобто *щербата віра*;

відсутнє й дієслово обьратити ‘повертати в певний бік або іншим боком’ — дрюзнии очи жалостынѣ обьртають Усп. зб. XII–XIII: 274 зв.

Окрему групу становлять новотвори з суфіксом *-оу-* (*радоуці, любоуці, пестоуці, грубоуці, трудноуці*), що стали надбанням української мови. ОЄ 1056–1057: радоуцами — взиграса младаєньць радоуцами 216 зв. Очевидно, цю лексему писець Григорій переніс із південнослов'янського протографа (ССС: 566), але збірні іменники із суфіксом *-оу-* для русина були на той час зрозумілими (пор. *жалоуци* в „Слові о полку Ігоревім”, *любоуці* — любощевластие в „Пандектах” Никона Чорногорця Срзн.: II, 87). Іменник *радоуці* в російських історичних лексиконах представлений цитуванням саме цього фрагмента з Остромирового Євангелія та в пізніших новгородських текстах від XIII ст. (Срзн.: III, 14; СлРЯ: вип. 21, 126; СДЯ: IX, 463). Зауважимо, що в російській мові Володимир Даль на час укладання свого словника це слово маркував „црк. и юж.”, наводячи цитати також із церковно-релігійних текстів (Даль: VI, 8). Це яскравий приклад використання історичних джерел для досягнення ідеологічної мети.

4.3.1.3.2. Внесок русько-українських книжників у розширення сфери вжитку церковнослов'янізмів

Деякі лексеми були введені в обіг місцевої церковнослов'янської мови (української редакції церковнослов'янської мови) українськими книжниками, оскільки найдавніші фіксації цих слів знайдено в текстах, переписаних на теренах Русі-України. Ішов процес зворотного зв'язку: русини-українці порушували правила церковнослов'янської мови, уводячи в неї місцеві лексеми. Ці місцеві слова, своєю чергою, з часом закріпилися, „одомашнилися” в церковнослов'янській

мові, ставши загальнозрозумілими для носіїв різних діалектів Руси, а потім „повернулися” в українську мову як форми „високого” стилю.

Це передовсім лексеми:

- поведітеѣи ХА XII: 203; /у (ССЯ 2006: III, 68; СлРЯ: вип. 15, 147) єдина цитата з покликанням на Христинопільський Апостол, цю лексему засвідчено у Віденському Октоїху (I–II) поведитель – подъ поведители и пристаивники (3. мн.) ВО (I–II) XIII: 203 зв., у російських пам'ятках уперше трапляється від кінця XV ст. (СлРЯ: там само)/ – також у відомих на сьогодні історичних лексиконах, крім ХА та ВО (I–II) XIII, ніде більше не виявлені;
- водитель ‘вождь’ – водителю слѣпыимъ, лексема засвідчена в Усп. зб. XII–XIII: 12 зв., в історичних словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: I, 277), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: I, 452–453) – наведено цитату з „Успенського збірника”;
- волитель – волителя млѣт ВО (I–II) XIII: 261 зв., засвідчена лише в словнику Григорія Дяченка, де наведено цю ж цитату (ПЦС: 91);
- дарователь – добръи дарователь СП XI: 43, у „Словнику ... XI–XVII ст.” також зацитовано цю пам'ятку (СлРЯ, вип. 4, 173);
- приєдинити – приєдинить ѿ къ сѣби своѣи зборнѣи апль ХутСл 2 зв., приєдинить ѿ къ сѣби своѣи зборнѣи аплстѣи црк МТ 15 зв., найімовірніше, є власне руським утвором. Саме такий приклад наведено в „Словнику...” І. Срезневського для ілюстрації цього слова приєдинить ѿ къ сѣби своѣи зборнѣи (церкви) з покликанням на Хутинський Службник (Срзн.: II, 1400). Водночас зауважимо, що ця лексема виявлена в „Слові божественному про покаяння” за списком „Берлінського збірника” XIII ст.⁴¹⁰. Пам'ятка дискусійна щодо походження – болгарська чи руська⁴¹¹. Проте лексеми приєдинити в історичних словниках старослов'янської мови („Словник старослов'янської мови” – ССЯ; „Старослов'янський словник/за рукописами X–XI ст./–ССС”) не виявлено.

Деякі лексеми, створені (чи привнесені при переписуванні) писцями-русинами, із часом вийшли з вжитку. Доказом їх присутності в мові русинів є українські пам'ятки, які найчастіше виступають єдиним джерелом лексичних ілюстрацій у словникових статтях:

- боуѣсловесѣе – в Христинопільському Апостолі ХА XII: 218 /у (ССЯ 2006: I, 147) єдина цитата з покликанням на українську пам'ятку/;

⁴¹⁰ С. Смирнов, *Матеріали для історії древне-русской покаянной дисциплины. (Тексты и замѣтки)*, Москва 1912, с. 173.

⁴¹¹ Ibidem, с. 424–426.

- *имѣньникъ* ‘привласнювач’ – *нѣсть свѣда крѣстителю съ имѣньникомъ имѣ-
нию* СГБ XI: 105 зв., у „Словнику ... XI–XVII ст.” наведено саме цю
цитату (СлРЯ, вип. 6, 228), у „Словнику ... XI–XIV вв.” також заци-
товано цю пам’ятку, але за списком XIV ст. (СДЯ IV, 149);
- *коштунуваніє* ‘кепкування, жарти’ – *и владеніє и ѳродословіє и коштун-
нованіє* Ізб. 1073: 40 зв. б, у „Словнику...” І. Срезневського саме ця
цитата (Срзн.: т. I, ч. 2, 1309);
- *наничѣникъ* ‘лицемір’ – *ѳто ма исоушаѣте наничѣници* ПА XI: 81, у росій-
ських словниках історичної лексики наведено лише цю цитату цитату
(Срзн.: II, 304; СлРЯ, вип. 10, 158);
- *нечѣстьникъ* – *ѳ... нечѣстьникъ избави* Ізб. 1073: 55, у „Словнику ... XI–
XVII ст.” саме ця цитата (СлРЯ: вип. 11, 351);
- *обидѣніє* 79 зв. б., крім ХА XII, у значенні ‘образа, насильство’, уперше
засвідчена в „Пандектах” Антіоха XI ст. (СлРЯ: вип. 12, 49);
- *отъвечѣріє* ‘надвечір’я’ – *и днь прѣклонилъ са бѣ на отъвечѣріє* Ізб. 1076:
269–269 зв., очевидно, створений на зорі української писемности ново-
твір (мабуть, за зразком південнослов’янського *навечеріє*) послугу-
вав словотвірною моделлю для українського іменника *надвечір’я*;
у „Словнику...” І. Срезневського, „Словнику ... XI–XVII ст.” наведено
саме цю цитату (Срзн.: II, 775; СлРЯ, вип. 13, 198; СДЯ: VI, 217);
- *опаница* – *опаницю же стажа въ неи же въкоушаше* (Усп. зб. XII–XIII:
293 зв.), до єдиного *опаницѣ* ПНик XIII: 86 зв. ‘чашка, посудина’,
в історичних російських словниках – „Словнику ...” І. Срезневського
(Срзн.: II, 677), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: VI, 135), „Словнику
... XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 12, 381) найдавніші цитати наведено лише
з пам’яток української писемности;
- *писательникъ* ‘переписувач, писець’ – *азъ томоу не груѣъ писатель-
никъ* СГБ XI: 142, у російських історичних лексиконах слово проі-
люстроване лише цією цитатою (Срзн.: II, 935; СлРЯ: вип. 15, 52), у
„Словнику ... XI – XIV ст.” також зацитовано цю пам’ятку, але за спи-
ском XIV ст. (СДЯ VI, 394);
- *прѣстоупленника* – у Христинопільському Апостолі ХА XII: 200 зв. /у (ССЯ
2006: III, 491) єдина цитата з покликанням на українську пам’ятку/;
- *помагання* – о *помагании* 53, крім ХА XII, відоме також у пам’ятці україн-
ської писемности – „Синайському патерику” XI ст. (СлРЯ: вип. 17, 25),
у російській писемности – від XIV ст. *помганье* (так!) (СДЯ: VII, 133);
- *пѣстоуѣникъ* ... *подъпѣстоуѣникъ* – в Христинопільському Апостолі
ХА XII: 202 зв. /у (ССЯ 2006: III, 528) єдина цитата з покликанням на
українську пам’ятку/;

- рогозиница – ѿдо поверзи на землі рогозиницю /із семантикою ‘рогожа’ засвідчена у ЖН XII: 31 зв./, у „Словнику...” І. Срезневського наведено саме цю цитату (Срзн.: III, 130);
- сильство – ‘потужність’ ПА 155, в історичних російських словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: III, 354), „Словнику ... XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 24, 147) наведено цю цитату;
- славохотѣ – ѿ славохотѣа 43, крім ХА, із найдавніших фіксацій відзначимо українські пам'ятки: „Ізборник Святослава” 1076 та „Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона (Срзн.: III, 407; СлРЯ: вип. 26, 61).

Окремі слова, зафіксовані в найдавніших пам'ятках, що належать до української писемності, хоч і не збереглися в таких словотвірних варіантах в українській мові, усе ж трапляються в словниках інших слов'янських народів. Ці типи утворень доводять культуротворчу роль української традиції:

- коурица – іако же коурица гнѣздо своє подъ крилѣ ГЄ 1144: 152 зв., у „Словнику...” І. Срезневського наведено цю ж цитату з покликанням на Юрійівське та Галицьке Євангелія (Срзн.: I, 1378), у „Словнику ... XI–XVII ст.” переписано цю саму цитату, а також подано пізніші вже з московських пам'яток від XV ст. (СлРЯ: вип. 8, 139);
- прѣдъсловѣе ХА XII: 41, в оригінальних пам'ятках слово засвідчене саме в найдавніших текстах української писемності: Галицькому Євангелії 1144, „Рязанській кормчій” (на українські витоки цього списку ми вже звертали увагу вище), Срзн.: II, 1639; СлРЯ: вип. 18, 209; у „Словнику старослов'янської мови” з покликанням на тексти сербської XIII ст. та московської XVI ст. редакцій (ССЯ т. 3, с. 431), а в ХА – XII ст.;
- свирѣлникъ – видѣ свирѣлники и народъ пліціюшъ (ОрЄ XIII: 14 зв. (2), в історичних російських лексиконах найдавніше покликання на „Рязанську кормчу” 1284, а також зауважимо, що слово свирѣль проілюстроване в цих словниках найдавнішими цитатами з українських пам'яток „13 слів Григорія Богослова” XI ст., „Паренесис” Єфрема Сирина 1289 (Срзн.: III, 274; СлРЯ, вип. 23, 164–165).

У зв'язку з цим видається доцільним припустити, що **українські книжники, копіюючи староболгарські протографи, створювали лексичні моделі на основі церковнослов'янської мови.** Це припущення підтверджує той факт, що найдавніші записи окремих лексичних форм походять із найдавніших українських пам'яток.

Мабуть, лексему клопотъ ‘шум, гам’ – шжмъ же тѣмъ и клопотъ Ізб. 1076: 265 зв., українські писці могли перенести з південнослов'янських пам'яток

(відома в глаголичному македонському Синайському Євхології XI ст. – ССЯ: II, 30), однак уже від XI ст. й надалі це слово широко засвідчене і в українській писемності (Срзн.: I, 1224–1225; СДЯ: IV, 222).

Низку лексем, мабуть, українські писці ввели безпосередньо з рідної говірки.

Вочевидь русини-українці зі свого мовного повсякдення ввели слова *оутзлзъ*, *оутълина*, *оутълизна*, із семантикою ‘дряхлий, немічний, нікчемний; щілина, дірка’, засвідчені в найдавніших українських текстах, починаючи від XI ст. – в обох Святославових Ізборниках 1073 і 1076 рр., у Мстиславовому (МЄ XII: 55 зв.), Юріївському, Добриловому (ДЄ 1164: 85 зв.), Оршанському (ОрЄ XIII: 5) Євангеліях, у „Паренесисі” Єфрема Сирина (ПЄС XIII: 93), пізніше у списках „Повісті врем’яних літ” (Срзн.: III, 1322). У новгородську писемність (Мінеї кін. XI ст.) ці лексеми, імовірно, потрапили з київських скрипторіїв. Покликання на пізніші копії (XVI ст.) писань Упиря Лихого (Оупирь Лихый – *оупирь лихый*) відповідають спостереженням тих дослідників, які вказують на неновгородське походження цього писця, виключаючи при цьому його московське походження⁴¹².

А власне, лексема *вутлий/утлий* наразі є нормою українського слововжитку в значеннях ‘ненадійне знаряддя для пересування (про човен); непривабливий вигляд, старий, потертий; слабкий, недорозвинутий’⁴¹³. У контексті цитувань тексту Упиря Лихого російськими лексикографами доречно навести ще одну лексему з українських пам’яток: *лайно* у значенні ‘тівно’ – у „Пандектах” Антіоха ланномъ во жидъкомъ (ПА XI: 85), у „13 Словах Григорія Богослова” – и отъ ланнъ свобожаньмъса (СГБ XI: 340 зв.), а також з цим значенням і в Упиря Лихого – въ ланнѣ мотыль члѣвъ погребѣши (Срзн.: II, 5).

Також нововеденнями руських писців вважаємо:

- *бездомъкъ* – *въведеши въ домъ свои бездомъка* Усп. зб. XII–XIII: 194 зв.; форма напевне увійшла в руську писемність завдяки діяльності київських книжників, адже найдавніші цитати в російських історичних словниках наведено з українських пам’яток – „Ізборник Святослава” 1073 р. (Срзн.: I, 54–55) та „Студійський устав XII ст.” (СДЯ XI–XIV: I, 115);
- *бжбъница* – *дѣвица же бжбъница* ЧудПс 82 зв.; найдавніше вживання цієї лексеми засвідчує поки що лише русько-український Чудівський Псалтир (Срзн.: I, 188). Так само й лексема *бжбънъ* у всіх історичних

⁴¹² А. Шёберг, *Эпир – рунорезец Уппланда и придворный проповедник Новгорода*, „Чело”, 1996, № 2, с. 7–11.

⁴¹³ *Атлас української мови*: у 3 т., оп. cit., т. 1, с. 789.

- лексиконах російської мови має найдавніші покликання (до XIV ст.) лише на українські писемні джерела (Срзн.: I, 188; СлРЯ: вип. 1, 343; СДЯ: I, 321–322);
- *вечеранье/вечерание* – по *вечерании/вечераны* АЄ 1092: 90 зв., МЄ XII: 118 зв., ДЄ 1164: 181 зв.; іменник відомий завдяки українським євангеліям, що з'являлися від XII ст. У „Словнику...” І. Срезневського маємо покликання на Галицьке Євангеліє XIII ст. (Срзн.: I, 252), у „Словнику ... XI–XVII ст.” слово вперше засвідчено в посланні митрополита Фотія 1419 р. за списком XVI ст. (СлРЯ: вип. 2, 130);
 - *волога* – а *вологы равны с мнихы* *вдриво же и сокъ* ‘рідка страва’ УСт. XII: 243, у російських історичних словниках наведено саме цю цитату (СДЯ: I, 468), а також приклади з „Руської правди” (Срзн.: I, 290; СДЯ: I, 468);
 - *вздѣвати* ‘просунути, вставити щось крізь отвір’ – *вздѣтъ* СП XI: 179, у „Словнику ... XI–XVII ст.” також зацитовано цю пам'ятку (СлРЯ, вип. 2, 37);
 - *вѣтрило* – *кораблѣ вѣтрила* (Ізб. 1073: 2 зв.), у російських історичних лексиконах це слово ілюстроване лише українськими пам'ятками (Срзн.: I, 497–498; СДЯ: II, 306–307);
 - *доуга* ‘райдуга’ – *доуга въ красюу стоѣшти* Ізб. 1076: 270 зв., у російських історичних словниках наведено найдавніші цитати з українських пам'яток (Срзн.: I, 741; СлРЯ: вип. 4, 371; СДЯ: III, 98);
 - *дѣчка* – *дѣчыкъ имавѣ* СП XI: 15, у „Словнику...” І. Срезневського – саме ця цитата (Срзн.: т. I, 763), у російських пам'ятках цей українізм засвідчено від кін. XIV ст. (СлРЯ, вип. 4, 347; СДЯ: III, 127);
 - *зогзула* – *зогзула в чюжа гнѣзда* *ианица своѣа мечеть* засвідчена в українській пам'ятці „Шестоднев” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст.⁴¹⁴ Цю ж цитату для ілюстрації слова, якого московити не знали й ніколи не вживали, наведено в історичних російських лексиконах (Срзн.: I, 994; СДЯ: III, 401);
 - *копачъ* – *рече къ копачевѣ* ДЄ 1164: 136. Лексему засвідчено лише в українських євангеліях, щоправда, у формах *копачымѣ*, *копачымъ*: МЄ 88 зв., ЮЄ, Полікарповому Євангелії 1307 р. (Срзн.: I, 1279), у пам'ятках російської писемности цей українізм засвідчено від кін. XV ст. (СлРЯ: вип. 7, 294);
 - *кѣчѣвѣзѣимъ* – *словесемъ тѣшеславивѣимъ и кѣчѣвѣзѣимъ* /із семантикою ‘високомірний, кичливий’ засвідчена у ЖФС XII: 39 зв./, у „Словнику...”

⁴¹⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 331.

І. Срезневского та „Словнику ... XI–XVII ст.” наведено саме цю цитату (Срзн.: I, 1419; СлРЯ, вип. 7, 143);

- ласкавъно – ласкавъно же паче семоу приходитьи ЖФС XII: 113, у всіх історичних російських лексиконах покликання лише на цю цитату (СлРЯ: вип. 8, 174; СДЯ: IV, 390; Срзн.: II, 10);
- ласкавъни – словеса ласкава СП XI: 173 зв., в історичних російських словниках – „Словнику...” І. Срезневского (Срзн.: II, 10), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: IV, 389, „Словнику ... XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 8, 351) наведено цю та інші цитати лише з пам’яток української писемності;
- нагодѣ – аще ли не толико ли же врѣмени нагодѣ пристѣпить же оу то ... /тут прислівник ‘за зручного часу’, пор. суч. укр.: іменник *нагода*, *стати в нагоді*/ СГБ XI: 361 зв.–362, ЖФС XII: 72 зв., в історичних російських лексиконах покликання на ці та інші українські пам’ятки (Срзн.: II, 275; СлРЯ: вип.10, 52);
- ножици – принеси ножици сѣмо, лексему, яка від XI ст. засвідчена в пам’ятках української писемності, зокрема в „Синайському патерику”, а потім відповідно й пізніших текстах XIII–XIV ст. (Срзн.: II, 463; СДЯ: V, 428–429), найімовірніше, руські писці ввели з місцевого мовлення (у лексиконах старослов’янської мови ССС та ССЯ слово відсутнє);
- носило ‘носилки’ – несадохуть єго на носилѣхъ, лексема засвідчена в Усп. зб. XII–XIII: 15 зв., в історичних словниках – „Словник ...” І. Срезневского (Срзн.: II, 467–468), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: V, 431) наведено цитати лише з українських пам’яток;
- окъзньѣ Усп. зб. XII–XIII: 290, в історичних словниках – „Словнику...” І. Срезневского (Срзн.: II, 656), „Словнику ... XI–XIV вв.” (СДЯ: VI, 118), „Словнику ... XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 12, 336) найдавніші цитати наведено лише з пам’яток української писемності; зазначимо також, що в словнику Володимира Даля це слово не засвідчене, лише *окошко* та його варіанти (Даль: II, 663–664);
- оплатати са – не оплатати са лихъими рѣчьми Ізб. 1076: 103 писець ужив у переносному значенні ‘оплутувати, оплітковувати’, в історичних словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: II, 685), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: VI, 141) як найдавнішу наведено саме цю цитату;
- поспѣхомъ Ізб. 1073: 38 зв. б., зі семантикою ‘здатність, сила’ відома старослов’янським (давньоболгарським) текстам (ССС: 484), але на русько-українському ґрунті сфера вживання цього слова значно розширилася – ‘допомога, сприяння’, ‘користь’, ‘старання’, ‘подвиг’, що й відображено в українських пам’ятках – в „Ізборнику Святослава” 1073, „Успенському збірнику” XII–XIII ст., Лаврентіївському списку

- „Повісті врем'яних літ”, і лише від XVII ст. – у російській писемності (Срзн.: II, 253–254; СлРЯ: вип. 17, 213);
- посѣплатиса ‘насупитися, хмуритися’ – оунылъ же паче и ѣкы посѣплатаса СГБ XI: 91 зв., у російських історичних лексиконах слова пососуплати, пососупити, пососуплены проілюстровані лише цитатами з українських пам'яток (Срзн.: II, 1275; СДЯ: VII, 318–319);
 - похода ‘хода’ – се глѣж блѣдость и жсѣ и похода обычаина СГБ XI: 91–91 зв., у „Словнику...” І. Срезневського наведено цю цитату (Срзн.: II, 1316), також лексему засвідчено в „Супрасльському рукописі” (ССС: 492);
 - поповѣство – ѣрославѣ и все поповѣство и людинѣ, лексема засвідчена в Усп. зб. XII–XIII: 20, в історичних словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: II, 1194–1195), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: VII, 197) найдавніші цитати наведено лише з українських пам'яток;
 - прати – ‘мити одяг’ плата не прана ОрЄ XIII: 5(1), в „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: II, 1761) найдавніші цитати наведено лише з українських пам'яток („Ізборник Святослава” 1073 р., „Синайський патерик” XI ст.), у „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: IX, 357) – покликання на пізніші новгородські тексти від кін. XIII, „Словник старослов'янської мови” також містить покликання на тексти XIII–XIV ст. (ССЯ: III, 517);
 - принада – ‘те, що вабить, спокуса’ безоумныхъ и сребролюбныхъ принада се естъ ПЄС XIII: 90 зв., в історичних словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: II, 1435), „Словнику ... XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 19, 225) наведено цитату зі „Ізборника Святослава” 1073 року; зауважимо, що лексема відсутня в словнику Володимира Даля;
 - скати 90 зв. /із семантикою ‘шукати’ засвідчена в ЛПс 1384/, у пізніших пам'ятках вона відома від кінця XV ст., але зі значенням ‘ткати, снувати’ (Срзн.: III, 367–368; СлРЯ: вип. 24, 181–182). Зазначимо, що в українській мові це слово в активному вжитку й дотепер, напр. *ськати воші* ‘шукати воші’;
 - скоролупина – поддѣсть ѣмоу скоро//лупину ГВЄ XII: 107 зв., де руський писець, імовірно, переплутав слова скоролупина ‘шкаралупа’ – скоропина ‘скорпіон’. В історичних словниках лексему *скорлупа* засвідчено в Книзі чисел п'ятикнижжя Мойсея XIV ст., решта фіксацій від XVI–XVII ст. (СлРЯ XI–XVII: вип. 24, 240); *скоролупля* Библ. Геннад. (СлРЯ XI–XVII: вип. 24, 244);
 - соуперникъ – ѿ соуперника моего (ОрЄ 78), соуперникъ своємоу (ПНик XIII: 78 зв.) в історичних російських словниках – „Словнику...” І. Срезневського, „Словнику ... XI–XVII ст.” найдавніші цитати наведено

лише з українських пам'яток: „Ізборник Святослава” 1073, Юрійівське та Мстиславове Євангелія (Срзн.: III, 626; СлРЯ XI–XVII: вип. 29, 31–32);

- *скръгъчѣть/скрегъчѣть* – ТипЄ XII: 161 зв.; ДЄ 1164: 192, у якій, мабуть, можна шукати пряме продовження уживання цього слова в українській мові: *скреготіти* – *скрегоче*. Цю ж цитату, але з Галицького Євангелія кін. XIII ст., наводить у своєму словнику І. Срезневський (Срзн.: т. III, ч. 1, 392); її ж перенесли й укладачі „Словника ... XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 25, 19).

Низка рідковживаних слів, уперше виявлених у пам'ятках церковнослов'янської мови української редакції, стали етапом української писемності й подальшого розвитку в українській мові не набули.

Це стосується лексем:

- *богатынъ* 239 /у (ССЯ 2006: I, 122–123) цитата з покликанням на ХА XII та болгарський Охридський Апостол XII ст./;
- *враска* – *сквърънъ* или *враскы* ‘зморшка’ із найдавніших пам'яток відома в ХА XII, а також на два століття пізніше в сербському *Paraxapostolus Šišatovacensis* 1324 року (ССЯ 2006: I, 220);
- *въздѣро* /тут: іменник ж. р. у формі К. в. засвідчений в Усп. зб. XII–XIII: 9 – *свѣтѣ очію моюю · синаи́нѣ и зарѣ лица моего · въздѣро оуности моеѣ, у* „Словнику...” І. Срезневського це слово наведено за цитатою XV ст. (Срзн.: I, 197). В інших історичних лексиконах слов'янських мов відсутнє;
- *въвъзрѣтъ* – *онъ же въвъзрѣтъ въ малѣ дружинѣ въсѣдѣ на конь поѣха* /із семантикою ‘якомога швидше’ засвідчений в Усп. зб. XII–XIII: 13, в „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: I, 199) наведено цитату з „Успенського збірника”;
- *дѣлгънъ* – *насажденъ на садъ по дѣлгъню* ЧудПс XI: 4 зв. /у списку XIV ст. *долгину*/ у „Словнику...” І. Срезневського – саме ця цитата (Срзн.: т. I, 757);
- *коморогъ/комьрогъ* ‘глечик, горнятко’ – *въ комьрѣзи* ГВЄ XII: 145 зв., М 14/13 (*въ комьрозѣ* ЮЄ XII: Мрк. 349, *въ комърѣтъ* ТипЄ XII: 143, *въ коморозѣ* ДЄ 1164: 181, а також ще: *въ комьроузи* ГВЄ XII: 151 зв. (*въ коморѣтъ* ТипЄ XII: 150 зв.)). У російських історичних лексиконах це слово наведено й ілюстровано лише українськими пам'ятками: „Синайський патерик” XI–XII ст., Юрійівське Євангеліє, Галицьке Євангеліє XIII ст. Певна річ, що в Геннадіївську Біблію 1499 року слово потрапило вже з української мови (Срзн.: I, 1266, 1268; СлРЯ: вип. 7, 268);

- порѣды ‘рідко’ – добро ли є прамь комѣкати чѣсто или порѣды Ізб. 1073: 51 зв., у російських історичних лексиконах слово проілюстроване лише цита-тами з обох Святославових збірників (Срзн.: II, 1224; СлРЯ: вип. 17, 114; СДЯ VII, 235);
- съныє – си съныѣ видаѣѣ ХА XII: 82 зв. /засвідчена в Христинопільському Апостолі лексема проливає світло на походження українського слова *безсоння*/, від XI ст. слово трапляється як у македонській і болгарській писемности (ССЯ 2006: IV, 312; ССС: 661–662), так і в українській, наприклад у „Пандектах” Антиоха XI (СлРЯ: вип. 26, 144);
- синапъноу – зърноу синапъноу /гр. σίβαλι ‘гірчиця’/ ОрЄ XIII: 13 зв. У біль-шості відомих нам порівнюваних євангельських текстах відповідником є зърноу гороушьноу (лише в Чудівському Новому Завіті середини XIV ст. та в Четвероєвангелії др. пол. XIV ст. надibuємо цю ж кальку з грецької Мтв.: 74), у „Словнику...” І. Срезневського наведено цитати з пам’я-ток за списками XIV та XVI ст. (Срзн.: III, 355), а в „Словнику ... XI–XVII ст.” повторено ці ж приклади (СлРЯ, вип. 24, 148).

Можна дискутувати щодо власне новотворів чи копіювання окремих слів русько-українськими писцями, але незаперечним є той факт (зважаючи на наявність відомих сучасній славістичній медієвістиці писемних пам’яток та їх вивченість), що наведені вище лексеми з’явилися на руських землях пере-довсім завдяки діяльності українських книжників.

4.3.2. Українські назви місяців

У низці українських рукописів – місяцесловів (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV, ВО (III)) подано повний перелік відповідників народних назв місяців⁴¹⁵, багато з яких стали нормою української мови, а інші або вийшли з ужитку, або збереглися в окремих територіально-мовних утвореннях:

- *січень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м’ць генѣварь рекомыи просинець 248; ВО (III) XIV м’ць генѣварь рекомыи просинець 167 зв.;
- *лютий* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м’ць феѣварь рекомыи сѣченъ 249 зв.; ВО (III) XIV м’ць феѣварь рекомыи сѣче^н 171 зв.;
- *березень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м’ць маротъ рекомыи сұхын 251; ВО (III) XIV м’ць маротъ рекомыи сұхит 173;

⁴¹⁵ Зазначимо, що місяцеслови з такими назвами також були відомі й у давньоболгарській писемності, див.: *Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. ...*, оп. cit., с. 96.

- *квітень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'ць априль рекомыи березозвлъ 252; ВО (III) XIV м'ць апри^а рекомыи березозвлъ 175;
- *травень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'ць май рекомыи травенъ 253; ВО (III) м'ць май рекомыи травенъ 176 зв.;
- *червень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'ць июнь рекомыи изокъ 254 зв.; ВО (III) XIV м'ць июнь рекомыи изокъ 178 зв.;
- *липень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'ць июль рекомыи червенъ 255 зв.; ВО (III) XIV м'ць ию^а рекомыи черве^и 180 зв.;
- *серпень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'ць августъ рекомыи заревъ 256–256 зв.; ВО (III) XIV м'ць август^т рекомыи заре^в 183 зв. ;
- *вересень* – АЄ 1092 м'ца септамбра рекомааго рюина 123 зв.; Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'ць сьмтавр^ь рекомыи рюенъ 242 зв.; ВО (III) XIV м'ць сента^в рекомыи рюенъ 154 зв.;
- *жовтень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'ць октавр^ь рекомыи листопадъ 244 зв.; ВО (III) XIV м'ць октавр^ь рекомыи листопа^а 158;
- *листопад* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'ць нотавр^ь рекомыи грудень 245 зв.; ВО (III) XIV м'ць нота^в рекомыи груде^и 160 зв.;
- *грудень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'ць декавр^ь рекомыи студеныи 247; ВО (III) XIV м'ць дека^в рекомыи рекомыи студеныи 163 зв.

4.3.3. Відображення в пам'ятках живомовних форм запозичених імен

З хрещенням Володимира та жителів Києва, а відтак символічним хрещенням Руси-України в 988 р. та появою дедалі сильніших зовнішніх культурних впливів на українських землях з'явилися також нові християнські імена, які від початку видозмінювали, щоб адаптувати їх до місцевої мови. Свідчення про їхнє відображення на письмі маємо з XI ст., а в активній українській мові ці назви існують і досі.

Від другої половини XI ст. русини-українці видозмінювали чужі християнські імена, які й дотепер існують в українському іменнику. Написи-графіті зі стін Софії Київської поєднують як давні руські, так і чужі імена: ψ(а)хъ петро (1076р.)⁴¹⁶, кюрило – запис від 1233р.⁴¹⁷, слѣпко – запис від XIII ст.⁴¹⁸ У найбільшому записі на стінах собору про купівлю Боянкової землі (датований між 1086 та 1107 рр.) таких імен кілька: дъмиле, стипъко, михалько, данило,

⁴¹⁶ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, op. cit., с. 41.

⁴¹⁷ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 51.

⁴¹⁸ Ibidem, с. 60.

марко⁴¹⁹. Не завжди українські книжники дотримувалися певних канонів при передаванні запозичених імен і в текстах церковнослов'янською мовою. Тому й з'являлися варіанти імен із місцевої говірки: василь, иванъ, леѡандръ, домъна, олена, ѡлена, ѡлекса, пауло, феохтистъ, хролъ, ходоръ.

ХІ століття

- катеринъ (РЄ XI: 1 зв.);
- петро ... пауло (Ізб. 1073: 262 зв.);
- моуcининъ (ЧудПс XI: 10 зв.);
- гаврилоу (АЄ 1092: 137 зв.);
- коcтанѣтина (СП XI: 6 зв.);
- василь (СГБ XI: 47 зв.).

ХІІ століття

- лѡанасъ (Усп. зб. ХІІ–ХІІІ: 174 зв.);
- гаврилъ (ДЄ 1164: 265);
- даниломъ (ДЄ 1164: 80);
- иеанъ (ГВЄ ХІІ: 2);
- во ивановъ (ХутСл ХІІ: 2);
- коcтанѣтина (ДЄ 1164: 263 зв.);
- марко (ХА ІІ: 5 зв.);
- катеринъ (ГВЄ ХІІ: 201 зв.);
- овгенъ (ДЄ 1164: 250 зв.);
- фѣдору (ДЄ 1164: 249 зв.).

ХІІІ століття

- демѣна (ЄЄ 1283: 137);
- кезекино (ЄЄ 1283: 120);
- кереминемъ (ЄЄ 1283: 123 зв.);
- иванко (БЄ ХІІ–ХІІІ: 75, очевидно, пізніша приписка⁴²⁰);
- иакинпфа (ЄЄ 1283: 137);
- леѡандръ – cтѡгъ леѡандра (ЄЄ 1283: 134); оцѣю олекcанѡдровоу (ЄЄ 1283: 95 зв.);
- cтѡгъ мелентъ (ЄЄ 1283: 130);

⁴¹⁹ В. Корнієнко, *Графімі Софії Київської...*, 2014, op. cit., с. 151.

⁴²⁰ Ім'я вжито як покрайній запис ѡселъ почалъ иванко, можливо, зроблений дещо пізніше від самого тексту Євангелія, див. ще: В. Німчук, Ю. Осінчук, *Буцацьке Євангеліє ХІІ–ХІІІ ст.*, в: *Буцацьке Євангеліє ХІІ–ХІІІ ст.*, ред. В. Німчук, підгот. Ю. Осінчук, Київ 2017, с. 8.

- олены (ЄЄ 1283: 133 зв.);
- орины (ЄЄ 1283: 133);
- ѡси́фа (ЄЄ 1283: 120);
- сидора (ЄЄ 1283: 129 зв.);
- оустины 126 (ОрЄ);
- фѣдосыѣ мѣнцѣ (ЄЄ 1283: 134);
- фѣдора (ЄЄ 1283: 130); фѣдора (ЄЄ 1283: 131 зв.);
- ѣковѣ ... ѣкова (ЄЄ 1283: 120); ѣковоу (ПЕС XIII: 91 зв.).

XIV століття

- вархѣоломѣа (ЛврЄ XIV: 136);
- вѣкѣнѣа (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 246);
- гаврила (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 246), гаврила (ВО (III) XIV: 174 зв.);
- дѣмыана (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 255 зв.);
- данила (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 247), данила (ВО (III) XIV: 165);
- євгинѣа (ВО (III) XIV: 166);
- єремѣа (ВО (III) XIV: 178);
- єрмула (ВО (III) XIV: 169 зв.);
- прѣбѣнѣа ѣфросинѣа (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 244);
- оца єутоухѣа ... євтоухѣа (ЛЄ XIV: 250 зв.), єутоуха (ЛЄ XIV: 257 зв.);
- иванѣ 1, ѡ иванѣ (ПЄ XIV: 133); ивана 256 (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 244), ко ивану (ЛврЄ XIV: 7), ѡ иванѣ (ЛврЄ XIV: 73 зв.), иванѣ (ЛЄ XIV: 2), кѣ иванову (ЛЄ XIV: 10 зв.), ивана (ЛПс 1384 1384: 90), вѣ ивановѣ слѣ (МТ XIV: 56 зв., 72 зв.);
- катеринѣа (ПЄ XIV: 223), катеринѣа /пор. в АЄ екатерины 138 зв./ (ЛЄ XIV: 235 зв.);
- коcтaнтинѣа (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 251);
- коузмы (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 255 зв.);
- стѣѣ ... ѣєни (ЛЄ XIV: 246), ѣєни ВО (III) XIV: 171;
- ларивна (ЛЄ XIV: 234), ларивна ВО (III) XIV: 159 зв.;
- миѣанѣа (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 246);
- мотруны (ВО (III) XIV: 161);
- настасѣа (ПЄ XIV: 160 зв.), настасѣа (ЛврЄ XIV: 165);
- николѣа (ВО (III) XIV: 164);
- огафѣа (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 250), огафѣа (ВО (III) XIV: 172);
- ѡси́фови (ПЄ XIV: 16), осифа (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 254);
- олеѣанѣдра (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 251), ВО (III) XIV: 178, олеcсан-дроу (ПЄ XIV: 247);

- влексы (ПЄ XIV: 247), олѣы /тут олексы/ (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 251 зв.), памѣ стѣ влѣѣты (ЛврЄ XIV: 176), стѣг влѣѣы (ЛврЄ XIV: 176), стѣо олексы (ЛЄ XIV: 249);
- влензы (ПЄ XIV: 247), олены (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 252), мѣре него влены (ЛврЄ XIV: 178 зв.), олены (ВО (III) XIV: 177 зв.);
- орины (ВО (III) XIV: 177);
- вѣда офанасыа (ПЄ XIV: 242), офанасыа (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 249);
- петра (ПЄ XIV: 223), петро – нача петро гѣти емоу /звичайно, не виключаємо в такому написанні поплутування о = ъ, але, зважаючи на значний відсоток діалектної стихії в цьому тексті, відтворення розмовного українського варіанта імені цілком допустиме/ (ЛврЄ XIV: 112);
- севестра (ВО (III) XIV: 168);
- сидора (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 250);
- вѣда фѣдосыа (ПЄ XIV: 241), оѣда фѣдосыа (ЛЄ XIV: 245 зв.);
- фѣдора (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 254 зв.), фѣдора (ЛЄ XIV: 248), фѣдора (ВО (III) XIV: 175 зв.);
- феохтиста прпѣнаго (ЛврЄ XIV: 169 зв.);
- хрѣстины (ВО (III) XIV: 182 зв.);
- хрѣла (ЛЄ XIV: 257 зв.) /пор. Місяцеслів ГЄ XIII–XIV фрѣла 257/;
- акова ВО (III) XIV: 163, ѡ ѡковѣ (ПЄ XIV: 133).

У Місяцеслові ГЄ XIII–XIV: за здоровыѣ акова артимѣа ивана львоньѣа ходѣра домѣны хотимѣѣ савѣи ильѣ григорѣа натальѣ (ф)еклы⁴²¹.

⁴²¹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.,* оп. cit., с. 329.

5. Висновки

Запропонований у дослідженні підхід базований на докладному аналізі та переосмисленій інтерпретації вже наявних і відомих фактів, а також уведенні в обіг нового матеріалу, що суттєво доповнить напрацювання попередніх студій щодо відображення особливостей живої русько-української мови (узусу) в писемних текстах XI–XIV ст.

Працюючи над текстами, ми прагнули не лише перевірити попередні висновки, але й змінити парадигму дослідження.

Незважаючи на прогрес студій у царині славістики, досі існує теза про спільну „давньоруську” мову східних слов’ян до XIV ст., з якої в наступні віки виокремилися національні мови. Ця теза, створена в XIX ст. і з часом спростована вченими з різних країн, постійно повертається в науковий наратив під впливом російської ідеології, ускладнюючи розуміння мовного процесу.

Аналогічні теорії були сформульовані щодо писемності східних слов’ян і спиралися на помилкові припущення про подібність культурного становища слов’ян, чия писемність обслуговувалася чужими мовами (латинською і церковнослов’янською). Оскільки писемність західних слов’ян, які, охрестившись із Риму, увійшли в коло латинської культури, „обслуговувала” латинська мова, то – згідно з цією концепцією – писемність на східнослов’янських землях після хрещення Володимира й киян у 988 р. обслуговувала церковнослов’янська мова. Ця мова, створена на базі слов’янських діалектів Солуня для великоморавської християнської місії, після розколу 1054 р. виросла до рангу літургійної мови православної церкви. Після запровадження цієї мови на землях Руси вона (мова) з часом набула деяких місцевих рис, що дозволило вченим, об’єднаним навколо Російської імператорської академії наук, сформулювати висновок про існування загальної, спільної східнослов’янської писемності. На основі термінологічних маніпуляцій, які полягали в ототожненні

коренів слів *рус-* (первісно пов'язане з Руссю) і *рос-* (Русь у перекладі грецькою Ῥωσσία – *Rhōssía*), цю традицію назвали „давньоруською” (рос. ‘древнерусская’), загальноруською (рос. ‘общерусская’). У результаті була створена цілісна теорія щодо загального – спільного розвитку мов, писемності та, ширше, східнослов'янських культур, яка й до сьогодні служить інструментом політичної експансії, що відновлює нібито „одвічну культурну спільноту”.

Попри вищесказане, серед дослідників загалом існує консенсус, що навіть найдавніші тексти „порушують” неписані правила передавання (орфографії) давніх текстів. Ці „порушення” трактували як „помилки/недогляди” писців, які дозволяють сучасним дослідникам реконструювати розмовну мову предків теперішніх українців, білорусів, мешканців давнього Новгороду тощо.

Очевидні неточності в наведеній вище аргументації є взаємовиключними: тобто існування однієї мови та однієї писемності для всіх східних слов'ян до XIV ст., які, однак, зазнали говіркового впливу („помилки/недогляди”) уже від XI ст., що й дозволяє розрізняти різні мовні редакції, – змусили нас глибоко переосмислити повторювані наукові припущення. Ми представили наше дослідження в широкому історичному та культурному контексті.

Беззаперечним і доведеним у славістичних дослідженнях ми вважаємо той факт, що українська мова сформувалася після розпаду праслов'янської спільноти, тому цей аспект залишився поза полем наших інтересів у рамках представленого дослідження. **Нашою основною метою було визначення ролі та значення писемности Руси в нормотворчому процесі української літературної мови.**

Відправною точкою нашої студії було припущення про хибний підхід до оцінки ролі церковнослов'янської мови в Русі, її структури та значення у славістичних дослідженнях, що мало лінгвістичне обґрунтування. Якщо церковнослов'янська мова на Русі відрізнялася від такої ж мови південнослов'янських редакцій своєю насиченістю місцевими говірковими елементами – що в науці не заперчується, – то, очевидно, ніщо не заважало їй мати місцеві різновиди (редакції). На основі наявних мовних фактів можемо стверджувати, що не існувало єдиної спільної східнослов'янської писемності як однорідного явища.

Важливим зауваженням у цьому контексті є факт, що впливає з оцінки мовної ситуації Київської Руси в XI ст. і веде до розуміння цілкомітої різниці культурних умов на землях *Slavia Latina* і *Slavia Orthodoxa*. **Церковнослов'янська мова, хоч і була іншомовною системою, вважалася освіченими русько-українськими писцями не тільки зрозумілою, але й такою, що певною мірою допускала відображення особливостей рідної мови.** Пам'ятаймо, що навіть сьогодні писемна форма народної мови є більш ретельною і витонченою,

ніж усна, а тому може створювати враження певної штучності. Водночас підкреслимо, що не існувало якоїсь форми диглосної ситуації (як припускав, наприклад, Борис Успенській); церковнослов'янська мова не була своєю (природною) системою і сприймалася більше як інакша. Однак це була система, яка, всупереч припущенням про її незмінність унаслідок священних функцій, була гнучкою та створювала можливості для ідентифікації та локальної індивідуалізації текстів.

Аналіз наявних пам'яток, створених на українських землях в XI–XIV ст., дозволяє зробити висновок, що в церковнослов'янській мові відзначені ті ж риси, які відображені у збережених дотепер свідченнях, написаних рідною мовою предків теперішніх українців, наприклад на стінах собору Софії Київської. Важливо, що це багато в чому ті самі особливості, які лежать в основі норм української літературної мови. Тому аналіз мовних фактів, здійснений з урахуванням широкого історико-культурного контексту, дозволяє зробити висновок, що **норма літературної української мови створювалася поступово, двостороннім шляхом: світські писемні тексти дали поштовх позначити подібні риси в церковнослов'янських, і навпаки – деякі прийоми книжників, які готували тексти церковнослов'янською мовою, потрапили і до світської літератури.**

Дослідження лінгвістичних фактів із найдавніших пам'яток, написаних на землях Руси-України від XI ст., здійснене в довгостроковій лінгвокультурологічній перспективі разом із поглибленим осмисленням наукової дискусії щодо розвитку норми літературної мови в інших слов'янських народів, дозволили сформулювати ключовий висновок для розуміння українського процесу нормотворення: **для характеристики його початків можна правомірно використовувати джерела, написані церковнослов'янською мовою.** Відповідно до концепції *longue durée* – довгої тривалості, важливо розуміти механізми, а не шукати конкретні реалізації, оскільки вони – залежно від соціокультурних та індивідуальних факторів – можуть виявлятися з більшою чи меншою інтенсивністю в різні періоди.

Вивчення точно датованих і локалізованих церковнослов'янських, а також деяких суперечливих щодо точного датування та місця створення текстів XI–XIV ст., які чітко виявляють українські мовні риси, а тому безсумнівно належать до надбання української писемності, виокремлення в них мовних особливостей і порівняння їх із сучасними нормативними в українській літературній мові та її діалектах, може бути підставою для виокремлення найдавнішого періоду функціонування русько-української літературної мови від XI ст. Такий підхід дозволяє простежити становлення (перші закріплення) і зростання (кількісні вияви) української мовної норми.

Кількість таких явищ, виявлених у різних рукописах, різна – від поодиноких до кількох десятків, а в XIV ст. навіть до кількох сотень. Що важливо: вони впливали в наступні періоди української писемності.

Шлях до формування норми української мови був тривалим і зазнав низки змін на різних етапах розвитку русько-української писемності. На початку розвитку української писемності було мало змін і спроб книжників позначити власну мовну традицію. Проте з часом писці, насамперед київські, переписуючи рукописи, що надходили в Русь-Україну з інших центрів слов'янської писемності, поступово вносили певні зміни, які згодом стали характерною рисою окремої традиції. Стимулом до такої діяльності могли бути відмінності церковнослов'янської мови, виявлені в текстах Моравії, Паннонії та Македонії, Болгарії, що спонукало книжників з Києва та околиць усвідомлювати можливості „одомашнення” церковнослов'янського письма. **Саме тоді почався процес проникнення народно-розмовних елементів в українську писемність.** Сама мовна структура, повторюємо, має тут другорядне значення; фундаментальним є розуміння механізму й визначення специфічних мовних рис, які з давніх-давен вважалися русько-українськими писцями найважливішими, тобто – основними, для розпізнавання текстів як своїх. З культурною експансією Київської Руси киево-українська писемна традиція розвивалася в столичних скрипторіях і з часом поширилася на інші руські землі. До найдавніших характерних рис русько-українського писемного різновиду (редакції) церковнослов'янської мови належать:

- написання *ж* на місці **dj*: *межю*, *одежа* та значно рідше *ч* відповідно до посл. **tj*: *хочю*;
- написання з *ε* в рефlekсах південнослов'янських *-rǣ-* < *-er-: *время*, *древо*;
- поплутування букв *а* – *я*, *ж* – *оу* відповідно до орфографії південнослов'янських текстів: *коупль*, *водоу*, *држже*, *врача*;
- написання початкового *оу*- відповідно до *ю*- в південнослов'янській писемності: *оугъ*, *оуноша*;
- написання зі вставним *л'* після губних: *земля*, *коуплю*;
- написання *-ью-*, *-ѣ-*, *-ѣа-* відповідно до *-ию-*, *-иѣ-*, *-иѣа-* в південнослов'янській писемності: *мыслью*, *каменьѣ*, *братѣа*;
- написання *ѣръ*, *ѣль*, *ѣрь* або *ѣр*, *ѣл*, *ѣр* на місці давніх **tǣrt*, **tǣlt*, **tǣrt*: *тѣргѣ*, *тѣрьгѣ*, *вѣлкѣ*;
- написання повноголосних сполук: *городѣ*, *володимерѣ*;
- відображення переходу *е* > *о* після *й* на початку слів: *озеро*, *одинѣ*;
- закінчення О. в. одн. *-ѣмь*, *-ѣмь* відповідно до *-омь*, *-емь* у південнослов'янських протографах: *сельмь*;

- написання стягнених прикметникових та дієслівних форм: *добраго, речемого, моудромоу, искаше, бахоу*;
- закінчення *-тъ* у дієсловах 3 особи однини та множини, відповідно до *-тъ* у південнослов'янських протографах: *ведеть – ведоуть*.

Із поширенням книжної справи з Києва на інші терени Руси ця русько-українська редакція починає увиразнюватися і з часом до цих первинних вищезазначених рис додаються й місцеві новгородсько-псковські, галицько-волинські, полоцько-смоленські, а трохи згодом і московські. Тому в різних місцинах Руси в різний час ота базова для культурно-мовного простору Руської землі київська (русько-українська) редакція починає обростати місцевими особливостями. Наводимо мовно-орфографічні риси, які в комплексі з іншими дають безумовні підстави робити висновки щодо належності такого тексту до української писемності:

- рефлексія *ѣ* (ять) як *и* та *е* або плутання графем відповідно *ѣ = и* та *ѣ = е* в одній пам'ятці: *свѣдительство – свѣдетельство, запрети – заприти*;
- плутання написань *ы – и*: *годыны, многашьди*;
- плутання написань *е – и*: *властилинъ, на кристѣ, жевотъ*;
- відображення переходу *е > о* після шиплячих: *жона, чоловіка, имоущоמוу*;
- спеціальне позначення м'якості передньоязикових (передовсім *л, н*);
- збереження початкового *и* у префіксальних похідних від *идти*: *при-ити, приидохъ*;
- відпадіння початкового *и*:- *мѣти, ерѣй*;
- відображення чергування *у // в* як свідчення появи губно-губного [ʏ]: *прауда, въгодити, не оуса*;
- написання *-зи-, -ки-, -хи-* відповідно до південнослов'янських *-гы-, -кы-, -хы-*: *китъ, великии*;
- написання з „новим ятем”: *иѣсть, оучѣнье*;
- написання з початковими *ро-, ло-*: *розоумѣти, локоть*;
- написання *жч* відповідно до **zđj*: *дѣжчъ*;
- відображення м'якості *ѣ'*: *житѣница, творѣа, нариѣати* при одночасному
- відображенні твердості *р*: *твору, приобращеть*;
- написання з протетичними приголосними: *вовѣца, вольга*;
- реалізація *ь, ъ > и, ы* перед *ј* [i], [u]: *повиты и* (< *повитъ и*), *оубиюты и* (< *оубиють и*);
- написання слова *скѣрбѣ / скѣрбѣ* < (**sk_ьrb-*): *скѣрби, скѣрбаше*;
- переважання написань із флексією *-ові, -еві* в Д. в. одн.: *петрови, коневі*;

- відображення форм К. в.: *рабе, роде, друуже, жено, сило*;
- написання займенникових форм *тобѣ, собѣ*;
- написання числівника *сім* без кореневого -д-: *сѣмь, семи, семое*;
- написання дієслів з усіченими формами в 3 ос. одн. теп. ч.: *напише, може, знає*.

Ми свідомі того, що деякі засвідчені вище риси могли бути:

- привнесені в переписуваний текст із південнослов'янського протографа, як-то: змішування в болгаро-македонських та сербських *ы – и*, в болгаро-македонських *оу – о*, у середньоболгарських *є – о* після шиплячих у дієприкметниках, у сербських *ѣ – е*, також у царині словозміни форми Д. в. з флексією -ови, -єви, К. в., редуковане закінчення -є в дієсловах 3 ос. одн. та деякі ін.;
- спільними й для інших східнослов'янських мов, як, наприклад, явище повноголосся, рефлексія *ѣ > е*, перехід *е > о* після шиплячих, уживання редукованих закінчень у дієслівних формах 3 ос. одн. та деякі ін.

Отже, те, що дозволяє **визначити окремі пам'ятки та означені мовні зміни як започатковувальні для української традиції (початок процесу творення норми літературної мови)**, – це наявність у них певного комплексу – сукупності ознак. Звичайно, це не завжди повний набір перерахованих ознак, що характеризують сучасну українську мовну норму. Наголошуємо, що має бути наявність мовних особливостей у певних конфігураціях та послідовностях (наприклад, відображення м'якості [ц'] з одночасним відображенням твердості [р] відрізняє українську систему від білоруської).

Теоретичною основою для дослідження тривалого процесу формування норми літературної української мови стали висновки з дискусій славістів щодо формування літературних мов. Початки літературної мови варто пов'язувати з появою перших виявів норми цієї мови. При цьому ми виходимо з позиції російських філологів, яка не є дискусійною у славістичних дослідженнях: церковнослов'янська мова вважається першою літературною мовою Руси. Однак ми повністю відкидаємо припущення про давньоруську мовну спільність, яке використовується в ідеологічних цілях і дозволяє штучно продовжувати історію російської мови. Найдавніші київські (українські) церковнослов'янські тексти можна пов'язувати лише з українською традицією, зародками формування норми української мови. Це незаперечно засвідчує той факт, що в найдавнішій руській писемності ми знаходимо мовні риси, які й сьогодні є основою української норми. Ідеться тут, підкреслимо ще раз, про комплекс ознак української мови, тобто відображення не лише тих елементів, які

є спільними для трьох східнослов'янських мов, чи навіть вужче – для двох із них, що б указувало на певні спроби створити наддіалектний простір. Ні: уже в найдавнішій церковнослов'янській писемності Руси ми маємо справу зі спробою книжників відобразити риси власної мови – русько-української, як це показано в Додатку 1. Започаткована в Русі-Україні писемна традиція була перенесена й на інші терени Руси й пізніше підкорених неслов'янських земель, наприклад Залісся. Тому в текстах з території Новгородщини, Полоччини й пізніше Московії закономірно маємо свідчення використання писемних рис, започаткованих у київських (українських) скрипторіях, що справляє враження певної спільності розвитку традиції. Але це було не так: первісної єдиної спільноти не було, українська (київська) традиція була попередницею інших східнослов'янських традицій.

Вочевидь у більшості цих ознак є конкретна географічна адреса – княжий та лаврський скрипторії в Києві.

Зібрані нами в процесі аналізу українських пам'яток матеріали показують, що графічні засоби для відображення особливостей живої мови в українській писемності після XIV ст., тобто в період, беззастережно визнаний у славістичних дослідженнях як виключно український, були відомі русько-українським книжникам і трьома століттями раніше, власне, від XI ст. (докладний аналіз зібраних ознак представлено в Додатку 1). Тому цей період можна справедливо назвати початком становлення норми української мови.

Проведене дослідження дозволило перевірити тезу про невинноватість використання виявлених особливостей живої мови, що суперечить усе ще поширеним твердженням про те, що це лише помилки недосвідчених писарів або написання, викликані міжзвуковою аналогією у слові. Аналіз пізніших текстів дозволяє зробити висновок, що з кожним століттям кількість відображених рис збільшується. Це дає підстави підтвердити придатність відібраних джерел для аналізу та чітко визначити їх належність до української писемно-мовної спадщини, про що свідчить наявність у цих пам'ятках набору (у різних конфігураціях) українських мовних рис.

Результати нашої студії, включаючи дослідження, виконані раніше іншими славістами, представлені в Таблиці 1. У цю таблицю для порівняння, крім результатів із церковнослов'янських текстів, ми включили мовні факти з різних видів написів: написи-графіти, написи на різних предметах, ужиткових об'єктах, пам'ятних місцях тощо, які служать порівняльним контекстом і доводять, що праця київських книжників відповідала нормотворчій тенденції, яка мала місце й поза межами власне самої книжної справи. Мета була одна: урахувати й показати у своїй писемній практиці особливості, що відображали власну вимову русинів-українців.

[illegible]

Житіє Нифонта	+		+				+			+	+	+			+	+	+		+	+	XII
Христинопільський Апостол	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+					+		+	+	+	XII
Хутинський Служебник	+	+	+	+						+	+	+	+			+	+			+	XII
Галицько-Волинське Євангеліє (кін. XII ст.)	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+		+		+	+	+	XII
Житіє Федора Студита	+	+			+	+	+			+	+	+			+	+	+	+	+	+	XII
Написи-графіті, інші світські тексти	+		+	+	+		+			+		+	+			+	+	+	+	+	XII
Студійський Устав	+											+			+		+	+		+	
Бучацьке Євангеліє	+	+				+				+	+	+	+	+	+	+	+	+			XII/ XIII
„Успенський збірник”	+	+	+		+	+	+		+		+	+			+	+	+	+	+	+	XII/ XIII
„Паренесис” Єфрема Сирина	+	+		+			+	+	+	+	+	+			+	+	+		+		XIII
Євсевієве Євангеліє 1283	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+			+	+				+	XIII
Віденський Октоїх I–II		+	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	
Оршанське Євангеліє	+	+	+				+	+	+		+	+			+	+	+	+	+		XIII
Холмське Євангеліє		+	+				+	+		+	+	+	+	+		+	+	+	+		XIII
„Пандекти” Никона Черногорця	+	+	+				+	+	+	+	+		+		+	+	+	+	+	+	XIII
Написи-графіті, інші світські тексти	+		+	+	+					+	+								+		XIII
Апостол Бибельський		+	+	+			+		+	+	+	+			+	+		+	+		XIV
Путненське Євангеліє	+		+	+			+	+	+	+	+		+			+	+				XIV
Віденський Октоїх III	+		+	+	+			+	+	+		+			+	+	+	+			XIV
Місяцеслів Галицького Євангелія 1144		+	+	+			+	+	+	+					+	+					XIV
Луцький Псалтир 1384	+		+	+				+		+		+			+	+	+		+	+	XIV
Київський Псалтир 1397	+	+	+	+			+	+		+			+		+					+	XIV
Лавришівське Євангеліє	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	XIV
Луцьке Євангеліє		+	+	+			+	+	+	+	+				+	+	+	+	+	+	XIV
„Молитовник” Теодоровича		+	+	+					+		+				+		+	+			XIV
Написи-графіті, інші світські тексти	+		+	+	+	+	+			+	+				+	+		+	+	+	XIV

Представлене на основі нашого аналізу зведення фактів – фонетичних і морфологічних – української мови, відображених у найдавніших текстах української культури як релігійного (написаних церковнослов'янською мовою), так і світського характеру, свідчить не лише про те, що деякі спільні риси

східнослов'янських мов у текстах відображені слабше, ніж питомі українські (універсальність ікавізму, відображення м'якості [ц], нескладового ў, поява займенникових форм із коренем [о]: *тоб-*, *соб-* та ін.), а також, що дуже важливо, у контексті творення писемної норми української мови: усупереч чинним твердженням про закостенілість норми церковнослов'янської мови, що унеможлиблює запровадження будь-яких змін в орфографії текстів, саме церковнослов'янська мова часто випереджала світське письмо в пошуку можливостей графічного відображення особливостей живої мови та застосування їх на практиці.

Що особливо важливо, аналізовані в пам'ятках мовні факти складають конгломерат – систему, відображену на всіх рівнях мовної структури. Також це добре видно на лексичному рівні.

Місцеві русько-українські писці, переписуючи церковнослов'янські (болгарські, македонські, сербські, моравські) тексти, вводили свої місцеві більш зрозумілі слова, можливо, й конструювали новотвори. Аналіз лексики пам'яток XI–XIV ст. показує, що сотні слів, уведених російськими істориками мови до своїх історичних лексиконів, марковані прикладами з текстів української писемності: *бездомъкъ*, *бжбъница*, *вабити*, *веретено*, *вечеранье*, *волога*, *володѣти*, *вѣтникъ*, *жалози*, *жито*, *зегзица*, *зогзоула*, *именины*, *клекътъ*, *ковилине*, *коврижъкъ*, *криница*, *късѣль*, *къчывыи*, *лада*, *ласкавѣно*, *лѣтописць*, *носило*, *ножици*, *окъньце*, *паволокы*, *помагание*, *печеръка*, *плоугъ*, *поповъство*, *посагъ*, *приазнь*, *приєдинити*, *пѣстоуѣникъ*, *рольа*, *роставлати*, *скрегъчеть*, *скоролупина*, *сороцька*, *соромота*, *спѣвати*, *стагъ*, *соуперникъ*, *сѣные*, *тутьноути*, *холопъ*, *щекотъ* та ін. Тут наводимо децицію слів, які засвідчені винятково в українських пам'ятках. Деякі лексеми пізніше потраплять на Московію як очевидні українізми.

Отже, хоча найдавніших текстів небагато, очевидно, що на їхній основі можна простежити початки створення норми. Звісно, не можна очікувати, що кожна пам'ятка відбиває весь спектр особливостей української мови, але добре видно, що в кожне століття найдавнішої доби української писемності було засвідчено багато говіркових особливостей на різних лінгвальних рівнях. Пізніший період був своєрідною дискусією щодо розробки цілісного правописного канону. Цей процес був тривалим, його інтенсивність зростала (наприклад, у так звану золоту добу української культури у XVI ст.) або зменшувалася (під час так званого перелому – занепаду у XVIII ст.) і завершувалася діяльністю нормувальників лише в XIX–XX ст.

Навіть якщо може здатися, що засвідчених нами змін небагато, їхню присутність у текстах мали помітити тогочасні читачі та витлумачити

як спробу відобразити власну мову. Якщо для русинів-українців ці зміни були цілком природними й прийнятними, а їхні зусилля в пізніших століттях були спрямовані на посилення цих рефлексій, то для мешканців Муромо-Ростово-Суздальсько-Рязанських земель ця діяльність була цілком чужою, тому москвини прагнули її усунути з пам'яток. Це знайшло відображення в історії церковнослов'янської писемності московської редакції, де намагалися позбутися українських впливів, тобто – у сьогоднішній термінології – перекладали з української редакції церковнослов'янської мови на свою, „правильну”. Це також свідчить про те, що тогочасні реципієнти знали про існування різних варіантів церковнослов'янської писемності на Русі, які потребували уніфікації.

Через необхідність звернення до ширшого міжкультурного контексту для кращого розуміння специфічного українського нормотворчого процесу аналіз обов'язково веде до порівняльних висновків.

Наші міркування про нормотворчі процеси української літературної мови певною мірою проливають світло й на історію та механізми становлення російської літературної мови. Російська літературна мова угрунтована на церковнослов'янській основі, а тому розвиває значною мірою стан цієї мови в її болгарській та українській редакціях від найдавнішого періоду писемності. Болгарська ж і українська редакції розвинулися на основі живомовних елементів болгарської та української мов, які виникли з праслов'янської, розвивалися за своїми законами. Тому наразі в російській літературній мові й маємо поєднання цих двох редакцій: *сладкий – солод, единица – один, мощь – ночь* і т. ін. Відповідно варто зважати, що **російська літературна мова є не тільки новішим витвором, але й не зовсім самобутнім, який не постав на основі місцевих московських говірок, як то було з українською чи болгарською, а з'явилася ніби в результаті дару, прийнятого місцевим багатоетнічним населенням, яке свою оригінальну мовну традицію не розвинуло.**

Водночас із уже явним домінуванням ознак народної мови в українській писемності XVIII ст. (поширене в україністиці цілком помилкове трактування „виникнення/постання нової української літературної мови на народній основі”), що завершило тривалий процес еволюції української мови, яка полягає у відході від етимологічного та морфологічного принципу найдавнішої української писемності, заснованої на церковнослов'янській мові, до фонетичного принципу української літературної мови сучасної доби, може справді виникнути враження розриву з русько-українською писемністю XI ст., і навпаки: після того, як українська мова поступово утвердилася на народній основі, цю церковнослов'янську мову української редакції

дослідники все частіше починають сприймати як мову-основу для російської, оскільки сучасна російська літературна мова не зазнала подібної до української мови еволюції.

Тому треба особливо наголосити на тому, що мову, як і всі культурні процеси, варто розглядати з погляду тягlosti й наступности: висновки про існування різноманітних непов'язаних між собою традицій письма впливають із покрокового (у вибрані періоди) розгляду наслідків окремих етапів процесу, а не лише сам процес. При цьому незаперечним є факт, що як найдавніші зразки писемности XI ст., так і пізніші (українська літературна мова на цілком народній основі від кінця XVIII ст.) творив один народ – русини-українці.

Ідея російської літературної мови як найдавнішої літературної мови східнослов'янської групи є результатом дій і вмілих, хоча нерідко маніпулятивних, характеристик, зроблених російськими медієвістами, починаючи від XIX ст., і повторюваних у славістичних дослідженнях дотепер. Це яскраво видно у словникових виданнях за матеріалами українських пам'яток, проаналізованих у цій праці. Якщо докладно проаналізувати лексикони російської мови, опубліковані від XIX ст. до наших днів, то виявиться, що словниковий матеріал до XIV ст. узято переважно з київських, волинських, галицьких текстів, які потрапили до Московії з поширенням писемної культури. Імовірно, саме тоді російська мова наповнилася словами, запозиченими з українських пам'яток. Багато з них збереглося в російській мові й зараз, але це не питомі російські слова.

Представлені в дослідженні тексти доводять, що з бігом часу збільшується кількість розмовних рис, які відображають місцеву для писців говірку. Тому варто зважати, що це була свідомо дія книжників, які прагнули „одомашнити” тексти. На підставі проведеного аналізу вважаємо, що тексти, писані церковнослов'янською мовою української редакції, є джерелом для студій про становлення української літературної мови.

Запропонована в цій праці схема аналізу найдавнішого етапу української писемности (визначення кола писемних текстів, аналіз мовних особливостей та зіставлення їх із фактами сучасних мов і діалектів) окреслює нові дослідницькі перспективи: може бути застосована й для характеризувannya решти східнослов'янських мовних структур. Зрештою, для новгородсько-псковської писемности це вже зробив А. Залізник⁴²²; для білоруської таке дослідження слід виконати на основі пам'яток принаймні від XIII ст. (ідеться про

⁴²² А. Залізник, *Древненовгородский диалект*, оп. cit.

найдавніші полоцькі та смоленські тексти); для російської, власне московської, – на основі найдавніших текстів муро-ро-ростово-суздальсько-рязанських земель⁴²³.

Складні перипетії витворення (а у випадку з новгородсько-псковським ідіомом – занепаду) окремих східнослов'янських мов та набуття ними повного спектру визначальних рис припадають на пізніші століття, передовсім XV–XVIII, але витоки їхні безумовно зароджувались у вже відчутно здиференційованих у мовному плані ареалах Руси, де після розпаду праслов'янської мовної спільноти, щонайменше від XI ст., уже були писемно представлені два: русько-український та русько-новгородський.

Процес розвитку української норми, як і будь-якої живої мовної структури, триває безупинно, незважаючи на різноманітні умови її розвитку в окремі історичні періоди, аж дотепер. Зусиллями київських (українських) книжників були вироблені універсальні механізми впровадження в писемність говіркової стихії, яка наростала з часом і, зрештою, призвела до постановня сучасного українського правопису, де й зафіксовані норми української літературної мови.

Усе зазначене вище дає підстави для узагальнення про започаткування норм української мови від XI ст.

⁴²³ Зрештою, подібний підхід до походження російської мови висловив Ю. Шевельов у рецензії на праці Г. Хабургаєва „Этнонимы «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза”, Москва 1979 та „Становление русского языка”, Москва 1980: „Повертаючись до проблем становлення російської мови: якщо Х. [Хабургаєв – Й. Г., В. М.] щиро й чесно хоче просуватися до розв'язання цих проблем, він має не забувати про простіший і кращий шлях до мети: не вибудовувати загальних схем на мінімумі фактів, а строго і документально обстежувати мовний розвиток на певній території, для російської мови – насамперед *ростовсько-суздальсько-московській* [виділення наше – Й. Г., В. М.] у її консеквентності та спадкоємності, а потім рязанській (Новгород навряд чи безпосередньо виявить таку спадкоємність внаслідок винищення й виселення його населення при московській окупації). За такого підходу факти вибудовуються в разуче ясний ланцюг структурно-мотивованих мовних змін – і при цьому без найменшого відриву від історії землі та народу”, див.: Ю. Шевельов, *Між праслов'янською і російською*, ор. cit., с. 19.

Писемні пам'ятки, використані в дослідженні

- АБиб XIV: *Апостол Бибельський (поч. XIV ст.). Apostolus Bibliensis saes. XIV. Grammatisch-krutisch analisiert von dr. Peter Kopko*, „Denkschriften der Kaiserlichen der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse”, Wien 1912, band LV.
- АС 1092: *Архангельське Євангеліє (1092 рік)*, Росія, Москва, Російська державна бібліотека, ф. 178, № 1666. *Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования, древнерусский текст, словоуказатели*, изд. подгот. Л. Жуковская, Т. Миронова, Москва 1997. Електронна копія: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003149175#?page=1>.
- БЄ XII–XIII: *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, відп. ред. В. Німчук, підгот. до вид. Ю. Осінчук, Київ 2017.
- БПС XI: *Бичківський Псалтир (XI ст.)*, Росія, Російська національна бібліотека, Q. п. I. № 73, 8 арк.; Синай, Монастир великомучениці Катерини, Slav. 6/0, 135 арк., Slav. 6/N, 17 арк. Перший писець – арк. 1–13, 17–43, електронна копія: <https://kp.rusneb.ru/item/reader/psaltyr-s-gadatelnymi-pripiskami>.
- ВО (I–II) XIII: *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavikus 37*, вид. факсим. типу, Київ 2019. Тексти I і II цього конволюту написані в XIII ст.
- ВО (III) XIV: *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavikus 37*, вид. факсим. типу, Київ 2019. Текст III цього конволюту написаний у XIV ст.
- ГВС XII: *Галицько-Волинське Євангеліє (кін. XII ст.)*, Росія, Москва, Бібліотека Державної Третьяковської галереї, ГТГ К-5348. *Галицько-Волинське Євангеліє XI століття*, видання факсимфільного типу, відп. ред. В. Мойсієнко, Київ 2023.
- ГЄ 1144: *Галицьке Євангеліє (1144 рік)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, 80370 Син. 404, ел. копія: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177149?album=622494765;&index=19>.
- ДЄ 1164: *Добрилове Євангеліє 1164 року*, упор. Ю. Осінчук, відп. ред. В. Німчук, Львів 2012, ел. копія: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-103/#image-2>.
- ЄЄ 1283: *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирева, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк, Київ 2001; відп. ред. В. Німчук, Київ 2001.

- ЖФС XII: *Житіє прп. Федора Студита (кін. XII ст.)*. Росія, Москва, Російська державна бібліотека, ф. 178 М. 1832. *Выголексинский сборник*, изд. подгот. В. Дубровина, Р. Бахтурина, В. Голышенко, под ред. С. Коткова, Москва 1977.
- ЖН XII: *Житіє св. Нифонта Кіпрського (кін. XII ст.)*, Росія, Москва, Російська державна бібліотека, ф. 178 М. 1832. *Выголексинский сборник*, изд. подгот. В. Дубровина, Р. Бахтурина, В. Голышенко, под ред. С. Коткова, Москва 1977.
- Ізб. 1073: *Изборник Святослава. (1073 рік)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, ф. 80370, Син. 1043 (Син. 31-д). *Изборник Святослава 1073 года*, факсимильное издание, Москва 1983.
- Ізб. 1076: *Изборник Святослава (1076 рік)*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, ф. 885, Эрм. 20, ел. копія: <https://kp.rusneb.ru/item/reader/sbornik-slov-i-poucheniy-2>; *Изборник 1076 года*, изд. подготовили В. Голышенко, В. Дубровина, В. Демьянов, Г. Нефедов, Москва 1965.
- Іоан.: *Евангелие от Иоана в славянской традиции*, изд. подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева, М. Бабицкая и др., СПб. 1998.
- КПс 1397: Київський Псалтир (1397 рік). *Киевская Псалтирь 1397 года* [текст], [факсимильное воспроизведение текста из государственной Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина], Москва 1978.
- ЛврЄ XIV: *Лавришівське Євангеліє XIV ст.*, видання факсимільного типу, Київ 2018.
- ЛЄ XIV: *Луцьке Євангеліє XIV століття*, видання факсимільного типу, Київ 2011.
- ЛПс 1384: *Луцький Псалтир 1384 року*, видання факсимільного типу, Київ 2013.
- МЄ до 1117: *Мстиславове Євангеліє 1103–1117 рік = Евангелие тетр „Мстиславово” полный апракос. Начало XII в. (до 1117 г.)*, Росія, Москва, Державний історичний музей (ДІМ), ф. 80370, Син. 1203. *Апракос Мстислава Великого*, изд. подг. Л. Жуковская, Л. Владимиров, Н. Панкратова, под ред. Л. Жуковской, Москва 1983; електронна копія: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177989?page=6&fund=21&index=299>.
- МінСл XI: *Уривки Службової мінеї (на червень) XI ст., (Мінея Дубровського)*, в: *Минея служебная. Июнь, XI век*, Росія, державна Публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі, Ф. п. I. 36, ел. копія: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_NLR_%D0%9E%D0%A0+57863E4A+690D+4ECD+97F5+A19BE443D9B7/.
- Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: *Місяцеслів Галицького Євангелія 1144, датований кінцем XIII – початком XIV ст. в: Евангелие тетр Галицкое (1144 год)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, 80370 Син. 404, арк. 229–260, ел. копія: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177149?album=622494765&index=19>.
- Мтв.: *Евангелие от Матфея в славянской традиции*, изд. подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева, М. Бабицкая и др., СПб. 2005.
- Мрк.: *Евангеліє от Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописного славянскаго евангельскаго текста съ разночтеніями изъ ста восьми рукописей Евангелія XI–XVI вв.*, трудъ Г. Воскресенскаго, Сергієвъ Посад 1894.

- МТ XIV: *Молиovníк князя Володимира (Службеник Теодоровича) XIV ст.*, видання факсимільного типу, відп. ред. Л. Гнатенко, Київ 2021.
- ОЄ 1056–1057: *Остромирове Євангеліє 1056–1057 р. = Остромирово евангелие 1056–57 года, хранящееся в Императорской Публичной библиотеке*, 2-е фотолитоґр. изд., СПб. 1889.
- ОрЄ XIII: *Оришанське Євангеліє (XIII ст.)*, Україна, Київ, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису (НБУВ), ф. 301, № 555 П.
- ПЄ XIV: *Путненське Євангеліє поч. XIV ст.*, в: Monumenta Linguae Palaeoslovenica. Collecta et in lucem edita. Cura et opera. Aemiliani Kaluzniacki. Tomus primus. Evangelarum Putnanum. Vindobonae et Teschenae, Universitate Francesco-Josephina Czernovicium MDCCCLXXXVIII.
- ПА XI: *Пандекти Антиоха Чорноризця (др. пол. XI ст.) = Пандекты Антиоха Черноризца*, Росія, Москва, Державний історичний музей, ф. 80370, Воскр. 30, ел. публікація: http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=36766464.
- ПЄС 1280: *Паренесис Єфрема Сирина 1280*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, ОР Погод. 71, ел. копія: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyi-y-katalog?ab=937E55F0-2BA5-463C-861B-1F534235F9B3>.
- ПНик XIII: *Пандекти Никона Черногорця (XIII ст.)*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, Греч. 70, арк. 54–98, *Пандекты Никона Черногорца* в ркп. РНБ, Греч. 70, підгот. текста Т. Афанасьевой и Ж. Левшиной, в: *Лингвистическое источниковедение и история русского литературного языка 2006–2009*, Москва 2010, с. 104–157, ел. копія: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyi-y-katalog?ab=7579B1C9-CF3B-4BA9-AC44-4B54A86D86C5>.
- РЄ XI: *Реймське Євангеліє (пер. пол. XI ст.)*, видання факсимільного типу: у 2 т., Київ 2019.
- СК XI: *Саввина книга*, трудъ В. Щепкина, Памятники старославянского языка, СПб. 1903, т. I, вып. 2.
- СТБ XI: *Слова (13) Григорія Богослова (др. пол. XI ст.) = Слова. Григорий Богослов, патриарх Константинопольский, XI век*, Росія, Російська національна бібліотека, Q. p. I. 16, ел. копія: https://kp.rusneb.ru/item/material/slova-8-9;_XIII_Словъ_Григория_Богослова_въ_древнеславянскомъ_перевод_по_рукописи_Императорской_публичной_библиотеки_XI_века._Критико-палеографический_трудъ_А._Будиловича, СПб. 1875.
- СП XI: *Синайський патерик (кін. XI ст.)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, Син 551. *Синайский патерик*, изд. підгот. В. Голышенко, В. Дубровина, Москва 1967.
- ТипЄ XII: *Євангеліє апракос повний „Типографське № 6” (XII ст.)*, Росія, Москва, Російський державний архів давніх актів, ф. 381, Син. тип. № 6 (пер. пол. XII ст.), ел. копія: http://rgada.info/kueh/index2.php?str=381_1_6&name=%D0%95%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B5%20%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%81%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D1%8B%D0%B9.
- ТЄ XI: *Євангеліє апракос короткий „Турівське” (др. пол. XI ст.)*, Литва, Вільнюс, Центральна бібліотека Академії наук Литви (ЦБАН Литви), F19-1. Факсимільна копія за виданнями: И. Тот,

- Э. Хоргоши, Г. Хорват, *Туровские листки*, „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, 1978, т. XIII, р. 181–258; *Тураўскае Евангелле* = *Туровское Евангелие* = *Turau Gospel*, факсимільнае узнаўленне, даследаванне, пад агул. рэд. А. Суша, Мінск 2014 (2-е вид. Мінск 2015).
- Тр. зб. XII–XIII: *Троїцький збірник кінця XII – початку XIII ст.* = *Троицкий сборник, XII–XIII вв.*, Росія, Російська державна бібліотека, Ф. 304.1, № 12, ел. публікація: http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=91701845.
- Уч. Єв. XI–XII: *Учительное Евангелие Константина Болгарского. 1-я четверть XII в.*, Росія, Москва, Державний історичний музей, Синодальное собрание, № 262, ел. копія: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/164766?query=%D0%A1%D0%B8%D0%BD.%20262&index=1>.
- Усп. зб. XII–III: *Успенський збірник (кін. XII – поч. XIII ст.)*, Росія, Державний історичний музей, Усп. перг. 4; *Успенский сборник XII–XIII вв.*, изд. подгот. О. Князевская, В. Демьянов, М. Ляпон, под ред. С. Коткова, Москва 1971.
- УСт XII: *Устав студійський (кінець XII ст.)*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, Соф. 1136, ел. копія: <https://kp.rusneb.ru/item/material/ustav-cerkovnyu-studiyskiy>.
- ХА XII: *Христінопільський Апостол* (інша назва „Кристінопільський”, або „Городиский”) (XII ст.), 291 арк., Львівський історичний музей, ф. 123, (Рук.) № 39; 8 арк., Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, ф. VIII, № 3 М.
- ХЄ XIII: *Холмське Євангеліє (XIII ст.)*, видання факсимільного типу, Київ 2015.
- ХутСл XII: *Служебник Хутинський (кін. XII – поч. XIII ст.)*, Росія, Москва, Державний історичний музей (ДІМ), Ф. 80370 Син. 604, ел. копія: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178243?album=622494765&index=5>.
- ЧудПс XI: *Псалтир тлумачний Феодорита Кирського (Чудовський) XI ст.*, Росія, Москва. Державний історичний музей (ДІМ), ф. 80370, Чуд. 7, ел. копія: <https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyIa-HjCIju7np-rRQMIL-EzQ8WcmoQacd9MBjoDFZ0soC3lwVjQqJVI.data>; В. Погореловъ, *Чудовская Псалтырь XI вѣка, отрывокъ Толкованія Феодирита Кирскаго на Псалтырь въ древне-болгарскомъ переводѣ*, СПб., 1910.
- ЮЄ до 1128: *Юрійське Євангеліє 1119–1128 pp.* = *Юрьевское Евангелие (Евангелие апракос)*, ок. 1120 года, Росія, Москва, Державний історичний музей, ф. 80370, Синод. 1003.

Словники

- SJP: *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/rusycyzm.html>.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, hlavní red. J. Kurz, Praha 1958–1997, t. I–III.
- WSJP: *Wielki Słownik Języka Polskiego*, <https://wsjp.pl>.
- Даль: Даль В., *Толковый словарь живого великорусского языка*: в 4 т., репринтное издание, СПб. 1996.
- ПЦС: *Полный церковнославянский словарь* (со внесением в него важнейших древнерус. слов и выражений): пособие, сост. свящ. Григорий Дьяченко [репр. воспр. изд. 1900 г.], Москва 2004.
- СлРЯ: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 1–5, ред. С. Бархударов; вып. 7–10, ред. Ф. Филин; вып. 11–14, ред. Д. Шмелев, вып. 14–26, ред. Г. Богатова; вып. 27–29, ред. В. Крысько; вып. 30, ред. Р. Кривко, Москва 1975–2015.
- Срзн.: Срезневский И., *Словарь древнерусского языка*, репринт. изд. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам, труды И. И. Срезневского*, СПб. 1893, т. 1 А–К; СПб. 1902, т. 2 Л–П; СПб. 1912, т. 3 Р–Я, Москва 1989.
- СДЯ: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, Москва 1988–2019, т. 1–5, ред. Р. Аванесов; т. 6, ред. И. Улуканов, т. 7–12, ред. В. Крысько.
- ССС: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова, Москва 1994.
- ССУМ XIV–XV: *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*: у 2 т., ред. Л. Гумецька, І. Керницький, Київ 1977, т. 1, 1978, т. 2.
- СУМ XVI–XVII: *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, 17 томів: т. 1–14; ред. Д. Гринчишин, т. 15–17: ред. М. Чікало, Львів 1994–2017.
- ССЯ: *Словарь старославянского языка*, репринт. изд. „*Slovníka jazyka staroslověnského*”, Praha 1958–1997, СПб. 2006.
- Фасмер: Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*: в 4 т., изд. 2-е, стереотипное, Москва 1986.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд*, вып. 1–42, ред. О. Трубачев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021.

Література

- Barszczewska N., *Bałtycko-słowiańska geneza języka białoruskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej” 2018, t. LXVI, s. 21–37.
- Belcarzowa E., *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, część I–IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–2001.
- Bonarek J., *Pojęcie Ruś jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis”, 1998, t. XLVII, nr 1, s. 7–16.
- Chodynicki I., *Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów teraźniejszych*, Lwów 1829.
- Domańska M., Rogoża J., *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego” autorytaryzmu*, Raport OSW, maj 2021.
- Fałowski A., *Język ukraiński*, w: *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 127–144.
- Getka J., *Jeszcze raz o klasyfikacji zabytków ruskich. Próba uporządkowania zagadnienia. Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, pod red. A. Budziak i W. Hojsak, „Studia Ruthenica Cracoviensia”, 2022, no 13, s. 141–156.
- Getka J., *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język nauk parafialnych (Poczajów 1794)*, Warszawa 2012.
- Getka J., *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Getka J., *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, w: *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, WUW, Warszawa 2022, s. 15–45.
- Getka J., Darczewska J., *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023.
- Getka J., Moisiienko V., *Origins of the Ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language*, „Українська полоністика”, 2020, nr 17, s. 27–39.
- Grand Principality of Moscow*, w: Britannica, <https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow>.
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, wyd. 3, Warszawa 2002.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011.
- Jaworski S., *Terminy literackie*, WSiP 1990.
- Krause T. B., Slocum J., *Old Russian Online. Series Introduction*, <https://arc.la.utexas.edu/eicel/oruol>.
- Kuraszkiewicz W., *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985.

- Kuraszkiewicz W., *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, w: Kuraszkiewicz W., *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129–179.
- Łesiów M., *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*, „Slavia Orientalis”, 1965, rocz. XIV, № 3, s. 347–362.
- Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006.
- Mazulis-Frydel A., *Cerkiewizmy w rosyjskim języku literackim XIX i XX wieku. Porównawcza analiza leksykalno-stylistyczna na materiale prac N. M. Karamzina „Исторія Государства Россійскаго” i B. D. Griekowa „Киевская Русь”*, Kraków 2000.
- Mucha B., *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000.
- Nowak A., *Dzieje Polski*, Kraków 2019, t. 4 1468–1572. *Trudny złoty wiek*.
- Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 2006.
- Podhorodecki L., *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022.
- Pozsgai I., *Одноеровая часть Пандект монаха Антиоха*, „Revue des etudes slaves”, Paris 2015, t. 86, fascicule 3, p. 319–338.
- Pugh S. M., *Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant*, Cambridge 1996.
- Riasanovsky N. V., Steinberg D., *Historia Rosji*, 2009.
- Serczyk W., *Historia Ukrainy*, wyd. 3 poprawione i uzupełnione, Wrocław 2001.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9: *Rossya*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1888.
- SIL online: <https://iso639-3.sil.org/code/orv>.
- Stieber Z., *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979.
- Toporišič J., *Enciklopedija slovenskega jezika*, K. Dolinar (red.), Lublana 1992.
- Unbegaun B., *Le russe litteraire est-il d'origine russe?*, „Revue des etudes slaves”, 1964, nr XLIV, s. 19–28.
- Unbegaun B., *Язык русской литературы и проблемы его развития*, „Revue des études slaves”, 1968, t. 47, fascicule 1–4 *Communications de la délégation française au VIe Congrès international des slavistes (Prague 1968)*, s. 129–134, DOI: <https://doi.org/10.3406/slave.1968.1963>.
- Urbańczyk S., *W sprawie polskiego języka literackiego. 1. O dawności dialektu kulturalnego*, „Język Polski”, 1950, z. 3, s. 97–109.
- Walczak B., *Geneza polskiego języka literackiego*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, 1994, nr 3(27), s. 35–47.
- Алексеев А., *Почему в Древней Руси не было диалогии*, в: *Литературный язык Древней Руси*, ред. В. Колесов, Москва 1986, с. 3–11.
- Анічєнка У., *Беларуска-ўкраїнські письмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969.
- Атлас української мови*: у 3 т., ред. І. Матвіяс, Київ 1984, т. I, ред. тому І. Матвіяс; Київ 1988, т. II, ред. тому Я. Закревська; Київ 2001, т. III, ред. тому А. Залеський, І. Матвіяс.
- Бандарєнка Т., *Літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, пад рэд. А. Міхневіча, Мінск 1994, с. 312.
- Бєвзєнко С., *Українська діалектологія*, Київ 1980.
- Бєвзєнко С., Грищенко А., Лукінова Т., Німчук В., Русанівський В., Самійленко С., *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1978.
- Бєзпалько О., Бойчук М., Жовтобрюх М., Самійленко С., Тараненко І., *Історична грамати́ка української мови*, Київ 1962.
- Белєй Л., *Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови*, Київ 2015.
- Біліх О., *Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування*, дис. ... д-ра філол. наук, Кропивницький 2019.
- Большой энциклопедический словарь*, ред. А. Прохоров, Москва 1997.
- Бугайський Я., *Неспроможна держава. Інструкція з розшифрування Росії*, пер. з англ. М. Дуброва та ін., Київ 2022.

- Бузук П., *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного відділу УАН”, 1927, кн. 12, с. 4–25.
- Булаховський Л., *Питання походження української мови*, Київ 1956.
- Булаховський Л., *Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.)*, в: *Вибрані праці*: в 5 т., Київ 1977, т. 5, с. 50–87.
- Вэкслер П., *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004.
- Виноградов В., *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978.
- Виноградов В., *Очерки по истории русского литературного языка*, Москва 1982.
- Висоцкий С., *Київська писемна школа X–XII ст.*, Львів–Київ–Нью-Йорк 1998.
- Высоцкий С., *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, Киев 1966, вып. 1.
- Востоков А., *Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія*, в: *Остромирово Евангеліе 1056–57 года. Съ приложеніемъ греческаго текста и грамматическими объясненіями*, изданное А. Востоковымъ, СПб. 1845, с. 2–37.
- Гісторыя беларускай мовы. Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў*, склад. Л. Шакун, В. Красней і др., Мінск 2006.
- Древнерусский служебник первой половины XIV в., фототипическое издание частей разделенного в начале XIX в. кодекса (реконструкция Т. Афанасьевой)*. Балтиморский служебник. *Древнерусский служебник первой половины XIV в.*: Балтиморская и петербургская части, СПб. 2018.
- Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ исследования языка и текста славянскаго Апостола по рукописямъ XII–XV вв.* Григорія Воскресенскаго, Москва 1879.
- Горбач О., *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, в: Горбач О., *Зібрані статті*, Мюнхен 1993, т. III *Історія української мови*, с. 45–52.
- Горбач О., *Гене́за української мови та її становище серед інших слов'янських*, в: *Історія української мови: хрестоматія*, ред. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Київ 1996, с. 206–225.
- Горшков А., *Теория и история русского литературного языка*, Москва 1984.
- Горшков А., *История русского литературного языка*, Москва 1969.
- Грамоти XIV ст.*, упоряд. М. Пещак, Київ 1974.
- Гухман М., *Литературный язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990.
- Даниленко А., *Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови*, пер. з англ. П. Тарашук, Київ 2023.
- Дурново Н., *Хрестоматія по історії русскаго языка*, Москва 1914.
- Едличка А., *Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношении к типу литературного языка*, в: *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах*, ред. Ф. Филин, Москва 1976, с. 18–29.
- Єрмоленко С., *Літературна мова*, в: *Українська мова. Енциклопедія*, ред. В. Русанівський, О. Тараненко, Київ 2004.
- Ефименко А., *История украинского народа*, Київ 1990.
- Ефимов А., *История русского литературного языка*, Москва 1955.
- Живов В., *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тома „Русская редакция...”)*, „Вопросы языкознания”, 1987, №1, с. 46–66.
- Живов В., *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002.
- Живов В., *Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII вв.*, Москва 2004.
- Живов В., *История языка русской письменности*: в 2 т., Москва 2017, т. 1.
- Жовтобрюх М., *Фонетика*, в: М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В. Складенко, *Історія української мови. Фонетика*, ред. В. Німчук, Київ 1979, с. 65–329.
- Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С., Слинсько І., *Історична грамати́ка української мови*, Київ 1980.

- Жовтобрюх М., Молдован А., *Украинский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. А. Молдован, С. Скорвид, А. Кибрик, Н. Рогова, Е. Якушкина, А. Журавлев, С. Толстая, Москва 2005, с. 513–547.
- Жолобов О., *Древнерусская грамматика: простые претериты и praesens historicum*, Казань 2017.
- Жолобов О., *Числительные = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2006, т. IV.
- Жолобов О., Крысько В., *Двойственное число = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2001, т. II.
- Жуковская Л., *Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века*, в: *Апракос Мстислава Великого*, изд. подг. Л. Жуковская, Л. Владимирова, Н. Панкратова, Москва 1983, с. 3–28.
- Жураўскі А., *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1967, т. 1.
- Зализняк А., *Древненовгородский диалект*, 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг., Москва 2004.
- Запаско Я., *Українська рукописна книга*, Львів 1995.
- Иванов В., *Древнерусский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 143.
- Иванов В., Сумникова Т., Панкратова Н., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990.
- Исаченко А., *Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой*, „Wiener slawistisches Jahrbuch”, 1973, bd. XVIII, с. 48–53.
- Історія української мови. Морфологія*, ред. В. Німчук, Київ, 1978.
- Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, упоряд. В. Німчук, Харків 2018.
- Камчатнов А., *История русского литературного языка (XI – первая половина XIX вв.)*, Москва 2015.
- Камчатнов А., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.
- Карский Е., *Белоруссы. Язык белорусского народа*, Москва 1955, вып. I *Исторический очерк звуков белорусского языка*.
- Карский Е., *Белоруссы. Язык белорусского народа*, Москва 1956, вып. II *Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке*, вып. III *Очерки синтаксиса белорусского языка*.
- Карский Е., *Белорусы. Очерки словесности белорусского племени*, Петроград 1921, т. III, ч. 2 *Старая западнорусская литература*.
- Карский Е., *Что такое древнее западнорусское наречие*, в: *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, с. 253–263.
- Киянова О., *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, СПб. 2010.
- Ковалів П., *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1958, т. CLXVIII, Збірник філологічної секції, т. 29, с. 212–213.
- Ковалевская Е., *История русского литературного языка*, Москва 1978.
- Кожин А., *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981.
- Кожин А., *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989.
- Колесса О., *Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921*, Прага 1924.
- Корнієнко В., *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела*, Київ 2014.
- Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVII ст.)*, ч. III *Центральна нава*, Київ 2011.

- Корнієнко В., *Корпус графімі Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. IV Приділ архангела Михайла, Київ 2015.
- Корнієнко В., *Корпус графімі Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. VIII Південні внутрішня та зовнішня галереї, Київ 2018.
- Корнієнко В., *Корпус графімі Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. IX Північні внутрішня та зовнішня галереї, Київ 2019.
- Корнієнко В., *Графімі Кирилівської церкви (середина XII – початок XVIII ст.)*, Київ 2021.
- Кравців Б., Мала Русь, в: *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ–II)*, ред. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк, 1962, т. 4, с. 1446–1447, <http://izbornyk.org.ua/encycl/eu1108.htm>.
- Крамко І., Булыка А., Жураўскі А., *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979.
- Крамко І., *Адзіная старажытнарускаясьць. Ці была яна?*, „Наша слова” 2003, №33 (620), с. 2.
- Кривко Р., *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, Москва 2015.
- Кривко Р., *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу*, „Slověne”, 2016, т. 5, № 2, с. 340–363.
- Крымский А., *Украинская грамматика. Научно-практический курс сознательного изучения центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаніями на важнѣйшіе моменты изъ истории развитія малорусскаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ истории нарѣчія восточно-малорусскаго (лѣтописнаго кіево-чернигово-перемыславскаго)*, Москва 1907, т. I.
- Крысько В., *Древнерусский язык*, <https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2631460>.
- Крысько В., Федорова М., *Первое издание Добрилова евангелия*, „Русский язык в научном освещении”, 2015, № 1(29), с. 248–269.
- Крысько В., *Лаврошевское евангелие и его экстратексты*, „Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik”, 2019, Jahrgang 64, Heft 1, s. 148–190.
- Курс історії української літературної мови*, ред. І. Білодід, Київ 1958, т. 1 *Дожовтневий період*.
- Лакиер А., *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 1847, ч. 56, № 10–11, с. 81–156, с. 81–156.
- Ларин Б., *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975.
- Лопатин В., Улукханов И., *Русский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, Москва 2005, с. 444–513.
- Лудольф Г. В., *Русская грамматика, Оксфорд 1696*, переизд., пер., вступ. ст. и примеч. Б. Ларина, Ленинград 1937, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/83984-ludolf-g-v-russkaya-grammatika-oksford-1696-1-1937-materialy-i-issledovaniya-po-istorii-russkogo-yazyka-1#mode/inspect/page/126/zoom/5>.
- Максимович К., *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты)*, Москва 1998.
- Мещерский Н., *История русского литературного языка*, Ленинград 1985.
- Мозер М., *Історія української мови*, Київ 2018.
- Мойсієнко В., *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006.
- Мойсієнко В., *Кого називали „людьми руськими” на Русі та на пострусських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви „руський” в українстиці, білорусистиці та русистиці)*, „Мовознавство”, 2016, № 4, с. 22–39.
- Мойсієнко В., *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, в: *Лавришівське Євангеліє XIV ст.*, видання факсимільного типу, Київ 2018, с. 431–450.
- Мольков Г., *Графико-орфографические особенности Толстовской псалтыри*, „Acta Linguistica Petropolitana”, 2019, vol. 15.2, p. 392–436.
- Нікітенко Н., Корнієнко В., *Найдавніші графімі Софії Київської та датування собору*, „Софійські читання”, Київ 2009, вип. 4, с. 417–443.
- Німчук В., *Літературні мови Київської Русі*, в: *Історія української культури: у 5 т.*, ред. П. Толочко, Київ 2001, т. 1, с. 694–708.

- Німчук В., *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, в: *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирева, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк, Київ 2001, с. 5–44.
- Німчук В., *Походження української мови*, в: *Етнічна та етнокультурна історія України*, Київ 2005, т. I, кн. 2, с. 351–468.
- Німчук В., *Українська Четвя 1489 року*, Житомир 2015.
- Німчук В., Осінчук Ю., *Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, в: *Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, відп. ред. В. Німчук, підгот. до вид. Ю. Осінчук, Київ 2017, с. 5–20.
- Николаев С., Тер-Аванесова О., Толстая М., *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, в: *Славянское языкознание, XV Международной съезд славистов, Доклады российской делегации*, Минск 2013, с. 99–140.
- Огієнко І., *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилицею транскрипцією*, Варшава 1929.
- Огієнко І., *Історія української літературної мови*, Київ 1995.
- Пешковский А., *Избранные труды*, сост. и ред. И. Василенко и И. Палей, Москва 1959.
- Півторак Г., *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.
- Півторак Г., *Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*, в: *Український глотогенез. Матеріали Міжнародної наукової конференції*, Житомир 2015, с. 5–18.
- Півторак Г., *Мовна ситуація у давній Русі. Вплив української мови на північно-східну периферію*, в: Півторак Г., *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, с. 116–123.
- Півторак Г., *Вытоки белоруской мовы: новая канцэпцыя*, в: Півторак Г., *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, с. 320–324.
- Плотнікаў Б., Антанюк Л., *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003.
- Плохий С., *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності*, перероблене і доповнене видання, пер. з англ. Р. Клочко, Харків 2022.
- Плющ П., *Історія української літературної мови*, Київ 1971.
- Подтергерра И., *Что такое история языка?*, „Slověne”, 2015, № 1, с. 394–455.
- Потебня А., *К истории звуков русского языка*, Воронеж 1876.
- Русанівський В., *Історія української літературної мови*, Київ 2001.
- Русина О., *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998.
- Скаб М., *Церковнослов'янська мова української редакції: посібник*, Чернівці 2020.
- Смаль-Стоцький С., *Розвиток поглядів на сем'ю словянських мов і їх взаємне споріднення*, 2 доп. вид., Прага 1927.
- Смирнов С., *Матеріали для історії древне-русской покаянной дисциплины. (Тексты и замѣтки)*, Москва 1912.
- Смирнова К., *„Проста мова” как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского)*, автореф. ... дисс. канд. филол. наук, Москва 2011.
- Соболевский А., *Матеріали и исследования въ области славянской филологии и археологии*, СПб. 1910.
- Соколова М., *К истории русского языка в XII в.*, „Известия по русскому языку и словесности”, Ленинград 1930, т. III, кн. 1, с. 75–135.
- Соловьёв А., *Византийское имя России*, „Византийский временник”, № 12, 1957, с. 134–155.
- Станкевіч Я., *Доля мовы беларускае (яе вонкашня гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі*, в: Станкевіч Я., *Збор твораў: у 2 т.*, Менск 2002, т. 1, с. 48–61.
- Стоярова Л., Каштанов С., *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, Москва 2010.
- Сучасна українська літературна мова*, ред. А. Грищенко, Київ 1993.
- Сучасна українська літературна мова*, ред. М. Плющ, Київ 2003.

- Супрун А., Молдован А., *Старославянский и церковнославянский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. Молдован А., Скорвид С., Кибрик А., Рогова Н., Якушкина Е., Журавлев А., Толстая С., Москва 2005, с. 29–69.
- Тищенко К., *Правда про походження української мови*, „Український тижень”, 2012, № 39, с. 22–62.
- Толстой Н., *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004): 1994 год*, Екатеринбург 2006, с. 72–87.
- Тот И., Хоргоши Э., Хорват Г., *Туровские листки*, „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, 1978, т. XIII, р. 181–258.
- Тот И., *Житие Феклы*, „Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae”, Budapest 1976, т. XXII, f. 3–4, р. 245–256.
- Тот И., *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.*, София 1985.
- Трубачев О., *В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры*, в: *Прометей 16*, Москва 1990, с. 6–30.
- Тюренкова М., *Языковая вариативность и текстологическая стратификация раннедревнерусской рукописи: древнейший список Учительного евангелия Константина, епископа Славянского (выпускная квалификационная работа)*, Москва 2015.
- Унбегаун Б., *Историческая грамматика русского языка и ее задачи*, в: *Язык и человек*, Москва 1970, с. 262–267.
- Успенский Б., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988.
- Успенский Б., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, изд. 3-е, испр. и доп., Москва 2002.
- Уханова Е., *О форме объединения древнерусских писцов в конце XI – начале XII в.*, в: *Монфокоп. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике*, Москва 2017, с. 523–540.
- Фаріон І., *Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива*, Львів 2015, с. 188–200.
- Филин Ф., *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972.
- Филин Ф., *Русский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 429–430.
- Хабургаев Г., *Старославянский – церковнославянский – русский литературный*, в: *История русского языка в древнейший период*, Москва, 1984, с. 5–35.
- Хабургаев Г., *Древнерусский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. А. Молдован, С. Скорвид, А. Кибрик, Н. Рогова, Е. Якушкина, А. Журавлев, С. Толстая, Москва 2005, с. 418–438.
- Царук О., *Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ 1998.
- Царалунга І., *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.*, Хмельницький 2017.
- Шакун Л., *Старабеларуская літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Энциклапедыя*, пад рэд. А. Міхневіча, Мінск 1994, с. 531–533.
- Шахматов А., *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957.
- Шёберг А., *Эпир – рунорезец Упланда и придворный проповедник Новгорода*, „Чело”, 1996, № 2, с. 7.
- Шевельов Ю., *Українська літературна мова*, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, Харків 1999, т. 8, с. 84–96.
- Шевельов Ю., *Між праслов'янською і російською*, „Київська старовина”, 2001, №6, с. 2–19.
- Шевельов Ю., *Чому общерусский язык, а не віборуська мова*, в: Ю. Шевельов, *Вибрані праці. Мовознавство*, Київ, кн. 1, с. 382–411.
- Шевельов Ю., *Історична фонологія української мови*, переклад з англ. С. Вакуленка та А. Даниленка, Харків 2002.

- Штаден Г., *О Москве Ивана Грозного*, [Москва] 1925.
- Щавелев А., *Славянские „племена” восточной Европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2015, № 2, с. 99–133.
- Щепкин В., *Русская палеография*, Москва 1967.
- Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 1–42, ред. О. Трубачев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021.
- Ягич И., *Критическія заметки по исторіи русскаго языка*, СПб. 1889.
- Якаўлеў С., *Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове*, „Весці АН БССР”, 1983, №6, с. 97–103.

ДОДАТОК 1. Мовні риси, засвідчені в писемних пам'ятках, які стали нормою української літературної мови

У таблиці подано найдавніші й найхарактерніші вияви мовних особливостей. Повний перелік усіх засвідчених нами явищ представлений у тексті монографії.

Назва риси	Приклад	Час
Повноголосся	Остромирове Євангеліє: <i>перегънжѣвъ, володимиръ ... володимира, въ новѣгородѣ</i> ; „Ізборник Святослава” 1073: <i>порѣсате, полой, вереди, вередиши, черепл’ѣа, короставыимъ, въ полонѣ</i> ; „Ізборник Святослава” 1076: <i>норовоу, оборонивъши, соромаживоу вѣти, законъ хоронити, морозъ, золотъмъ</i> ; Архангельське Євангеліє 1092: <i>берегоу, жеребня, беремя</i> ; „Пандекти” Антіоха: <i>черес, серебро, серебра ... серебра</i> ; Чудівський Псалтир: <i>иштерева – иштерева матерыгъ</i> ; „Синайський патерик”: <i>золотъникъ, перегъноувъ, сторонникъ, оборотити, толочи</i> .	XI століття
Початкові <i>po-</i> , <i>lo-</i> із давніх <i>*ort-</i> , <i>*olt-</i>	Реймське Євангеліє: <i>росташе</i> ; „Ізборник Святослава” 1073: <i>розумѣти, розумъ, розвоинникъ, локътъ</i> ; „Пандекти” Антіоха: <i>розгнѣважъ, роботъ</i> ; Житіє Федора Студита: <i>розгънаша, розгладдаемъ, рохръптавъ сѧ, лодиною</i> ; „Успенський збірник”: <i>росташе, локти</i> ; Христінопільський Апостол: <i>роженъ, лони ‘торік’</i> .	XI століття XII століття
Написання <i>-ьлѣ-</i> , <i>-ьлѣ-</i> , <i>-ьлѣ-</i> на місці південно- слов’янських <i>-lilѣ-</i> , <i>-lilѣ-</i> , <i>-lilѣ-</i> . Цей процес став першою ланкою	Реймське Євангеліє: <i>прѣселеньѧ, радостъѣ</i> ; „Ізборник Святослава” 1073: <i>намѣстыѧ, житыѧ</i> ; „Ізборник Святослава” 1076: <i>житыѧ, ѡ имѣньнѧ, бештыстыѧ, радостыѧ</i> ; Архангельське Євангеліє 1092: <i>смѣшныѧ, погребеныѧ</i> ; Мінея Службова (Дубровського): <i>кръштенныѧ ... роженъѧ, синьмъ</i> ;	XI століття

[illegible]

Назва риси	Приклад	Час
	Житіє Нифонта: днаволъ преде /тут приде/; „Успенський збірник”: лѣжить /тут лежить/ на голѣ земли пльтию лѣжить 75, оборуѣнимъ са 286, орить горы /тут ореть/.	
Поява губно-губного [ʏ] та чергування у // в	„Ізборник Святослава” 1073: праудѣ, оуселенуѣ, въгодно, въкрадоу, въчинены, дугоуста – дѣзгоустъ, зымыя кѣвзгу и куга адама; „Ізборник Святослава” 1076: въгодити 74; Галицьке Євангеліє 1144: прѣѣхуѣше; Христінопільський Апостол: въ нихъ, – оу нихъ, оу него, не оуса, савлѣ, опрауди ‘оправдав’ /сина и призва ... сина и опрауди/, мзи оу него; Добрилове Євангеліє 1164: довѣлѣть – дооуѣть, гаврилѣ – гаурилѣ, левгину – леоугину, лѣвыгитѣ – лѣугиты, паула; Галицько-Волинське Євангеліє: въгодноа, оу ѿца, завѣтра, навѣиша, навѣилѣса, наоучить... навѣишь, народоу въгодыє створити, завѣлонихъ ... зѣмла завлола. Такі приклади цього явища, як навѣилѣса, навѣишь, въгодыє ‘вгіддя’, у східнослов’янській писемності засвідчено вперше.	XI століття XII століття
Ікавізм (і на місці давнього е – новий ять)	„Пандекти” Антіоха: боудѣмъ – довѣльни боудѣмъ 37, доброудѣтъльна, боудѣтъ; „13 Слів Григорія Богослова”: спасѣніє, аныѣльскыа – аныѣльскыа сылы; Учительне Євангеліє XI–XII: глаголетѣса, о сѣмъ, жидѣтъ; Галицьке Євангеліє 1144: прѣдѣ просвѣщѣнемъ; Галицько-Волинське Євангеліє: шѣтъ, сѣмъ, ремѣнь, камѣнь, весѣльє, оучѣныа, въ вѣставѣньє, прѣдѣложѣныа, ѿ сѣложѣныа, въскрѣшѣню, іавѣныє, по нѣмъ, въ вашѣмъ, въ моѣмъ, твоѣмъ; Добрилове Євангеліє 1164: камѣнь, ремѣнь, шѣтъ; възнесѣныє, знамѣныє, камѣныє, корѣныє, зѣлыє; о сѣмъ, въ сѣмъ, въ нѣи, по всѣи; Служебник Хутинський: хвалѣниа, смѣрѣниа, штокрѣвѣниє, вѣроуѣниє, во смѣрѣниі, прѣдѣложѣниє, по перенесѣниі, възношѣниє, о сѣмъ, о нашѣмъ, твоѣмъ; Житіє Нифонта: боудѣтъ кѣмоу, камѣниє ... камѣнь, знамѣниє, пламѣнь; Житіє Федора Студита: нематѣжноу, степѣнь, весѣліє, степѣнь, вѣщѣ, мѣчѣ, корѣнь, камѣнь, плетѣниємъ, погрѣвѣниє, зѣмынѣи, прикосновѣню, сѣмъ.	XI століття XII століття
Ікавізм (зміна *о в новозакритому складі, що призвела в подальшому до появи і)	Галицько-Волинське Євангеліє: соувоутизи – въ вѣчерѣ соувоутизи; Галицько-Волинське Євангеліє 1266–1301: воовѣца, воовѣиухъ; Оршанське Євангеліє: роужьствоу – роужьствоу же възвѣшю иродовоу.	XII століття XIII століття

Назва риси	Приклад	Час
	Луцьке Євангеліє: исъ изъбора, во зборъ, здравин; „Молитовник” Теодоровича: здѣланъ/хъ, къ сѣби своѣи зборѣи дѣлѣти црк.	
Протетичні приголосні	„13 Слів Григорія Богослова”: вѣзы /тут жъы/ вѣтробѣ / тут жтробѣ/; Євсевієве Євангеліє 1283: вовца моѧ, своимъ воуѣ[е] никомъ, вѣно же вставъ запрѣти вѣтроу /пор. у МЄ онъ же вставъ/, трепетъ и воужасъ; Луцьке Євангеліє: вѣтра, вѣѣникомъ, воуѣеници, вовцамъ, вѣвѣцѣамъ, водръ.	XI століття XIII століття XIV століття
Епентетичні приголосні	Євсевієве Євангеліє 1283: капернавоумъ, дѣи сивѣнова / тут сивнова/, симоне ивоне, силевана /тут силѣана/, иввана, ивана; Луцьке Євангеліє: капернавоумъ, отъ кентоурифона, ивонинъ, легивонъ, фавоуста.	XIII століття XIV століття
Спрощення в групах приго- лосних	„Ізборник Святослава” 1073: оупразнивыисѧ, упразнимысѧ; „Пандекти” Антиоха : да оупразнить, празнить; „13 Слів Григорія Богослова”: о празницѣ ... празноужштинѣхъ; Віденський Октоїх: оупразни, преже рѣства; „Паренесис” Єфрема Сирина: искоусноѣ; „Пандекти” Никона Черногорця: оупразнисѧ, празны.	XI століття XIII століття
Зміна звукоспо- луки *zg > zk	Євсевієве Євангеліє 1283: розка – всѧкоу розъкоу, розка не можетъ плода творити; ЛЄ XIV: розъка, розкѣ.	XIII століття XIV століття
Флексія Д. в. -ові, -еві	Реймське Євангеліє: носифови; Остромирове Євангеліє 1056–1057: анѣдрѣови, авраѣмови, иродови, моужєви; „Ізборник Святослава” 1073: мѣуѣсѣови, петрови, госпѣдовѣи, израѣлевѣи та ін.; „Ізборник Святослава” 1076: конєви, моужєви, олѣдрєви та ін.; Архангельське Євангеліє 1092: анѣдрѣови, архирєови, иродови, иерєови, сыновѣи, петровѣи, носифѣови, ивѣановѣи, моужєви, кєсарєви та ін.; Учительне Євангеліє XI–XII: слѣпѣцєви, народѣови, братѣови, чѣлѣови, гѣби, крѣститѣлєви, нѣовѣи, правѣдникѣови.	XI століття
Відображення форм К. в.	Остромирове Євангеліє 1056–1057: рабѣ, родѣ, друужѣ, чѣловѣѣчѣ, сыноу; Архангельське Євангеліє 1092: вѣлѣко, друужѣ, дѣше, жєно, зѣхаріє; „Турівські листки”: о жєно, рабѣ, наставѣнничѣ; Чудівський Псалтир: братѣ, цѣрѣ, дѣше моѧ; „13 Слів Григорія Богослова”: о жєно, ѡ прѣвѣзмѣслѣнничѣ; Мстиславове Євангеліє: сѣноу, капернаѣоумѣ, ни ѡѣѣ авраѣмѣ, друужѣ;	XI століття XII століття

Назва риси	Приклад	Час
	„Успенський збірник”: сіло, свѣте, заре, неремне избъраничѣ бѣжи, водителю, одеже, жьзле, земле, рече къ немуу нечисте псе и проклате, друужино.	XII–XIII століття
Займенникові форми Д. та М. в. <i>тобѣ, собѣ</i>	Написання тобѣ, собѣ засвідчені в усіх церковнослов'янських текстах русько-української редакції XI ст., переписаних у Києві (Запаско 1995: 127, 133, 155, 160). Наприклад, в Архангельському Євангелії 1092 М. Соколова зафіксувала форми з кореневим -о-: тобѣ – 17 написань, собѣ – 8 (Соколова 1930: 114, 127). Із часом у пізніших текстах, особливо в добу староукраїнську, вони домінують, витіснивши форми тебѣ, себѣ майже повністю.	XI століття
Флексія <i>ѣ</i> > <i>и</i> у формі Н., 3. в. мн. іменників чоловічого роду <i>јѡ</i> -основ	Архангельське Євангеліє 1092: три мѣцѣ, клѣчѣ; Добролюве Євангеліє 1164: три мѣцѣ, расъипа пѣназѣ; Житіє Федора Студита: сѣ вѣцѣ, вѣстатѣлѣ, манастѣрѣ; „Успенський збірник”: вѣшегородьскѣмѣ мужѣ, крѣвопницѣ.	XI століття XII століття XII–XIII століття
Прикметникові (займенникові) стягнені форми	„Ізборник Святослава” 1076: малого, зимномуу; Архангельське Євангеліє 1092: ослабленомуу, члѣбѣскомуу 12, вѣпадѣшемуу 58, глауѣхѣмѣ; „Синайський патерик”: ближѣюмому; зѣлѣхѣ, гноуѣхѣмѣ, малѣмѣ; Мстиславове Євангеліє: хоуѣдомуу; Галицьке Євангеліє 1144: речемому; ослабленомуу, жьрьѣськомуу; поѣвающѣхѣ, ѡ мьртѣхѣ, живѣмѣ; странѣхѣмѣ, сѣ невѣрѣхѣмѣ; Житіє Нифонта: сѣнѣнне вѣсѣмьртѣне єдинѣ; ниѣмомуу, правѣдѣномуу, ослабленомуу, великомуу; зѣлѣхѣ, друѣхѣмѣ; лоукавѣмѣ; Житіє Федора Студита: нагого, не послѣдѣномуу, страѣтномуу, преподѣвномуу, друѣжно – друѣжноу любѣвѣ.	XI століття XII століття
Прикметникові (займенникові) форми Р. в. одн. жіночого роду із закінченнями -ѣ, -и, -е; -ѣ, -еи, -ее відповідно до -ѣа, -ѣа в південнослов'янських протографах	„Успенський збірник”: ѣности моѣѣ, сѣмьртѣ тоѣ пагоуѣноѣ, деревѣаноѣ, крѣви моѣѣ, цѣнѣ тоѣ, тѣноѣ оутрѣбѣ; Віденський Октоїх: дѣши моѣѣ, прѣѣноѣ полагѣѣ, сѣтоѣ аѣнѣнѣ; Оршанське Євангеліє: сѣтоѣ пьрѣмѣцѣ; „Паренесис” Єфрема Сирина: дѣши моѣѣ.	XII–XIII століття XIII століття
Займенникові форми Д. та М. в. <i>тобѣ, собѣ</i>	Написання тобѣ, собѣ засвідчені в усіх церковнослов'янських текстах русько-української редакції від XI ст.	
Написання числівника <i>сім</i> без	Осторомірове Євангеліє 1056–57: семѣжѣ – вѣ годинѣ семѣжѣ;	XI століття

Назва риси	Приклад	Час
кореневого - <i>д</i> , у кількісних та порядкових квантитативних утвореннях	„Синайський патерик”: <i>сѣмь</i> ; Мстиславове Євангеліє: <i>сѣмь</i> , <i>сѣми</i> ; Галицьке Євангеліє 1144: <i>сѣмоу</i> ; Галицько-Волинське Євангеліє: <i>сѣмь</i> ; Віденський Октоїх: <i>сѣмь вѣсѣз</i> ; Запис Йова (Ієва) бл. 1268 р.: <i>сѣмоу</i> .	XII століття XIII століття
Написання форм числівників на позначення другого десятка з фіналлю - <i>дцять</i> (- <i>дѣсѣть</i>)	Бучацьке Євангеліє: <i>двѣма на дѣсѣте</i> , <i>двоу на дѣсѣте</i> , <i>осмь на дѣсѣте лѣтъ</i> , <i>пѣти на дѣсѣте поприць</i> , <i>три дѣсѣте срѣбрьникъ</i> ; Віденський Октоїх: <i>вбанадѣсѣтъ</i> ; „Рязанська кормча” 1284 р. – <i>штинадѣцѣтъ лѣтъ</i> или <i>семинадѣцѣтъ</i> ; Лавришівське Євангеліє: <i>дванадѣцѣтъ</i> , <i>овѣманадѣцѣтъ</i> , <i>вбанадѣцѣтъ</i> , <i>въ єдиноу же надѣцѣтъ годиниу</i> , <i>со двѣманадѣцѣтъ</i> , <i>пѣтинадѣцѣтъ</i> .	XIII століття XIV століття
Дієслова з суфіксами - <i>ова-</i> , - <i>ува-</i>	„Ізборник Святослава” 1073: <i>исповѣдовати</i> , <i>распѣтовати</i> , <i>показовати</i> , <i>дѣвѣствовати</i> ; „13 Слів Григорія Богослова”: <i>описовати</i> , <i>прѣрѣзовати</i> ; „Синайський патерик”: <i>вѣсѣдовати</i> ; Луцький Псалтир 1384: <i>помилоувати</i> .	XI століття XIV століття
Усічені дієслівні форми 3 ос. одн.	Осторомірове Євангеліє 1056–1057: <i>напише</i> ; „Ізборник Святослава” 1073: <i>нарицає</i> , <i>будє</i> , <i>бѣдє</i> – <i>бѣдє</i> ли <i>почоуаъ</i> , <i>сѣвѣршає</i> , <i>быває</i> , <i>да сѧ покоушає</i> , <i>трѣбує</i> , <i>писано во ѣ</i> , <i>оувиває</i> ; Христинопільський Апостол: <i>бл҃говѣстоує</i> , <i>что не смотрениє</i> , <i>моиси пише</i> , <i>никто може</i> ; Добрилове Євангеліє 1164: <i>нарече</i> , <i>что не тобѣ</i> , <i>дѣхъ исходитъ ... проходи</i> , <i>не достои /тут не достоитъ/</i> ; Галицько-Волинське Євангеліє: <i>все нелико имѣ продасть</i> ; Житіє Нифонта: <i>хочє вбитєль быти</i> ; Устав Студійський: <i>ни моуєѣ</i> – <i>ни моуєѣ перелетѣти</i> ; Графіті XII ст. на стінах Софії Київської: <i>кива баранъ</i> ; Звенигородська берестяна грамота кін. XII – поч. XIII ст. <i>дає лоуцѣ</i> .	XI століття XII століття
Фіналь - <i>ть</i> у дієсловах 3 ос. одн. та мн., відповідно до - <i>ть</i> у південно-слов'янських протографах	Остромирове Євангеліє 1056–1057: <i>просвѣщаєтъ</i> , <i>слышитъ</i> , <i>въпросаѣтъ</i> , <i>градѣтъ</i> , <i>режѣтъ</i> ; „Ізборник Святослава” 1073: <i>видитъ ... проситъ ... даєтъ</i> ; <i>приведоутъ</i> , <i>научоутъ ... веселѣтъ сѧ</i> ; Архангельське Євангеліє 1092: <i>сѣнѣдаютъ</i> , <i>остановутъ ... да превиютъ ... възьмоутъ</i> , <i>принесоутъ</i> , <i>сѣвероутъ</i> ; „Пандекти” Антіоха: <i>подобаєтъ</i> , <i>будєтъ ... разумѣєтъ</i> , <i>понишоутъ</i> , <i>боудоутъ</i> , <i>разоумѣѣтъ</i> , <i>придоутъ</i> , <i>коуѣтъ</i> .	XI століття
Наказовий спосіб дієслів у формі 3 ос. мн. із закінченням - <i>мо</i>	Віденський Октоїх (текст XIII ст.): <i>въспомо</i> ; „Паренесис” Єфрема Сирина: <i>оувомосѧ</i> , <i>поразоумѣймо</i> , <i>не помышляймо</i> , <i>не оусрамляимосѧ</i> , <i>имѣймо</i> ; Віденський Октоїх (текст XIV ст.): <i>въспѣймо</i> , <i>въспѣймо</i> , <i>оуспѣймо</i> , <i>пѣймо</i> , <i>іспраздѣнуймо</i> <i>цѣлуймо</i> .	XIII століття XIV століття

Анотація

У книзі запропоновано новий підхід до висвітлення генези літературно-писемних мов у східних слов'ян на прикладі української. Автори відкидають теорію, згідно з якою про літературну мову можна говорити лише від часу кодифікації мовних норм, а підтримують тезу про початки існування мовної норми навіть не писаної, але повторюваної час від часу в писарській практиці. Норми української та білоруської мови пройшли довгий шлях, але їхні початки безсумнівно сягають періоду Русі.

При цьому автори постулюють не лише ідею існування окремих білоруської та української мов від XI ст., а й окремих редакцій – української та білоруської – церковнослов'янської мови в XI–XIV ст., тим самим відкидаючи політично сформовану ідеологічну тезу російських мовознавців про існування в цей період єдиної церковнослов'янської редакції для східнослов'янських мов.

Наведені в дослідженні висновки ґрунтуються на повторному аналізі оригінальних джерел, які, на думку авторів, є єдиними достовірними матеріалами для тлумачення витоків мовної норми. Аналіз охоплює оригінальні документи, дата і місце створення яких не викликає суперечок серед науковців. Це передовсім пам'ятки церковнослов'янської мови української редакції, а також оригінальні світські тексти з південних теренів Русі з очевидними ознаками місцевого мовленнєвого узусу. У цьому контексті варто підкреслити, що тогочасні писемні пам'ятки також виявляють виразні риси новгородсько-псковського діалекту, які, однак, залишаються поза сферою інтересів авторів статті через те, що цей діалект не виокремився в окрему східнослов'янську мову: на зміну новгородській традиції прийшла московська.

Дослідницький підхід авторів базований на утвердженні упродовж останнього часу в європейській лінгвістиці концепції, що історія мови невіддільна від історії комунікації, тобто як узаємин всередині соціуму, так і контактів між соціумами, що з часом призводить до появи на певному терені соціолінгвальної тріади: *мовлення – узус – норма*.

Ключові слова: літературна мова, мовна норма, писемна пам'ятка, східнослов'янські мови, українська мова, редакції церковнослов'янської мови